

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NEMZETI ÉRDEK

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

RENDSZERVÁLTOZÁS:

PIACGAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA

Globalizáció és nemzeti érdek

Globalizáció és nemzeti érdek

Globalizáció és nemzeti érdek

Globalizáció és nemzeti érdek
Globalizáció és nemzeti érdek
Globalizáció és nemzeti érdek
Globalizáció és nemzeti érdek

Globalizáció és nemzeti érdek

Globalizáció és nemzeti érdek

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián
I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika

Szerkesztő
Glatz Ferenc

Olvasószerkesztő
Balogh Margit

A kötet alapját képező konferencia tematikáját összeállította
Kulcsár Kálmán és Simai Mihály
Programszervező
Guba László

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián
I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika

Beköszöntő (G.)	7
GONCZ Árpád: A háborútól a demokráciáig (Bevezető)	9
Álom és valóság 9 • Csatlányi a múlttal — a múltak csatlója 12 • Elvár- tani profítást 13 • A gazdaság átmenetisége 15 • Politika, közigaz- gatás és egyén 16 • Közös felelősségünk 19	
GLATZ Ferenc: Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián	21
I. Az ezredforduló kihívásai	21
Az új világrendszerben 22 • Informatika, globalizáció 23 • Újragondo- lás és előrelépés 24	

Globalizáció és nemzeti érdek

II. Stratégiai kutatás — stratégiai gondolkodás	34
Politikai és értéktudományi elvi (G.) meggyőzés 34 • Új közélet 36	
TV. A tudomány új szerepvállalása (Javaslatok a szervezeti keretekre) 37	
A stratégiai kutatás megrendelése 47 • Demokrácia és értéktudomány magatartása 38 • Tudományos gondolkodásunk értéktudományi 39	
V. Vállalkozásunk lehetőségei hazánkban	42
Publikációk a politikai elvi körzére 45 • A stratégiai gondolkodás alakulá- sában 43 • A közgondolkodás 44	
I. Globális változások	49
SIMAI Mihály: A rendszerváltás az állam és a globális változások	49
A globális átmenet és a nemzeti intézményrendszer 49 • A világpoli- tikai változások hatása Magyarországra 53 • Magyarország a globális közéletben 54 • A nemzetközi gazdasági és politikai helyzet szempontjai 55 • A jövő lehetőségei 56	
PALÁNKÓ Tibor: A rendszerváltás és a globális változások	77
Nemzeti állam, integráció	77
Napirendben a rendszerváltás és a globális változások 78 • Az állam rendszerváltásának és a globális változásoknak 83 • EU-csatlakozás	

Budapest 1997
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

©Ágh Attila, Bíró Gáspár, Cseh-Szombathy László, Gál Péter, Glatz Ferenc,
Göncz Árpád, Palánkai Tibor, Román Zoltán, Simai Mihály, Sipos Aladár,
Szalai Erzsébet, Tomka Miklós

ISBN 963 508 020 4
ISSN 1417-6467

Kiadja a
Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Glatz Ferenc, az MTA elnöke
Borítóterv: Horváth Imre
Szedés, tördelés: MTA Történettudományi Intézete
Vezető: Burucs Kornélia
Tördelő: Turcsán Anita
Fotókész anyagról a nyomdai kivitelezést végezte:
9723038 AKAPRINT Kft. F. v.: Lajtai Ferenc
Készült: 17,23 A/5 ív terjedelemben, 2500 példányban

TARTALOM

Beköszöntő (G.)	7
GÖNCZ Árpád: A háborúktól a demokráciáig (Bevezető)	9
Álom és valóság 9 • Csatánk a múlttal — a múltak csatája 12 • Elvesztett prófétaság 13 • A gazdaság átmenetisége 15 • Politika, közigazgatás és egyén 16 • Közös felelősségünk 19	
GLATZ Ferenc: Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián	21
I. Az ezredforduló kihívásai	21
Az új világrendszerben 22 • Informatika, globalizáció 23 • Újragondolás és előrettekintés 24	
II. Kérdések a jövőnkéről (Tematikai tervek, tartalmi keretek)	25
Állam, nemzet, területszervezés 25 • Piacgazdaság, technológiai fejlesztés, társadalom, 28 • Ökológia, Duna, Alföld, technológia-infrastruktúra 30 • Szakértelem, felkészültség 33	
III. Stratégiai kutatás — stratégiai gondolkodás	34
Politikai és értelmiségi elit új kiegészése 34 • Új közélet 36	
IV. A tudomány új szerepvállalása (Javaslatok a szervezeti keretekre) 37	
A stratégiai kutatás: megrendelés 37 • Demokrácia és értelmiségi magatartás 38 • Tudományos gondolkodásunk értékrendjei 39	
V. Vállalkozásunk lehetséges haszna	42
Publikációk a politikai elit részére 42 • A stratégiai gondolkodás általában 43 • A közgondolkodás 44	
I. Globális változások, nemzeti érdek: Magyarország dilemmái	
SIMAI Mihály: A rendszerváltás, az állam és a globális változások	49
A globális átalakulás és a nemzeti intézményrendszer 49 • A világpolitikai változások hatása Magyarországra 53 • Magyarország a globalizálódó és liberalizálódó világ gazdaságában 55 • A nemzetköziesedés gazdasági következményei 59 • Globalizáció és transznacionalizálódás 61 • A jövő lehetőségeiről 68	
PALÁNKAI Tibor: Magyarország európai integrációja. Globalizáció és nemzeti állam, integráció és nemzeti érdek	77
Napirenden a reintegráció 77 • A világ gazdasági nyitás kritikája 78 • Az állami visszavonulás következményei 81 • Liberalizálás és globalizáció 83 • EU-csatlakozás és nemzeti érdek 84	

ÁGH Attila: A globalizáció politikai aspektusai	87
Politikatudomány és globalizáció 87 • A politikai rendszerek globalizációja 90 • A közpolitikai rendszerek globalizációja 92 • Közép-európai válasz a globalizációra 96	
BÍRÓ Gáspár: A nemzetállam válsága?	101
Mi a nemzetállam? 102 • A válság külső tényezői 103 • A válság belső tényezői 104 • Kilátások a jövőre 107	
II. A gazdasági változások hatása a magyar társadalomra	
SZALAI Erzsébet: Rendszerváltás és a hatalom konvertálása	113
I. Átmenet és elit	113
Az elitek átváltozása 114 • Késő kádári technokrácia 116 • Társadalmi következmények 122 •	
II. A hatalom megközelítései	123
A szimbolikus tőke szerepe 123 • Osztály vagy rend 126 • A szerves modernizáció dilemmái 129	
III. A jövő esélyei	132
SIPOS Aladár: Az agrárátalakulás érzékeny pontjai	137
Tulajdon- és birtokviszonyok 137 • Foglalkoztatás 140 • Jövedelmi viszonyok 141 • Válságban az agrártermelés 143	
CSEH-SZOMBATHY László: Gazdasági változások — társadalmi értékek	145
Értékszemléletek 145	
ROMÁN Zoltán: Elit, középosztály, vállalkozók	149
Az elit jellegéről és szerepéről 149 • Középrétegek és vállalatok 151	
GÁL Péter: Gazdasági átalakulás, érdekstruktúrák, célrendszerek	155
A külföldi beruházások elsőbbsége 155 • Érdekstruktúrák 157 • Célrendszerek 159	
TOMKA Miklós: A vallás és az egyházak szerepe a gazdasági hátrányok kezelésében	163
Vallásosság, szekularizáció, gazdaság 163 • A vallásosság gazdasági érték- és magatartásbefolyásoló szerepe 165 • A vallási közösség szerepe a gazdasági nehézségek kezelésében 167 • Az egyház állásfoglalása a társadalmi és gazdasági kérdésekben 170	
Summary	173
A kötet szerzői	178
FÜGGELÉK. „Magyarország az ezredfordulón”. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián	179

Beköszöntő

Tisztelt Olvasó!

Bátortalanul ajánlom figyelmébe e kötetet. Magam, magunk nevében. Kik igondolói, megtervezői azután írói, szerkesztői voltunk, lettünk e könyvnek. Kísérletnek szánom, szánjuk. Tudományos előadások szokványgyűjteménye? Ha így van, nem teljes a siker. Ötletparádé? A jövőről, jelenünkről elgondolkodni? Ha így van, nem dolgoztunk hiába. Sikerült elérnünk, hogy a múlt és a jelen helyzet leírása mellett rákényszerítsük kollégáinkat a jövőre vonatkozó gondolatöredékek előadására? Ha így van, sikerérzetünk van.

Kezdetnek szántuk e vállalkozásunkat. Első darabja e kötet. Vállalkozás: felmérni a jelen helyzetünket. Összehasonlításban a „világ”-gal. Vállalkozás: fürkészni a jövő lehetőségeit. Kitekintve a világra. Vállalkozás: vajon képes a tudományos kutatói társadalom felelősségteljesen véleményt nyilvánítani a jelen és a jövő alternatíváiról?

Bátortalanul ajánlom az Olvasó figyelmébe e kötetet. És tervezett sorozatunk további kötetait. Új típusú kezdeményezésről van szó, a „bukás” lehetőségével. A mi szakterületünkön a „bukás” nem üzleti fogalom. Azt jelenti: felkészületlenek vagyunk. Ha bekövetkezik, önkritikára készítet, a magunk képességét felülvizsgálatra ösztönző esemény lesz. Ha eredményesek leszünk, visszanyerhetjük önbizalmunkat. Legalább részben. Amelyet már-már elvesztettünk a rendszerváltás megrázkódtatásai közepette.

Egy mentségünk van: használni akartunk. Erkölcsi kényszer alatt vállalkoztunk. Tépelődjő újragondolásra, tanulmányírásra, konferenciákra. Mindarra, aminek termékeit reméljük, az Olvasó a következő esztendőben kézbe kaphatja. Erkölcsi kényszer hajt bennünket: mi, itt élő, ennek az adófizetői társadalomnak forintjaiból iskolázott értelmiségiek kötelességünknek érezzük *segíteni*. Megpróbálni segíteni. Mi, kutató értelmiségiek a szellemet szolgáljuk. A szellem jelenlétét a világ minden zugában. Így Magyarországon is. Ezért vállalkozunk arra, hogy elmondjuk véleményünket európai és világkilátásokról, termőföldről, vízről, talajról, népességről, kultúráról, technológiai fejlődésről. Termőföldünkről, vizeinkről, talajainkról, népességünkről, kultúránkról, technikai bázisaink lehe-

tőségeiről. Jövőnkéről. Ez a mi hozzájárulásunk. A szellem jelenlétének biztosításában. Mert a tudás, a szellem jelenléte nélkül nincs emelkedés. Sem anyagi, sem emberi-erkölcsi voltunkban. Hozzájárulásunk a politikusok, értelmiségiek, tisztviselők útkereséséhez. Mert az ő aktivitásuk nélkül és aktivitásuk tudományos átgondolása nélkül nincs emelkedés. És az már csak óhaj: bárcsak azon a szinten élne társadalmunk, hogy iparos, paraszti polgártársainkkal is társaloghatnánk e témakörökről. Hogy hozzájuk is eljutnának tépelődéseink, megfontolásaink. Mert ez a *végző célkitűzés. Művelt közösség tagjaként élni meg életünket.* Kutatók, tanárok, tisztviselők, iparosok, földművesek.

Ezen megfontolásokból vállalta a Magyar Tudományos Akadémia új vezetése 1996 nyarán, hogy az állam és a nemzet előtt álló lehetőségek feltárásában, a kihívások és a válaszalternatívák megfogalmazásában részt vállal.

„Magyarország az ezredfordulón” címmel stratégiai kutatási programot indítottunk. Ennek a programnak egyelőre hét témája közül az egyik a „Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika” címet viseli. (Vezetői: Kulcsár Kálmán, Andorka Rudolf, Hankiss Elemér, Vitányi Iván.) A jelen kötet az e téma keretében rendezett konferencia előadásszövegeit tartalmazza. Több esetben bővített formában. A konferencia tematikai összeállítója Kulcsár Kálmán és Simai Mihály volt.

G.

A háborúktól a demokráciáig

Némi megilletődöttséggel szólok meg az ország legjobb közgazdászai, legjobb szociológusai és legjobb jogászai között. En viszont nem mondhatok magamról mást, mint hogy afféle mezei államfő vagyok, s ami feljogosít rá, hogy szóljak, az nem más, mint hogy magam is tagja vagyok ennek a társadalomnak, amelynek bajairól, állapotáról tanácskozni fogunk. Szeretném azzal kezdeni, hogy szimptomatikusnak érzem ezt a mai megbeszélést. Mindenekelőtt azért, mert most jutottunk odáig, hogy a magunk — a társadalmunk — változását, azaz átmeneti állapotát számba vegyük, megpróbáljuk legalább a változások irányát felrajzolni, mégha a jövőt nem látjuk is, mert nem láthatjuk tisztán. Hiszen viharos változás és átalakulás kellős közepén élünk. A „kellős közepet” szó szerint értem, mert az a benyomásom, hogy most — épp most — jutunk el abba az állapotba, amikor lassan már távlatokban gondolkodhatunk, és arra is vállalkozhatunk, hogy nemcsak a közvetlenül előttünk álló jövő — a holnap —, hanem a távoli jövő a körvonalait is kirajzoljuk. Mert eljutottunk odáig, hogy abból a káoszból, amiben élünk, bármely pillanatban robbanásszerűen kialakuljon az új rend. A káosz-elmélet nem egy megállapítását — ha nem matematikailag formalizálva is —, de alkalmazni lehet a társadalom és a gazdaság kezdetben áttekinthetetlen alakulására. Itt tartunk jelenleg, azt hiszem, s ha megengedik, kiindulópontul mindössze arra vállalkoznék, hogy a magyar társadalom, a magyar gazdaság és talán a magyar *politika* állapotát — kifejezetten a *jelen* pillanatát felvázoljam. Némi aggályaim vannak, hogy ennél távolabb az ülőszék legjobb akarattal sem juthat, mert a pillanat még nem ad lehetőséget rá, hogy a közvetlen szükségleteken, illetőleg tennivalóinkon kívül — azaz a belátható kényszerpályán túl — ennél lényegesen messzebb tekintsen. Nyilván azok is meghatározottak, de a tényezőiket aligha tudjuk szálaire szedni.

Álom és valóság

Az ország, amelyben élünk, az utolsó száz év során három háborút vesztett el. Az első világháború következményeit ismerjük: a magyar történelem és a magyar történelmi tudat legnagyobb katasztrófája és megrázkód-

tatása volt, amely alapján rendezte át a jövőnket, s aminek következményeit mentálisan feldolgozni mindmáig nem tudtuk. A másodiknak az eredménye — a döbbenetes anyagi pusztításon kívül — a nemzeti szuverenitás elvesztése és egy negyven évi történelmi cezúra volt, ami kettévágta ezer év bármily ellentmondásos, de szerves fejlődését, folyamatosságát, és ebben a vonatkozásában talán hasznos is, mert lezárt valamit, ami már csak képzelt valóság volt. S megteremtette a lehetőségét, hogy az elvesztett múlt helyén ma új alapon lássunk neki a jövő valóságépítésének. A harmadik a hidegháború elvesztése volt. A három háború — a két világháború s a hidegháború — közös jellegzetessége, hogy mindet egy-egy szomszédos nagyhatalom uszályában, annak kényszerű vagy nem kényszerű szövetségeseként, s nem az *önérdekünk* védelmében „vívtuk”. Ha azt mondom, hogy a harmadik vereség — a hidegháború elvesztése — egyúttal politikailag előrelépést jelentő és a szuverenitásunkat visszaadó esemény is, attól még *valódi* háborús veszteség. Hiszen a Szovjetunió összeomlásának egyenes következményeként elvesztettük a piacainkat, amelyekre a magyar gazdaság negyven évi fejlődése épült. Szinte teljes piacváltásra és a piacváltással együtt a politikai rendszerünk, a társadalmi rendünk, értékrendünk, társadalmunk szerkezetének átalakítására kényszerültünk.

Mindezt a muszáj hatása alatt, s ma még azt sem tudnám pontosan megmondani, hogy miféle — részben új — erővonalak metszéspontjában. Ha csupán a nyugat-európai, azon belül a német s az orosz meg az amerikai, vagy az átrendeződő kelet-közép-európai erővonalat veszem figyelembe, a kép viszonylag egyszerű és világos. De akkor még nem számoltam a világ fokozódó globalizálódásával, amit csak a legutóbbi időkben, az utolsó két-három évben ismertünk fel világosan, bár nagy valószínűséggel — megfogalmazatlanságában is — épp ez, a világ globalizálódása volt az egyik oka, hogy a hidegháborút a regionális autarkiára törekvő „szovjet világ” veszítette el. Tehát már korábban is azok az erők működtek és azok hatásaként jött létre a mai helyzet, amelyben a jelenség felismerhetővé és meghatározhatóvá vált, annak ellenére, hogy hatásának mélységét és erejét még nem ismerjük teljesen. Nyugodt lélekkel merem állítani, hogy jelen pillanatban az egész világ politikai rendje, hatalmi és gazdasági szerkezete is átalakulóban van, és ha a körvonalait talán látni véljük is, a jövőjét és e folyamat végkifejletét nem.

Képzeljék a világ térképére — ha nem sérti nagyon magyar öntudatukat — a világ egészéhez mérve, icipici önmagunkat. Mert az: icipici. Mégis: az utóbbi időkben sokszor jártam idegenben, és mindig azzal az érzéssel jöttem haza, hogy Magyarországot — bármilyen kicsik vagyunk is — külföldön képviselni nagyon könnyű. És kellemes. Mert bárhol tárgyakok, bárhol vagyok is, mindig megkapom azt az elismerést, ami Magyarorszá-

got méltán megilleti, hiszen két világtörténeti folyamatot indított útjára az utolsó ötven esztendőben. 1956-ban és 1989-ben. A kettő konvergált, és a végkifejletét jól ismerjük. A legutóbbi időkben meleg öleléseket és gratulációkat kapok Magyarország gazdasági fejlődéséért és azért, hogy az ország milyen mértékben jelent ebben az atavisztikus gyűlöletektől fortyogó térségben *mentálisan* stabilizáló tényezőt. Valamint azért, hogy voltaképpen Magyarország szigeteli nyugat felé a balkáni zavargócot, azt a forrongó térséget, amely bizonyára földrajzi fekvése, történelme következtében, köztes-Európánál — azaz Csehországnál, Lengyelországnál, Szlovéniánál vagy minálunk — is jobban elmaradt a nyugati polgárosodás dolgában. Még ha legújabb kori történelmünk többé-kevésbé hasonló volt is. Mint ahogyan az a megrázkódtatás is, ami a magyar társadalmat épp oly felkészületlenül érte, mint az övét. Felkészületlenül és álmok között. Azt hittük, hogy megtörténik a csoda: a veszélyhelyzetben létrejött egyesült Európa, az Európai Unió a veszély múltán immár keblére ölel bennünket és a többi, gondokkal küszködő egykori „rab” országot, és valami Marshall-segélyféle formájában talpra is segíti őket. A „talpra segítés” azonban követelményrendszer formájában fogalmazódott meg: azaz kinek-kinek joga és kötelessége önmagát a hajánál fogva kiemelnie az ingoványból, akár München bárónak. Aztán csatlakozhat. Persze érdekes volna összehasonlítani, hogy hány munkahelyet adunk Nyugat-Európának, és hányat kapunk *mi* onnan? Az a benyomásom, ha ezt a mérleget így vonnánk meg, bebizonyosodnék, hogy mi adunk többet. A „münchennek”. Ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a helyzet kísértetiesen hasonlít az ország 10. századi helyzetére, amikor szintén nem volt más kiutunk a bajból, csak az Európába vezető út, ami keskeny is, rögös is, csak éppen letérni róla nem lehet, mert mindkét oldalán szakadék van. S még azt sem tudjuk pontosan, hogy az út *miféle* Európába vezet, mert — bár valószínűnek tartom, hogy az ezredév vége táján az Európai Unió tagjai leszünk — abban nem vagyok biztos, hogy az az Európai Unió, amelynek tagja leszünk, ugyanaz lesz, mint amit magunknak elképzeltünk, amikor nekivágtunk az oda vezető útnak.

Ebben a kételyben nincsen sem rosszallás, sem ítélet, egyszerűen csak annak tudata, hogy a világ alakul, változik körülöttünk. S velünk együtt. Mi ennek a változásnak egyetlen kis eleme vagyunk, amelyik a maga kicsiségében is visszahat a világ változására, és nem lehet tudni, kié lesz az a pilleszárny, amelynek rebbenése megindít egy oksági láncot, egy messze ható folyamatot, mint 1956 és 1989 volt, és a folyamat azután egyre gyorsul, immár önmagától. Lehet, hogy pontosan a balkáni zavargóc szigetelése és csillapítása az a feladat, amely Európa békéjének védelmében jelen pillanatban igazán fontos és történelmi súlyú. Vagy teszem azt, a magyar-román együttműködés.

A mai magyar társadalomról, ha jellemezni kéne, azt mondanám, sem az osztályszerkezete nem világos, sem az egyes rétegeinek osztálytudata. Igaz, az osztálytudat és az osztályhelyzet soha nem volt azonos. A kettő közül az osztálytudat az érdekesebb. És fontosabb. Az a társadalmi bizonytalanság — a „polgár” fogalom definiálatlansága —, ami különböző mértékben, de a társadalom valamennyi rétegére jellemző, azt hiszem, legalább részben abból következik, hogy Magyarországon ma *múltak* csatáznak. A történelem immár félszáz éve felgyorsult, de ha a társadalmi tudat változásait a harmincas évektől nyomon követem, akkor leszögezhetem, hogy az azóta szocializálódott és frusztrált (csalódott, kiábrándult, sikertelen, hitüket, életük értelmét vesztett) rétegek életérzése mindmáig munkál a magyar társadalom tudatállapotának formálásában. A két háború közötti — már csak zárványként létező — vezető réteg történelmi kudarc ma is befolyásolja a mindennapjainkat, a hazai kurta, de rendkívül durva fasizmus csalódott szereplői és örökösei szintén itt élnek köztünk és hatnak. 1956 szereplőinek mély kiábrándultsága tény és valóság: ők azt várták, hogy történelmi szerepükért legalább utólag erkölcsi elégtételt kapnak, de a patikákat hamarabb adták vissza, mint az '56-osok becsületét. Meg is mutatkozik köztük a veterán-szindróma. S itt a legújabb keletű: a magyar falu frusztrációja, ami nagyon is valóságos és többrétegű. Kezdeté annak a parasztságnak a felszámolása volt, mely 1945-ben évszázados késéssel megkapta a jussát, a földet, amit mindig is ő művelt, majd a második földreform — a téészesítés — során erőszakkal megfosztották a tulajdonától, kollektivizálták, a rendszerváltozás után meg mire a szövetkezet élhetővé és éltetővé vált, kárpótlás címén a falut ismét megfosztották a földtől. Ez egy fél évszázad alatt a harmadik egzisztenciális változás volt a magyar vidék életében. A szövetkezet — mielőtt nekiestek volna — többé-kevésbé már képes volt a falu belső társadalmi ellentéteit feloldani, létrehozott egy olyan, a munkaigényes kisüzem és a tőkeigényes nagyüzem szimbiózisára épült termelési szerkezetet, amit tovább lehetett volna fejleszteni, korszerűvé lehetett volna tenni, viszonylag könnyű mozdatokkal és finom szabályozással.

De nem ez történt, ezt a fejleszthető szerkezetet részint szintén különböző frusztrációk visszahatásaként és ideológiai okokból könnyörtelenül szétverték, és jelen pillanatban a falu, amely a szocializmus utolsó tíz esztendejének abszolút nyertese volt, hiszen épületállománya megújult, infrastruktúrája fejlődésnek indult, ma nemzedéki, vagyoni és társadalmi különbségek által szabdalt csatatér, nem is beszélve arról, hogy jó része áldozatául esett

a tömeges munkanélküliségnek. Ma még a falusi munkanélküliség némileg ki van párnázva. De a pillanatnyi birtokszerkezet, a milliányi, megélhetésre nem alkalmas törpebirtok legfeljebb a földjüket feketén bérbe adó kis-járadékosok számát gyarapítja, de a mostantól számított öt-hat éven belül minden valószínűség szerint kialakul és létrejön az új, igen nagy mértékben kapitalizálódott és vállalatossodott birtokszerkezet. Kérdés, hogy a falu eltartóképessége ilyen körülmények között meddig terjed.

Ma — ha jól tudom — a közvetlenül mezőgazdaságból élők számaránya a társadalomban 6,5%; ez a szám azonban feltehetőleg tovább csökken, és a mostantól számított egy évtizeden belül eléri az európai átlagot. Parasztságról, a szó régi értelmében beszélni már nemigen lehet, mezőgazdasági szakmunkásokról, segédmunkásokról — béresekről — és tulajdonosokról annál inkább. Ha fenntartható növekedést akarunk, a megoldást nyilván a kényszer fogja létrehozni: a faluközpontok 10-12 km-es sugarú körébe telepített kisipart és a középipart, hogy a falu lakosságmegtartó képességét megőrizzük, és ne legyünk kénytelenek valamiféle urbanizációs sokkal számolni, amelyet kezelni aligha tudánk.

Elvesztett prófétaság

S még nem beszéltem az értelmiség frusztrációjáról. *Szelényi Iván* talán nem minden jog nélkül állapította meg annak idején, hogy a szocializmus az *értelmiség*, és nem a *proletariátus* diktatúrája. Ha ez önmagában talán sarkított állítás is, annyi bizonyos, hogy ma a humán értelmiség nagy része szerepzavarban, részint szereptévesztésben él. Az értelmiségi létből következő próféta-magatartás jogát, ami legalább 250 évre vezethető vissza — lévén magam is értelmiségi —, ki merem mondani: elvesztettük. Az író is a közéleti prófétaságát, amit a kódolt sorok között gyakorolt, összekacsintva a szerkesztővel és összekacsintva az olvasókkal. Korábban írt műve a kód elvesztésével megfejthetlenné válik, és ma minden író torka összeszorul, ha korábban írt művét visszaolvassa, mert fogalma sincs, hogy amit annak idején leírt, az ma remekműnek bizonyul-e, vagy vele együtt elnyeli valami fekete lyuk. Lehet, hogy el, lehet, hogy nem. Ez pillanatnyilag kiszámíthatatlan. A remekmű, mint olyan, viszonylagos. Azt hiszem, ezt az életérzést sugallja képzőművészetünk helyzete is, bár a képzőművészet hatása a mindennapokra közvetettebb, mint az irodalomé. Az irodalmár joggal teheti fel a kérdést: az internet-korszakban hogyan jut el írása az emberekhez? Nem technikai értelemben. Hanem hogy többet vagy kevesebbet fognak-e olvasni? Mit és hogyan? Nem tudjuk, és a kérdés magva, hogy az informatika korában menthetetlenül eltévedünk-e a

hírek dzsungelében, vagy módunk lesz válogatni a rendezett információk között, s vajon segítik-e ezek mindennapi döntéseinket, vagy éppen lehetetlenné teszik a mennyiségükkel és viszonylagos súlyukkal, amelyeknek épp a viszonylagosságát lesz nagyon nehéz fölismerni. Egyáltalán: képesek leszünk-e erkölcsileg hozzájárni az óriásira növesztett szabadsághoz?

Mindent összevetve: én azt hiszem, ha a magyar társadalom általános *értékvesztéséről* vagy *értéktévesztéséről* — általában rossz közérzetről — beszélünk, ami szintén viszonylagos és nehezen definiálható, a társadalom nagy többségének a frusztráltságát kell elsősorban figyelembe vennünk. A frusztráltságnak van egy sajátos vonása; az, hogy aki frusztrált, az sohasem önmagát okolja a frusztrációjáért, hanem mindig a társadalmat, vagy a sorsát befolyásoló — jobbára névtelen vagy nevesített és ellenséggéppel felruházott — erőket. Az államot, a rendszert, hatalmat. A zsidókat. A kommunistákat. Az „ezeket”. Tehát a frusztráció eleve felmentést ad az élet — az önmegvalósítás — sikertelenségének felelőssége alól. Védekezés. Márpedig a jó személyiséghez mindenképpen hozzátartozik a siker is, csak hogy a társadalomnak hozzá kell — hozzá kellene — mindenkit segítenie ahhoz, hogy ezt a sikert ki tudja kovácsolni önmaga számára. Hogy meg tudja élni. A pénz értékmérő szerepének általánossá válása önmagában még nem jelentene értékvesztést. Nem is szívesen beszélek „értékvesztés”-ről, inkább értékzavarról, hiszen a hagyományos keresztényi értékrend fogalmai és normái mindenekelőtt a magánéletben igenis élnek. De érthető módon — és ez a frusztrációból következik — másokra vonatkoztatva és legritkábban arra, aki ítél. Az értékek szerepe tehát a hétköznapi életben rendkívül nagy. Én megtehetem ezt vagy azt, hogy a sérelmeimért — szenvedéseimért, üldöztetésemért stb. — elégtételt vegyek, kárpótlást találjak, jóllehet ezt vagy azt megtenni illetlenség, s jogom van rá, sőt köteles vagyok elítélni mást, aki megteszi ugyanazt. Ez nyíleggyenesen vezet el az értékek viszonylagosságáig, és onnét gyakorlatilag mérőeszköz voltuk, azaz gyakorlati használhatóságuk csökkenéséig. Kivált, ha annak, akinek sikerült elit-helyzetbe kerülnie, kizárólagos joga, hogy ítéljen azok fölött, akik nem élnek, rosszul élnek, vagy visszaélnek a mindig másokra vonatkozó értéknormákkal. És ezt a jogot át lehet váltani készpénzre is. Ez korunk megmaradt, csökevényes prófétaszerepének előnye.

De a próféta-utánpótlás jószerint bedugult — kivált, ha nem gazdasági, hanem kulturális területre gondolok. A legközelebbi feladat, ami előttünk áll, hogy iskolarendszerünket úgy építsük fel, vagy olyan korrekciós lehetőségeket építsünk bele, hogy abban mindenki meglegyen a helyén. Ma, minthogy az egyetemi felvételhez — ha formailag nem is, de gyakorlatilag — már elengedhetetlen a nyelv- és az alapvető informatikai szakismeret, fiataljaink jelentékeny része eleve képtelen a felsőfokú oktatásba

bekerülni. Ebben a helyzetben a középiskolai, pontosabban a fölzárköztató jellegű középiskolai kollégiumok szerepe volna óriási; az ő feladatuk volna, hogy a család helyett, amely erre képtelen, a felvételhez szükséges ismeretanyaggal felvértezze a tehetséges fiatalembert, bedajkálja az egyetemre, ahol a kollégiumban szerzett többletismeret birtokában már megállja a helyét. S aztán, hogy a kollégiumban elsajátította a közösségi normákat, megtanulja az önkormányzat és együttélés gyakorlatát is. Ennek érdekében a rendszerváltás óta édeskevés történt. Mintaképeink bőven vannak, a régi protestáns kollégiumoktól a NÉKOSZ önkormányzati gyakorlatáig. Ma kb. 60 ezer azoknak a középiskolai kollégistáknak a száma, akiket kézen fogva kéne bevinnünk az egyetemre, hogy ne szűkítsük le tehetséggazdálkodásunkat a jómódú családok gyerekeire, mert azzal okvetlenül szegényítjük az országot. A tehetség felkutatását, számontartását és ápolását minden társadalmi rétegre és minden iskolai szintre ki kell terjeszteni. Ez már stratégiai feladat, olyan, amiben az értelmiségre óriási szerep és hatalmas felelősség hárul: leszűrt életanyagát többek közt ezúton volna képes a jövőre átörökíteni, még ha a tapasztalat azt mutatja is, hogy az emberiség ritkán tanult a hibáiból, általában újra meg újra elkövette ugyanazokat. De akkor is sokan lennének, akik hasznosítani tudnák az imígyen szerzett ismeretanyagot. Nem a tapasztalatot, hanem az ismeretanyagot, amelynek felhasználásával a hibák elkerülhetetlen csapdájából mégiscsak könnyebben kecmeregnének ki.

A gazdaság átmenetisége

De szóljunk egy-két szót a gazdaságunkról is. Teljesen nyilvánvaló, hogy gazdaságunk szintén átmeneti állapotban van, jóval túl a félúton. Külföldön többek közt azért jó magyarnak lenni, mert az ember unos-untalan besöpri a gratulációkat a stabilizációs program végrehajtásában eddig elért eredményeinkért. Igaz, ilyenkor nehéz megmondani, hogy ennek az ára 16%-os életszínvonal-csökkenés volt, ami viszont megint felvet egy stratégiai feladatot. Azt hiszem, teljesen nyilvánvaló, hogy a közvetlenül előttünk álló gazdasági tennivalókat látjuk talán a legvilágosabban. A külföldi adósságok ledolgozását az évezred végéig vagy a következő évezred első évéig, a fenntartható fejlődés feltételeinek a megteremtését, az infláció lefaragásának szükségét, az egyensúly megőrzését úgy, hogy a modernizációs deficitet, ami az iparunk korszerűsítésével mindenféleképpen jelentkezik, valamiképpen kezelhetővé és elviselhetővé tegyük. Ez mind szorosan összefügg a társadalom fejlődésével, csökkenti a tömeges frusztrációt, javítja a társadalom közérzetét, sikerélményt jelent, elősegíti a tár-

sadalmi szolidaritást, ami már most is megmutatkozik. Magyarországon, ahol sem a családban, sem a közéletben nincsen hagyománya a kulturált konfliktuskezelésnek, a magatartáskultúra növekedését jelzi egy alig ismert tény: szociális, érdekvédelmi, általában közösségi célú polgári kezdeményezések száma és működésének intenzitása *nagyságrenddel* nagyobb, mint a többi posztkommunista országban.

Ez csak bizonyos mértékben kulturális vagy erkölcsi kérdés, inkább gazdasági természetű: oka az, hogy nálunk hat-hét évvel korábban — már a késő kádári korszakban — kezdődött a gazdasági reform, mint a többi volt kommunista országban. Ez a változás érik be mára, a társadalom többet tud nálunk az állampolgári jogokról, hajlamosabb az önvédelemre, sőt, az ország széles ismeretében, engedjék meg, hogy kijelentsem: a közös részérdekek felismerésére és együttműködésre. Ami még nem fogalmazódott meg, bár az igény megvan rá, az a meleg, emberi kisközösségek szerepe. Ezt megteremteni leginkább az egyházak tudnák. Nem véletlen, hogy azoknak a kisegyházaknak a száma gyarapodik, amelyeket általában — meglehetősen gúnyosan — „szektá”-nak szoktak nevezni, mert ezek — eleve nem lévén hierarchikusak — szoros és meleg emberi közösséget kínálnak. A hierarchia és a templom emberi közösség nélkül önmagában nem ad védelmet, és nem kínál oltalmat az elesett, az életével kezdeni mit sem tudó ember számára. Őszintén szólva, optimista vagyok, mert elég közelről látom a polgári kezdeményezések szaporodását, látom, hogy külföldi támogatást szociális célra nekünk könnyebb külföldről szerezni, mint a régiókban bárhol másutt, mert itt ellenőrizhető a pénzek felhasználása, és a támogatók itt látják az értelmét annak, hogy segítsenek. Eszembe se jut ideológiához kötni az emberi kisközösségek létrejöttét; egy emberi közösség, egy meleg emberi közösség lehet politikai alapú, lehet racionális célú, lehet kulturális, lehet valósi. Mindegy: a szolidaritás érzését, a kölcsönös segítőkészséget mindenképpen kifejleszti. Ami szintén stratégiai feladat.

Politika, közigazgatás és egyén

Harmadik témám a politikai szféra. Azt hiszem, ennek szemügyre vételekor a megkerülhetetlen gazdasági és társadalmi feladatok ellátásának kényszeréből kell kiindulnunk, s így a hagyományos címkéknek nem sok hasznát vesszük. Megkockáztatnám azt, hogy Magyarországon ma egy magát szociáldemokrataként definiáló kormánypárt koalíciós partnerével együtt jobbközép társadalmi és gazdasági programot igyekszik végrehajtani az ország európai integrációjának céljából. Nem azért, mert szeretné, sőt valószínűnek tartom, hogy utálja a kapitalizmust, hanem mert ma ez

az *egyetlen* út, ami követhető, amin végig lehet és kell menni, az ország érdekében. Ez a valóságérzékelését dicséri. S ráadásul teszi ezt úgy, hogy nem tudja: ennek az útnak a végén mi várja, sőt azt sem, hogy mostantól számított egy emberöltő múlva nem kacsingat-e vissza valami újabb fajta szocializmus — itt természetesen nem a szovjet kommunizmusról beszélek. Vele szemben egy olyan ellenzék áll, amely önmagát *nemzetinek* és *konzervatívnak* címkézi, de a retorikája, szóhasználata, stílusa minden, csak nem konzervatív, hanem gazdasági és társadalmi programja jellegét tekintve sokkal inkább radikálisan szocialista, s bizonyos mértékig etatista. Benyomásom az, hogy a magyarországi belpolitika kategorizálására jelen pillanatban az évszázados nyugat-európai fogalmak alkalmatlanok. Lehet, hogy Nyugat-Európára is áll ez, hiszen *Tony Blair* munkáspártja valószínűleg megörökölte a thatcheri Angliát a gondolkodásmódjával, új keletű hagyományával, s bizonyos mértékben a thatcheri címkékkel együtt, a címkék tehát, amelyekkel egy-egy pártot, politikai mozgalmat ma Európában — vagy Magyarországon — megjelölünk, legalábbis viszonylagosak.

Ennél szerintem sokkal nagyobb baj az, hogy az életünk túlpolitizált. Részint mert egykamarás parlamentünk — s most a világért sem akarok parlamenti diktatúrát mondani — túlsúlya óriási, a pártpolitika minden szférában meghatározó, s behatolt még olyan területekre is, ahova nem, vagy legalábbis csak kismértékben volna szabad behatolnia, például az önkormányzatokba is. Az önkormányzatoknak *kisebb* emberi közösségek ellenőrizhetően közös érdekeit kell meghatározniuk és intézniük, hiszen nem hatalmi és ideológiai kérdés, hogy egy falu hogyan oldja meg a szemét lerakását — önmaga-e, vagy a legközelebbi faluval vagy várossal köt ennek érdekében szövetséget. Ezt aligha lehet akár liberális, akár keresztény, akár konzervatív, akár szocialista szemszögből szemlélni, ez gyakorlati kérdés, mert Mári néninek s nem a „párt”-nak bűzlik a szemét az orra alatt. Az életünkbe oda is behatol a politikainak álcázott, de csupán hatalmi érdekharc, ahova nem volna szabad behatolnia. Másrészt az önkormányzatok bizonyos mértékig elszigeteltek, az önkormányzatok hierarchiája tisztázatlan. Hadd tegyem hozzá, hogy én az önkormányzatiságot az elmúlt hét év legnagyobb értékének tartom, és meggyőződése, hogy az önkormányzatok nélkül Magyarország ma nem tartana ott, ahol tart, és nem hozott volna be hét év alatt hetven évet történelmi elmaradásából. Egyrészt azért, mert az önkormányzatok tudják, mi az az ügy, amiért a polgár hajlandó áldozatot hozni, mert a saját érdeke. S valami módon ellenőrizhetők; megítélésük pedig — a pártokkal ellentétben — emberközeli szempontok alapján történik. Fontosságukhoz hozzájárul — és ez távlati szempont —, hogy az új és hivatásos politikus generáció feltehetőleg az önkor-

mányzatiság iskolájából fog kikerülni. Meggyőződése, hogy a leendő korok parlamentje nem túlnyomóan ügyvéd és túlnyomóan férfi parlament lesz, hanem több, önkormányzati vezető tisztségben felnőtt nő akad padsoraiban, aki alkalmasnak bizonyult már egy közösség ügyeinek intézésére. Vagy azért, mert csillagszemű, mindenkre odafigyel, és ha belép egy telefüstölt szobába, akkor magától kinyílik az ablak és a szoba kiszellőzik, vagy egyszerűen, mert anyai lelkével képes felismerni — teszem azt — a gyerekek érdekét is, nemcsak az önmagáét, és egy aktát nem akkor tekint lezártnak, ha megoldhatatlanként rakják le, hanem ha a mögötte rejlő élet „ügyét” rakták rendbe. Ezzel eljutottunk közigazgatásunk állapothoz is. Ami még mindig magán viseli születésének idejét, a Bach-korszak jegyeit.

A Bach-korszakban a magyar közigazgatás a magyar nép ellen jött létre, amiből a népellenesség nem maradt meg, de az a ki nem mondott, s szinte kiirthatatlanul gyökeret vert hit, hogy végső soron a polgár van a közigazgatásért és nem a közigazgatás a polgárért, a hétköznapiakban kimondatlanul bár, de változatlanul él. S az ebből fakadó másik hit is, hogy nem az ügyet kell elintézni, hanem az aktát, következésképpen egyre magasabbra tolódik az a pont, ami alatt egy ügy megoldhatatlanná válik. Ma egy miniszternek is, egy államtitkárnak is rengeteg olyasmivel kell bajlódnia, ami nem az ő feladata. Csak éppen nem lát le, képtelen lelátni a hivatala hétköznapi, ügyintéző mélységeibe, ennek következtében fönt még létezik információáramlás, lent már nem. Csak zavaros állóvíz. Ennek több oka van. A hagyományon kívül egyrészt az, hogy a közigazgatásban dolgozók fizetése nem ér fel a versenyszférában dolgozók fizetéseivel, tehát a legjobb szakemberek menekülnek onnét. Másrészt hiányzik a sikerélmény, hiszen az alacsonyabb beosztású tisztviselő nem tudja érvényesíteni a befolyását, legfeljebb fékezni képes, másrészt — lévén az ügyintézés társadalmilag átláthatatlan — hiányzik a társadalmi ellenőrzés (következésképpen megbecsülés) is, ami a köztisztviselő munkájának igazi sikerforrása. Harmadrészt, s ez az egyik legnagyobb gondja ennek a szférának, hogy kikerült a parlamentből és a minisztériumokból az a jogászréteg, amelyik értett a kodifikációhoz.

A politika soha nem tapasztalt cselekvés- és döntéskényszerben van. Olyan törvények tömegét hozzuk, egyiket a másik után, amelyekre mindenképpen szükség van, és hozzuk ezeket annak tudatában, hogy kiérlelésükhöz másfél év kéne, s ha két hónap alatt próbáljuk kiérlelni, eleve beleépítjük az utólagos módosítás kényszerét. S hadd mondjam ki: törvényeink gyakran azt az állapotot is tükrözik, hogy az idő méhében és egy ügy méhében egymás mellett borzasztóan nehezen fér meg az új és a régi.

Sokat segítene, ha a törvényhozók a törvény szövege mögött az *embert* is látnák — az átlagost és a kivételt —, és nemcsak a pártérdeket, jöllehet a nagy reformok mindenkor érdekharc közepette jöttek létre, és ez teljesen természetes. Jogrendünk, közigazgatásunk megújítása, igazodása a közös Európa gyakorlatához — én erről nem szeretnék hosszan beszélni — nyilván hazai és nemzetközi társadalmi áttekintést, gazdasági ismereteket, háttérintézményeket, sok-sok tanulást és iskolázottságot kíván, s mindezekon kívül a társadalom gondolkodásmódjának, magatartásformáinak fokozatos átalakulását. Ahhoz pedig idő kell.

Közös felelősségünk

Ha megkérdeznék, hogy mi lesz holnap, azt mondanám, *egy lépéssel előbbre* leszünk, holnapután meg *kettővel*. Benyomásom, hogy alkalmazkodásunk a valós követelményekhez gyorsuló tempóban kezd kialakulni, bár nem magától, hanem az olykor fölismeret, olykor föl nem ismert, csak érzett kényszer következtében. A különböző múltak társadalmunkba foglalt zárványai az átalakulást a múltak kardcsörtetésévé teszik. Igaz: ezek a harcok már nem acél-, csak léc-fringiák. De gondoljuk el: „demokratikus” csecsemők mindössze hat éve születnek Magyarországon. S ők a változás zálogai.

Ha azt kérdezik, mi lesz a vége ennek az egésznek, akkor azt mondom, hogy csak jó lehet. Eleve optimista vagyok, mert minden levél megírja saját magára a választ akkor is, ha mi nem írjuk meg. Az, hogy itt, ma együtt ülünk és ezekről a kérdésekről beszélgetünk, szintén a meg nem írt válasz egy része, amely itt ma magától íródik. Ma itt szakemberek gondolkodnak, s holnap ugyanezekről a témákról másutt, más szakemberek fognak gondolkodni és feltehetőleg vívódni fognak önmagukkal, s vívni másokkal, jósolni fognak abban a biztos tudatban, hogy nem ismerik, mert nem ismerhetik a jövőt, és abban a biztos tudatban, hogy jóslatuk pontosan soha nem fog valóra válni. De ha a valóság egyetlen szikráját el tudják kapni, és az hat a jövőre, már érdemes volt jósolniuk. S ha valaki — testületileg — jósolni jogosult, az a Magyar Tudományos Akadémia, mert nem pártfüggő, mert nem hatalomfüggő, a *gondolkodás* viszont *hivatalból* a feladata. És felelősége. Úgy vélem, ez a felelősség és ez a tudat hozta össze a mostani tanácskozást.

Magyarország az ezredfordulón

Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*

I. Az ezredforduló kihívásai

A magyar nemzet és a magyar állam nagy kihívásoknak néz elébe. A mostanihoz hasonló méretű kihívásokat 150 esztendővel ezelőtt az első ipari forradalom támasztott utoljára velünk és a közép-európai térség más népeivel szemben. Ipari forradalom, a termelészservezés, a mun-

* Mint az Akadémia elnöke, javaslatot tettem a miniszterelnöknek, hogy az állam és a nemzet előtt nyíló hosszú távú alternatívák feltárására kérjek fel a Magyar Tudományos Akadémiát. Az Akadémiában szerveződött hazai tudósokat. A miniszterelnök úr javaslataimat értéssel vette, a kormány elé terjesztette. Így született meg a 2184/1996. (VII. 16.) sz. kormányhatározat, amely kimondja, hogy „a társadalmi-gazdasági modernizáció, az európai integráció és a világpiac globális viszonyaihoz való alkalmazkodás koncepcionális kérdéseinek és megoldási alternatíváinak kidolgozásában, illetve az ezekkel kapcsolatos kormányzati feladatokban a Magyar Tudományos Akadémia mint köztestület aktívan közreműködjön”. 1996 júliusában-augusztusában személyes konzultációk során igyekeztem felmérni: az elképzelt tematikákban milyen kutatási eredmények állnak rendelkezésre. Melyek a realitások? Mire vállalkozhatunk? Szeptember 11-én terjesztettem az Elnökség elé a stratégiai kutatások programját. A jelen írás az ezt megelőző hetekben készült: tisztázó irat volt ez inkább a magam számára. Évek óta külföldi és itthoni fórumokon többször kifejtett, kifinomuló érvanyag bizonyos összefoglalása is a magyar viszonyokra alkalmazva: miért van szükség az európai többpártrendszeri demokráciákban az autonómiákba (elefántcsonttornyaikba) visszahúzódott elit értelmiség (szürkeállomány) aktivizálására. És miért kényszerít az „új közélet” megteremtésére az ezredforduló elsősorban bennünket, közép-kelet-európai értelmiségieket. Az Elnökség ajánlásokkal, egyhangúlag elfogadta a javaslatot. Előterjesztését a kormány 1996. október 11-én 2269/1996. sz. határozatában elfogadta. A kutatásokra meghatározott összeget állapított meg az 1997. és ugyanúgy az 1998. költségvetési évekre. Az Országgyűlés az MTA elnökének a magyarországi kutatásokról szóló beszámolóját követően (december 20-án) határozatban mondta ki: „Az Országgyűlés egyetért azzal, hogy a magyar tudományosság vállalkozik az állam és a nemzet előtt álló stratégiai kérdések megfogalmazására, a válasz-alternatívák kidolgozására, valamint azzal, hogy a feladatvállalás koordinálását a magyar tudósok köztestülete, a Magyar Tudományos Akadémia végezze.” Azaz mind a kormány, mind az Országgyűlés pártjai egyetértettek a tudományos alkotóerők aktivizálásának programjával. Ezt követően alakult meg az Elnökség határozata alapján a Programtanács, a Programbizottság. Kiépültek a tématanácsok, a kutatási tervek, azok időrendje. Az Akadémia elnökét a szervező-irányító munkájában mindenekelőtt Láng István (a Tanács társelnöke), Enyedi György, Kemenes Ernő, Inotai András, Sárközy Tamás támogatta.

kaerő-koncentráció, az általa igényelt szabad munkaerőmozgás és követelménye: a településszerkezet átalakítása, a közösségi élet normáinak gyökeres átalakulása, a mindezen változásokat megfogalmazó szellemi forradalmak: felvilágosodás, liberalizmus, romantika stb. Ezekkel a vázlat-szavakkal körvonalazható a másfél évszázaddal ezelőtti nagy életformaváltás Nyugat-Európában. Amely azután a 19. század első két harmadában az Okcident keleti peremterületeit is elérte. Térségünk társadalmainak vezető államférfiai felismerték az új koráramot és képesek voltak a helyi reformprogramok megfogalmazására. Új (polgári) *munkaszervezet, a terület-igazgatási rendszerek* (állam), az *érintkezési kultúra* (anyanyelv) modernizálása, a *tömegkulturális forradalom* (általános oktatás) — ezen újítások jelzik a térség nagy átalakulását 1830 és 1870 között.

Az új világrendszerben

Hasonló kihívásokkal néz szembe a ma nemzedéke is.*

Az ipari-technikai forradalom új hulláma előbb maga alá gyűrte a vaskorszak utolsó nagy államépítkezését, a szovjet rendszert, majd a helyi társadalmak belső életét is gyökeres átalakulásra ösztönzi. A *Szovjetunió*, illetve a *megszállási zóna összeomlásával* megszűnt a világ két érdekszférára tagoltsága. Ismét szembe kell néznünk az Okcident és keleti peremterületének kereken ezeresztendős kérdésfeltevésével: vajon lehetséges-e a gazdaság, a politika, a köznapi élet igazgatási normáinak integrációja? Az Európai Unió magját képező valamikori Frank, illetve Német-római Birodalom az elmúlt évszázadokban már magához vonzotta az északi és déli peremterületeket. A Földközi-tenger és Skandinávia világát. De mi lesz az újra és újra külön utakra tért keleti területek sorsa? A tatár, a török, majd a szovjet terjeszkedése e területeken nem egyszerűen had- és politikatörténelmi akciók voltak, hanem az évezredes keleti sztyepei és a nyugati (latin) kultúrák találkozása is. És e találkozási terület — ahol mi élünk — népeiben, történelmében benne él már „helyi sajátosság”-ként e találkozások öröksége. Az Okcident keleti peremterülete ezen ezeréves másként-fejlődésének egyik korszaka volt csak 1945 utáni fejlődésünk. Amikor katonai-stratégiai, politikai, gazdasági és — ha akarjuk, ha nem — kulturális-szellemi téren is négy évtizedre az európai modell keleti hajtásának, a szovjet zónának lettünk része. Amelyik — sajátos módon — fő ellenségének egyik szülőjét, a nyugat-európai-atlanti kultúrát tartotta. És igyekezett bennünket is ezen „szülőellenes ideológia” nevében vezérelni.

* A szovjet zóna összeomlásából és az informatikai forradalomból, valamint a globalizáció újabb előretöréséből származó kihívásokkal részletesebben foglalkozott az 1996. december 12-én tartott elnöki beszéd. (Megjelent: Tudományos-technikai forradalom — tudománypolitika — Akadémia. Magyar Tudomány. 1997/5:513-564.)

Most, a Szovjetunió összeomlása, az elválasztó katonai-politikai és gazdasági zónahatárok összeomlása után hirtelen szembekerülünk a világrendszerbe való visszailleszkedés ezer éve meg-megújuló gondjaival. A Szovjetunió összeomlása után nem lehet egyszerűen visszatérni a térségben az 1947 előtti modellhez. (Ez bizonyosodott be az 1990–94 közötti években.) De nem lehet kritikátlanul átvenni az elmúlt évtizedek amerikai vagy nyugat-európai közösség-szervezési modelljeit sem. Részben azért nem, mert itt erősek a sajátosságok, részben azért, mert azok ott is gyökeres átalakulásban élnek. Ők is szembesülnek az új világrendszer kihívásaival. De nem folytatható a „szerves fejlődés” nevében az 1949–89 vagy az 1968–89 közötti társadalmi-politikai rendszer sem. (Ez most, az utóbbi két esztendőben — 1994–95 — válik világossá. Magyarországon és északkeleti szomszédainknál is.)

Rendszerváltás: hogy honnan, azt még csak tudjuk, ha történéseink gonddal és gyorsan dolgoznak az elmúlt évszázad történelmén. De hová, s főként hogyan? Ezt már nehezebb körvonalaizni.

Informatika, globalizáció

A szovjet zóna összeomlásának másnapján rászakad egész Közép-Kelet-Európára az *ipari-technikai forradalom újabb hulláma*, az *informatika* kihívása is. És az informatika közreműködésével kiteljesedik a *globalizáció*. Kihívás állami-politikai intézményeinknek éppúgy, mint az egyének, a közösségek számára. Minden falu, minden kisparaszti, ipari, gazdasági egység, minden iroda, dolgozószoza megmértetik a világversenyben. A globális versenyben. Szellemet pezsdítő, akaratot edző kihívások ezek. Egyúttal kegyetlen kihívások is. Az évezredes múltra visszatekintő *európai integráció* mellett most szembe kell nézni egy új típusú, *világméretű integrációval* is.

A *globalizáció* első eszközei, az *interkontinentális termelési-stratégiai-hadi rendszerek* még a századelőn alakultak ki. Mára kiteljesedtek. Az elmúlt évtizedektől kibontakozó informatikai forradalom ezen termelési és politikai, kulturális, szervező elveket világalalomra segíti. A globalizáció ezen újabb eszköze forradalmat hoz a közösség belső szerveződésében is. Fordulatot az egyén és közösség viszonyában. A *közlési-érintkezési kultúra forradalma új fejezetet nyitott az emberi viszonylatok történelmében*. Nemcsak a közösség politikai szervezetében, de új fejezetet nyitott az individuum és a helyi közösség, valamint a világ különböző kulturái közötti viszony történelmében is. És új fejezetet nyitott a közösség-szervezés lokális igazgatási egysége (az állam) több ezer éves történelmében is. Újra kell gondolni egyén és közösség viszonyát — mondjuk 1992 óta vissza-visszatérően.

Az új ellentét a világban immár nem katonai-politikai jellegű, mint 1945 és 1992 között volt. Az új ellentét a *lokális társadalmak lokális érdekei* és a *termelési rendszerek nemzetközi érdekei* közötti konfliktusként jelentkezik. Mi a saját érdekünk? A lokális (a lengyel, cseh, szlovák, magyar, román, horvát, szerb stb.) közösségek érdeke? A rendszerimportáló társadalmi igyekezet nem bizonyult eredményesnek. Az atyáké sem, akik a keleti, a fiúké sem, akik az atlanti formák változatlan bevezetését kínálták. Az *európai integráció* már kialakult szervezete mennyire hozható összhangba a *globális* méretű integrációval? Egyáltalán, az integrációk 3-4 vagy 7-8 nagy állam érdekeit fogják követni? És a kis népek? Azon régiók érdekeit, amelyek nem mutathatnak fel nagy katonai, politikai teljesítményű államalakulatot, ki fogalmazza meg? (Mint amilyen pl. a mi régiónk, Közép-Kelet-Európa.) Akiüknek képviselői nem ülnek ott a különböző „csúcsértekezleteken”. Mert a cél — mi így gondoljuk —, hogy az integráció és a globalizáció *kölcsönviszony* legyen. Ahogy ezt másfélszáz évvel ezelőtt a kor vezérlő férfiai is látták. Nem egy-egy hatalmi központ kultúrájának ráerőltetése a „közbülsők”-re. Vagy akár egymásra.

Új világrend: hogy honnan, azt még csak látjuk. Ha őszintén nézünk vissza. Egyéni, közösségi életutakra. De hová? A polgár ezen kérdésére már nehezebb választ adni.

Újragondolás és előretekintés

Az újragondolás a múlt és a jelen elemzését kívánja. És előretekintést: kérdéseket tenni fel a jövő lehetőségeiről. Egyén, kisközösség, állam, nemzet, kontinensek jövőjéről. *Kérdések állítása* a jövőről, a lehetséges *alternatívák felmutatása* és a *válaszjavaslatok* megfogalmazása, keresése — ez az ezredforduló nemzedékének nagy feladata. Kutatni a világban zajló változásokat, keresni azokban a mi érdekeink lehetőségét.

Nem egy-két esztendőre, de évtizedre szóló feladat. Nem egyszeri nekirugaszkodás, „feladatjegyzék”, ötletjegyzék készítése. Sokéves szívós kutatás, gondolkodás dolga. Elméleti-gyakorlati szakemberek együttműködésének dolga. (Ahogy ezt egy-egy előrelátó államvezetés a másik féltekén már felismerte.)

Évek óta igyekeztünk ösztönözni: a hosszú távon társadalmainkat érintő kihívásokkal, a térségünket érintő stratégiai kérdésekkel komoly, tudományosan megalapozott módon kell foglalkozni. Most lehetőség adódik, hogy ne csak irodalmi termékek maradjanak ösztönzéseink. Lehetőség adódik, hogy kialakítsuk e stratégiai gondolkodás tartalmi kereteit, vagyis javaslatokat tegyünk: milyen témákra irányuljon kutatásunk. És megkíséreljük kialakítani a többéves munka szervezeti kereteit, megkísé-

reljünk vázolni: milyen haszna lehet a társadalomnak e munkákból. És próbára tegyük önmagunkat, a hazai értelmiséget (mind a politikusi, mind az értelmiségi elitet): *képesek vagyunk-e és miként lehetünk képesek e feladat-vállalásra?*

II. Kérdések a jövőnkéről [Javaslatok a tematikai tervekhez]

A stratégiai kutatások tematikai kerete *hipotézis*, mint minden kutatási célkitűzés. És e tematikai keret változik is: ahogy halad előre a feldolgozás, úgy tárulnak fel újabb és újabb dimenziók. Újabb „témák”. Elképzelésünk szerint a stratégiai kutatások témakörei változnak majd az évek során. Részben a *mi ismereteink gyarapodásától*, részben a *körülöttünk alakuló világ mozgásától* függően.

Most csak néhány, az elmúlt években vázlatosan kialakított téma-állítást sorolunk fel. Azon témaköröket, amelyekkel — úgy gondoljuk — az új világjelenségek közepette foglalkoznunk kell. Amelyeket azután követhetnek újak, vagy amelyek közül egyik-másik háttérbe szorulhat.

Állam, nemzet, területszervezés

A közép-kelet-európai társadalmakban újra kell gondolni az *állam feladatait*. Mire terjedjen ki az állam szerepe: csupán a helyi termelés, a forgalom feltételeinek biztosítására, szabályozására, a területszervezet hagyományos igazgatási, szak- és közigazgatási feladatainak ellátására, vagy egyéb állami intervenciókra. Netán tulajdonosként vállalkozásra is? Milyen eszközökkel segítheti a közösség sikeres szereplését a jövő *termelési és kulturális világversenyében*? Egyik kiemelt kérdése kétségtelenül ez lehet a stratégiai kutatásoknak. És mi legyen az állam feladata a saját kultúra megőrzésében? Jövendő világunk sokszínűségének, emberi sokszínűségének megőrzését célozza e kérdésünk. Mert a globalizáció nemcsak a termelésnek, de a kultúráknak is kegyetlenül teszi fel a kérdést: vajon a *kisnyelvi nemzeti kultúrák* képesek-e megfelelni a világverseny kihívásainak? Amelyek éppen az érintkezési és a termelési rendszerek kiszélesedése nyomán a világméreteken használható kapcsolati eszközöket, az ún. világnyelveket teszik megkerülhetetlenné, ismeretüket kötelezővé. E világméreteken használt nyelvek mögé óriási tőkék sorakoznak fel: üzlet is rejlik ezen nagy nyelvek terjesztésében. Üzleti alapon jönnek létre azok a kulturális-tömegkommunikációs vállalkozások, amelyek kitermelik az e nyelveket és a hozzájuk kötődő hagyományokat hordozó tech-

nikákat: tv- és rádióműsorokat, filmipart, nyelviskolákat, könyv- és folyóiratkiadást. De mi lesz a kis lélekszámú közösségek hagyományvilágával és közlési, érintkezési kultúrájával, anyanyelvével? A kis nemzetek kultúráját fenntartó technikák üzemeltetése ugyanis *soha nem lesz világversenyképes üzleti vállalkozás*. E kis nemzeteknek dönteniük kell: áldozni-e többletköltséget adóforintjaikból anyanyelvi kultúrájuk, hagyományaik megmentésére, vagy sem. Vagyis az állam érdemben vállaljon-e ilyen, nem profitorientált feladatot, vagy sem. (Ez szerintünk az „alternatíva”!) Ismételjük: döntés kérdése. Ismételjük: nem egyszerűen a *nemzeti hagyományok megőrzésének kérdése*, hanem *szociális, emberjogi kérdés* is. Az anyanyelv ugyanis a társadalom döntő többségének napi érintkezési, információszerzési (törvények, működést biztosító jogszabályok, munkaszervezet), az alpműveltség elsajátításának eszköze marad. Nemkülönbben az emberi-érzelmi élet kifejezési rendszere. Az anyanyelv elszegényedése viszont a társadalom emberi-érzelmi-értelmi elszegényedésével jár együtt. És a kis nemzeti közösségbe született polgár versenyképességének hanyatlásával.

Tarthatóak-e viszont térségünkben az *államszervezet nemzeti alapelvei*? Az ún. nemzetállami alapelvek. Első válaszuk: nem. Évtizedek óta igyekszünk felhívni a figyelmet: térségünkben az igazgatási szervezetek (államok) határai soha nem estek egybe a nemzetek szállásterületeinek határaival. A két világháború kitörésében súlyos ok volt, hogy a kontinens vezető hatalmai nem tudták feloldani ezt az ellentmondást. (Az államhatárokat akarták igazítani a nemzeti szállásterülethez, majd kitelepíteni a kisebbségben élő nemzeteket a többségiek szállásterületének államába.) Megoldást kell találni *állam* és *nemzet* viszonyára a térségben. (Mi egy közép-európai kisebbségi kódex elfogadását javasoljuk. De érvényesítésének realitását fel kell mérni.) A régi típusú nemzetállam nem tartható a gazdasági-biztonsági globalizáció miatt sem. A tőke, a befektetés nehezen tűri a sok, különböző nemzetállami vám- és gazdasági szabályozást. A merev nemzetállami rendszer itteni hét évtizede egyaránt kedvezőtlen a román, a szlovák, a magyar stb. nemzeti közösségben élő polgároknak.

Milyen legyen tehát a térségben az állam? Első válaszuk: építse le gazdasági korlátozó jogosítványait. Ugyanakkor legyen aktívabb a kultúra, a szociális gondoskodás, az integráció-segítésben. (De mindezt hogyan? A többségiek állama — pl. a magyar állam — milyen terheket vállaljon magára a szomszédos államokban élő magyarság kultúrájának megőrzésében? Hiszen azok *ott* adófizető polgárok! És legyen-e az állam egy-egy országon belül valamennyi lokális nemzeti kultúra megőrzője. És milyen korosztály-specifikus szociális terheket vállaljon az állam? Egyén-mun-

káltató-állam viszonya hogyan rendezendő a piacgazdaságra való átmenet évtizedeiben?)

Vagyis képes-e a közép-kelet-európai politikai elit a térség *terület-igazgatási rendszerét* hozzáigazítani a globalizáció igényeihez. A nemzetközi biztonság, a szabad pénz-, munkaerő-, valamint a kultúraáramlás igényeihez. Logikus alternatíva: számoljuk fel az 1920 után kialakított kisállamiságot, ne legyen akadálya sem a termelési-kereskedelmi rendszereknek, sem az egyén, sem a kultúrák szabad áramlásának. De logikus követelmény az is, hogy ez a közösségmegtartó, a helyi társadalmak működőképességét biztosító igazgatási rendszer ne szűnjön meg, hanem *alakuljon át*. Mint lokális rendfenntartó-igazgatási erő, mint a helyi társadalom szociális egyensúlyának eszköze és mint a nemzeti kultúrák megőrzője. Kérdés persze: vajon elég erősek és felkészültek-e az állami-politikai adminisztrációk — a „döntéshozók” —, hogy ezen alternatívák közül a helyi társadalmak számára a legkedvezőbbet kiválasszák és végrehajtsák? Akár olyat, amelyik sérti a saját, „nemzeti”-nek mondott hivatalnokréteg érdekeit.

Újabb kérdés: a széles hatókörű *nemzetközi katonai-gazdasági szervezetek* (EU, NATO) és a bilaterális egyezmények *menynyire biztosíthatják* a térség háborús (világháborús) *államnemzeti tűzfészkeinek felszámolását*? Reális alternatíva-e, amit sokan ajánlanak, hogy maradjunk ki a biztonsági szervezetek integrációjából? Nem az „kerülne többbe”? Képesek-e a helyi adminisztrációk ezen nemzetközi szervezetek nélkül egyedül feloldani az államnemzeti konfliktusokat, amelyek már két világháborút idéztek elő? Azt tapasztalatból tudjuk, hogy az ilyen jellegű *rendezetlenségek elriasztják a nemzetközi pénzvilágot* a befektetésektől, a termelési egységek idetelepítésétől. Azaz gátolják a térség modernizációját, a helyi társadalmak gazdasági-kulturális erejének kibontakozását. E közép-kelet-európai veszélygócok a helyi szociális nyomorúság (újra)előidézői lehetnek.

A globalizáció nem tűri a térség *államainak* vaskorszakbeli *belső szervezetét*. (Ez is az újragondolás tárgya.) Történelmi fejlemény a térség *végrehajtóhatalom-túlsúlyos* államszervezete. Sok évszázados hagyomány: a kormányzati elit a 11. századtól kezdve újra és újra a végrehajtó hatalom adminisztratív erejével kívánta a nyugati életformákat és intézményeket ide átültetni. Mai fogalommal: modernizálni. Az ipari forradalom, az életelvekre vonatkozó következtetéseit megfogalmazó felvilágosodás keleti kiterjesztése a 18. század második felétől éppúgy ezt az eszköztárat (a végrehajtó hatalmat) használta, mint 1945 után a szovjet rendszer. Modern kori jellemzője: hallatlan méretekben felnövelt miniszteriális és ún. szakigazgatási apparátus, rendkívül erős központosítás. A globalizáció — és ennek szervezeti eszköze, az integráció — már nemcsak mint terület-

szervezési egységet kezdi ki a nemzetállamot térségünkben, hanem kikezdi mint a társadalomra rátelepülő *túlhierarchizált igazgatási szervezetet* is.

Be kell látnunk: el kell távolodunk ezen közösségszervezési hagyományunktól. A községek, az államhatárokhoz már nem igazodó kis térségek, régiók, nemzetközi joint-venture-ök válhatnak a *jövő integrációs rendszereinek természetes igazgatási alapegységeivé*. A kontinentális és interkontinentális kulturális, fejlesztési akciók (projektumok) már *feladatok* (nem pedig nemzetállami kormánysszerveket), és a feladatmegvalósításban résztvevő csoportokat támogatnak. Községi vagy éppen nemzetközi összetételű vállalkozók, termelők egységeit. Nem a mai (nemzet)állami adminisztrációkat. És nem igazodnak ezen nemzetállamok határrendszereihez. A reális alternatíva: *úgy alakítani át az államszervezetet, hogy abban erősödjének a helyi, regionális igazgatási autonómiák*. Kérdés természetesen: a hagyományos megyeszervezet és az új, regionális szerveződések, a legerősebb európai igazgatási egység, a község (a civitas, a Gemeinde) viszonyának újrarendezésére mikor szánja el magát a kormányzó (kormányzati és ellenzéki) elit?

Piacgazdaság, technológiai fejlesztés, társadalom

Az áttérés a piacgazdaságra alapjaiban változtatta meg a magyarországi ipar tulajdonviszonyait. Az állami tulajdon versenyképes üzemeit célozták meg természetesen a nagy nemzetközi cégek, a befektetők. Ma már látják, a magyarországi export jelentős részét (az iparon belül 70%-át) azok a vállalatok teszik ki, amelyek nemzetközi tőkeérdekeltségűek. Ismételjük: a modernizáció nem egyszerűen technológiai fejlesztés, nem a csodagépek „behozatalá”-nak kérdése, hanem a szakértelem, a műveltség szintjének emelése. Mégis fel kell tenni a kérdést: mi lesz a szovjet zónában mennyiségileg túlfejlesztett, minőségileg alulfejlett magyarországi műszaki bázissal? Valóban veszély az, hogy mi „bedolgozók” leszünk a világ globális technológiai versenyében? Vajon melyik nemzetállam mondhatja el, hogy az ő területén működő munkaerőbázis nem „bedolgozó” valamilyen értelemben a globálisan terjedő ipari termelés munkamegosztásában? Ugyanakkor ki tagadná, hogy az államnak igenis támogatnia kell egy lokális technológiai stratégia kialakítását. Felmérve a hazai munkaerőbázis színvonalát, a K+F szféra adottságait és a belső, történelmileg kialakult allokáció, földrajzi elhelyezkedés jövő-adottságait. Leírva a nemzetközi tapasztalatokat a technológiai versenyképesség feltételeiről. Hogy ne csak Budapest, Székesfehérvár, Győr–Mosonmagyaróvár, de a borsod-nógrádi (Ózd–Miskolc–Salgótarján) régió társadalmának jövőjéről is tudjunk reálisan beszélni. Az ipari privatizáció igazi, nagy veszteseiről.

Az állami ipar és pénzügyi szektor privatizálása lassan befejeződik. De mit tehetünk annak érdekében, hogy az ipari bázis színvonalas, bár a privatizáción kívül maradt elemei hasznosuljanak? Netán a további nagybefektetőket idevonzzák? Rendelkezünk-e elemzéssel a privatizáció közép-európai és hazai lefolyásáról? Vannak-e reálisan becsült elképzeléseink a következő évtized tulajdonviszonyairól? Az elképzeltlen vegyes tulajdon-szerkezet belső arányáról? A tulajdonváltás összefüggéséről a helyi munkaerő- és foglalkoztatási viszonyokkal és a szociális folyamatokkal? Valóban csak a nem világpiacképes, korábban állami tulajdonú bázisok mennek tönkre?

És az agrárium? Mi lesz a magyar mezőgazdaság és az agrártársadalom, a hazai tájak művelésének, rendben tartásának sorsa az EU-ba illeszkedő Magyarországon? A *lokális társadalom* és a *nemzetközi termelési rendszerek* érdekellentéte nem holmi romantikus antikapitalista rémlátomás. A globalizáció korának — mint említettük — egyik reális, mind erősebb konfliktussorozata. De hogyan oldhatóak ezek fel Közép-Kelet-Európa, Magyarország esetében?

Mi legyen a *piacgazdaságra áttérő társadalom veszteseivel*? — újabb kérdés. Mindenekelőtt azokkal a generációkkal, amelyek már nem képesek igazodni ehhez a piacorientált termelési és vállalkozói élethez. Milyen lehetőségeket látunk arra, hogy mérsékeljük az életminőség folyamatos romlását a társadalom nagyobb részénél? Mennyire látjuk az ezredvég demográfiai folyamatait, a korosztályok (mindenekelőtt a gyermekek és az öregek), a nemek speciális gondjait, a vidéki-városi társadalom mozgásrádiuszának változását az új munkahely-allokáció következményeit? A hagyományos és az elmúlt negyven évben újrarögzült családi kapcsolatrendszer gyors bomlását? Nem beszélve most az elmúlt 40 év rejtett munkanélküliségének átcsapásáról a nyílt munkanélküliségbe.

És a *piacgazdaság tömegkulturális kihatásai*? Valóban másolhatjuk a hagyományosan nagy, a kultúra területén aktív magántőkével és izmos polgári középosztállyal rendelkező liberális államok közművelődés-politikáját? Szabad az „átállás”, „átképzés” költségeit csak az egyénre hárítani? Az oktatáspolitikáról nem is beszélve. Át kell gondolni a költségvetés feladatvállalásait nemcsak a szociális és a kulturális deficit mérséklésében, de egy időben a világpiacon sikerre számítható kulturális-termelési erők menedzselésében. Reális alternatívák? Leírásukra, elemzésükre van szükség, hogy a döntés megalapozott legyen.

De tovább a kérdésekkel a rendszerváltás belső társadalmi feszültségeiről. Térségünkben a szovjet rendszer egyik legnagyobb deficitje a *helyi társadalmak munkaerőköltségének végleges szétzüllesztése*. Az 1718–1945 közötti időszakban az Okcident ipari forradalmi ide is elértek, ki-

alakították a képzett, fegyelmezett munkaerőre épülő polgári munkaszervezet alapegységeit. Először a városokban, majd később, lassabban a mezőgazdasági termelés színterén, a „vidéken” is. A szovjet rendszer 1945 után szétverte a korszerű munkaszervezet már meglévő műhelyeit. A kor radikális polgárpukkasztó antikapitalizmusa sajátosan találkozott a keleti végekről idehozott, kapitalizmus előtti közösségi eszményekkel. Ám e közösségi eszménykeverék hamarosan csődöt mondott. Az utolsó évtizedre kiveszett a munkaszervezetből mind a szocialistának mondott anti-kapitalista közösségi, mind az üzleti alapon álló polgári munkaerkölcs. Eltűnt a mérhető teljesítmény becsülete nemcsak a munkahelyekről, de a köznapi életből is. E tekintetben a szovjet rendszer — paradox módon — folytatta a nemzetiszocializmus polgárellenes hadjáratait: felszámolta a helyi magánvállalkozói — mind a paraszti, mind az ipari, kereskedői, szellemi — társadalmi elemeket, a termelésben, a helyi igazgatásban a szakszerűség igényét képviselő rétegeket. E pusztítás következményei statisztikailag alig megragadhatók. Előlegezett megállapítás: ezt a deficitet, a munkaerkölcs és a szakértelem további szétzülesztését, lebecsülését igen nehéz lesz megállítani. Szokásrendszerünkbe ivódott. A racionális tulajdonosi szemlélet, a munkavégzés, az anyagi és a szellemi gyarapodás megbecsülése nehezen állítható helyre. Igényel-e az új magatartásforma kifejezése közvetlen állami feladatvállalást? Netán növelt feladatvállalást az oktatási, továbbképzési rendszerben? Alternatíva: *a közép-kelet-európai adófizetői társadalom* — valójában az állam — *vállaljon különleges áldozatot az oktatási-tudományos befektetések emelésével!* Hogy a helyi társadalmak versenyképességét biztosítsa a 21. századra! Másik alternatíva: másolni államépítkezésünkben a nagy nyugati (netán amerikai) modelleket. Amelyeknek nem kell cipelniük e korábbi terheket. Döntés kérdése.

Ökológia, Duna, Alföld, technológia-infrastruktúra

A globalizáció: világra nyitottság. Nemcsak az adott állam, nemzeti szálasterület termelési, kereskedelmi szférájának, kultúrájának nyitottsága, de távlatilag egyben földrajzi tájai és ezeknek a műveléséhez kötődő infrastruktúrák, sőt, települési rendszerük nyitottsága is. Az lenne a kívánatos, hogy minden, a térség integrációját érintő döntés előtt a politika elitjének asztalán már alternatív tervek fekdjenek a *helyi, regionális természeti adottságok okos kihasználásáról és védelméről*. Legyenek írott, olvasható formába öntve! A világ nagy befektetői vagy éppen az igazgatás integrációs döntéshozói lássák, hogyan illeszkedhetnek a *közép-kelet-európai térség természeti adottságai* az európai természeti tájrendszerekhez. És lássák azt a helyi állami döntéshozók is!

Magyarországról szólva: konkrét tervek lennének kívánatosak arról, hogy mi legyen Európa egyik leg-nagyobb közlekedési folyosójával és természeti kincsével, a Dunával (Széchenyi kora óta nem gondoltuk végig, hogyan hasznosítható a térség legnagyobb folyóvize!); milyen lehetőségei vannak a térség egyik legsokoldalúbb középregionális kultúregységével, az Alfölddel, vagy a nemzetállami szétszaggatottságtól oly sok szociális-gazdasági hátrányt megélt ún. Kárpát-régióval (Magyarország északkeleti, Szlovákia keleti, Lengyelország délkeleti, Ukrajna nyugati, Románia északnyugati csücskével). Kulturális, etnikai-szokásrendi sokszínűség, szabadidő-kultúra kínálata, öntözési-vízgazdálkodási lehetőségek, energiahasznosítási, közlekedési-szállítási lehetőségek egységes, koncepcionális végiggondolása szükséges. A Duna és a Tisza völgyének *tájgazdálkodási* koncepciói, a bioszféra, ökogazdaság — talaj-, növény- és vízgazdálkodási, valamint humánökológiai — egységében még hiányoznak. Ugyanígy az ezen alapelgondolásokra épülő vadász-, halász-, horgász- és turisztikai körzetek felrajzolása. De éppúgy hiányoznak a nemzetközi művésztelepek, közép-európai kulturális önszerveződések tervei, mint a két évszázados talaj- és gazdaságföldrajzi probléma: a Duna-Tisza közti hátság vízgazdálkodási alternatívái, megoldási javaslatok. Kikötők hiányoznak. (Nem találni komoly kikötőket a nyugati határ és Budapest között, amelyek a teher- és személyszállítás, a kishajóforgalom feltételeinek megfelelnek!) Ha más nem, hát az 1998-ban kezdődő EU-„előtárgyalások” — ez az újabb kategória az európai integrációs bizottságok óvatosan fogalmazó dokumentumaiban — könyörtelenül napirendre tűzik a kérdést. Vajon mi felkészültünk erre? Alternatívák felállításával, és *világosan fogalmazva meg helyi érdekeinket?* Politikai-örösgváltó cívódásoknak, erőmű körüli döntések halogatóinak, jó szándékú, műkedvelő mozgalmaknak van kiszolgáltatva sok év óta a Duna és a hazai vízügy valamikor európai hírű, professzionális, most lerombolt intézményrendszere. Mivel a hatalom politikai kérdést formált a „természetátalakításból”, a Dunából pedig sajátos szocialista-technokrata módon erőmű-működtető természeti egységet, így az ellenzéki mozgalmak is politikát formáltak (formáltunk) abból. Ki állítson össze egy, a közép-európai társadalmi-gazdasági-politikai vezetőkkel összehangolt cselekvési programot a Dunára vonatkozóan? Vagy miként őrizhetjük meg a jövő század környezet- és termelési igényeihez oly annyira szükséges vízkészleteinket a Kárpát-medencében? Az élelemtermeléshez, a tájgazdálkodáshoz, ivóvízigényekhez, szabadidő-kultúrához, hulladékfelemésztéshez nélkülözhetetlen természeti kincsünket?

A magyarországi vízügy talpra állítása a közép-európai integráció igénye. A magyar államterület folyóvizeinek vízgyűjtői a szomszédos álla-

mokban fekszenek. Úgy is mondhatnánk: ide ömlenek össze a szomszédok tisztítatlan szennyvizei. Vajon miért hiányoznak a Kárpát-medence, így Magyarország vízgazdálkodási koncepciójához a regionális alternatív tervek? Ez nem lehet csak kormánybiztosi kinevezések, tárcaközi háborúskodások tárgya. Ki fogalmazza meg az előttünk nyíló alternatívákat?

És hol rejlenek — ha vannak — a *közép-európai általános környezetvédelmi koncepciók*? Van egy, a szakemberek által igen jónak mondott törvényünk. De mennyire ágyazzuk ezt bele a közép-európai regionális keretekbe? Hiszen nem csak a szennyvizek, de a légáramlás, a rovarvonulás sem ismer állami határokat. És itt, a Kárpát-medence síkságán — ez a mi államterületünk — örvénylik, találkozik a régió legtöbb szennyeződése.

Az integráció és a globális piacgazdaság térnyerése egész sor új *szociális és fejlesztési konfliktust* kelt a *kis régiók között*. Az Alföldnél maradva, ismeretes módon, másfél évszázada sikeres kiségió a Dél-Alföld. De mi lesz a középső és az északkeleti régióval? Hogyan érinti e régiókat az, hogy Magyarországnak az EU-tagság után három- vagy négyféle határa lesz? Az EU-országokkal, a társult, a tárgyalás stádiumában álló, valamint a nem szerződött országokkal. Most jelentkeznek igazán a már említett végrehajtóhatalom-túlsúlyos, szakágazati-miniszteriális hatalmú fejlődésünk tehertételei. Ennek, valamint Trianonnak egyik következménye: a Budapest-túlsúly következtében nincs nemzetközileg ütőképes *helyi elitünk*. Akik a régiók érdekeit megfogalmazhatnák, és kihasználnák legalább az integráció nyújtotta feladat- és régióközpontú finanszírozás lehetőségeit.

Figyeljünk a határokon átlépő regionális közlekedési útvonal-átrendeződésekre! Most rajzolják rá Európa 21. századi térképeire az új Nyugat-Kelet *vasút- és autópályáit*. Ismételtgetjük évek óta, nemzetközi bizottságok tagjaként is: amely vidékek a nagy vasútvonalakhoz, vízi- és autópályákhoz összeköttetést nyernek, azoknak lakossága óriási előnybe kerül. Ezen vidékekre irányulnak majd a nagy európai, euro-atlanti integratív szervezetek beruházásai, mert azok elsősorban a technikai és szellemi infrastruktúrát finanszírozzák. És ide irányulnak majd a nagy és kis magántőke beruházásai, a közös vállalkozások, a fogyasztási szféra fejlesztései is. Ezek a vidékek lesznek képesek a helyi teljes termelési kultúrát életben tartani, a helyi ipari és mezőgazdasági termékeket felvenni, azoknak piacot biztosítani, ösztönözni azokat. Munkahelyeket teremtve ezzel.

A közép-kelet-európai társadalmaknak meg kell fogalmazniuk e nagy kontinentális-interkontinentális átrendeződésben a maguk lokális érdekeit. És ezen *lokális érdekeknek érvényt kell szerezni az összeurópai fórumokon*.

Évek óta mondjuk, nemzetközi tapasztalatból: *a térség sorsa ezekben az esztendőekben dől el talán évszázad(ok)ra kihatóan*. Nem egy-egy államé, hanem az egész térségé. Oktalan volt az 1990–95 közötti egyenkénti (nemzeti) versenyfutásunk a nagy nyugati hatalmak áhított külön támogatásáért. Lehetőleg a szomszédok rovására. Csehek, szlovákok, románok, magyarok, szlovének, horvátok egymás ellen acsarkodva igyekeztek 1945 előtti, nyugati lobby-maradványaikat újraéleszteni. Ez pedig nem megy. Együtt kell mennünk!

Évek óta mondjuk: nagy vétek volt az állami adminisztrációkból kiűzni az őrségváltás politikai eszközeivel az Európa-szintű gazdasági és igazgatási szakembereket. (Igaz, a privát szféra nyert velük. És alaptalan az új antielitista demagógia, amely szerint aki a szakértelmet emlegeti, sajnálja, az a régi nómenklatúrát, a régi elitet „sírja vissza”.)

És évek óta mondjuk: azért is kell a helyi elitek szakértelmét jobban megbecsülni, mert helyettük Nyugaton sem akadnak szakértők. Vegyük tudomásul: sem a nyugat-európai, sem az amerikai integratív szervezetek nincsenek felkészülve a térség katonai-gazdasági-politikai konfliktusainak kezelésére. Brüsszelnek egy évtizedre lesz szüksége, hogy megfelelő, *regionális hozzáértéssel rendelkező* hivatalnokokat, szakértőket toborozzon.

Alternatívák: kialakítjuk a térség jövőjére vonatkozó elképzeléseinket, helyzetünk reális felmérésére, a világtendenciák ismeretére alapozva. Ekkor lesz esélyünk, hogy *magunk is részt vegyünk a kontinens és saját jövőnk* alakításában. (Mert a tizenkettek Európája nem lehet azonos a tizenötök vagy a harmincak Európájával.) Ekkor lehet csak esélyünk arra, hogy az eddig az Okcidentsre alapuló európai uniós elképzelések már a *mi érdekeinkkel is számoljanak*. És akkor mi is megtaláljuk érdekeinket az integrációban. De addig fel kell készíteni társadalmunkat az integrációra, a modernizációra, a polgárokat a versenyképességre. A másik lehetőség: tétlen marad a közösség, ráhagy mindent a nemzetközi hatalmak és a tőkemozgás sodrására és véletlenszerűségére, s kiszolgáltatja polgárait azzal, hogy felkészületlenül hagyja őket az új kihívásokkal szemben.

Az is eldöntendő természetesen: a politikai elit a tudományra (kutatóbázisainkra) alapozva, vagy anélkül hozza meg döntéseit. Vajon lehet értelmes alternatívákat felvázolni a hazai technológiai fejlesztés útjairól a fizikus, kémikus tudós-értelmiség nélkül? Lehet elfogadhatóan dokumentált kijelentéseket tenni a társadalom jövőjéről, a szociológia, a történettudomány, az orvostudomány, a tömeglélektan nélkül? Előlegezett válaszuk: aligha.

Csak néhány a kérdések, alternatívák közül. Amelyekben döntésekre lesznek kényszerítve a helyi politikai elitek.

III. Stratégiai kutatás – stratégiai gondolkodás

Szükség van stratégiai elképzelésekre. Több évtizedre érvényesnek látszó alternatívák feltárására. Egyáltalán, a fentebbi kérdések felállítására. Az utolsó pillanatok ezek, hogy megpróbáljuk magunk alakítani jövőnket. Legalább jövőnk terveit.

Az integrációnak nincs alternatívája! Politikai könnyelműség az integrációt csak politikai jelszóként kezelni és nem beszélni annak várható nehézségeiről, könnyörtelenségéről. Ahogy mondani szoktuk: nagy felelőtlenség a „jelszóintegráció”. De politikai könnyelműség a másik véglet is, amely azt kívánja elhitetni, hogy a globalizáció elkerülhető, s hogy annak csak hátrányai, netán nemzeti sajátosságainkat megsemmisítő kihatásai vannak. És beszélnek új gyarmatosításról. A két rossz politikai program egymást feltételezi: amennyiben az integráció ádáz politikai pártviták, politikai jelszavak vitájának tárgya marad csak, s nem figyelünk a hatékony aprómunkára, a szívós felkészülésre, nem dolgoztatunk ki leleményes megoldási javaslatokat, nem leszünk képesek preferenciákat érvényesíteni, akkor valóban féltő, hogy a helyi társadalom és a táj sorsa a történelmi gyarmatokra fog emlékeztetni. Mert nem lesz jelen az a vezető réteg, amelynek áttekintése van Európáról, a jövő lehetőségeiről. Térségünk egészére nagy veszély: *a stratégiai gondolkodás hiánya*.

A stratégiai kutatások: egy közösség sorsát hosszú távon meghatározó tényezők feltárása, s a közösség sorsának napi intézése közben ezen hosszú távra ható tényezők szem előtt tartása.

A következő kérdés, *ki legyen az* — ha nem is több, de legalább fél-száz-száz fő részvételével —, aki ezeknek a *hosszú távú kérdéseknek az aktuális tartalmát észreveszi, megfogalmazza?* És azokat a döntéshozók elé — mind a kis, mind a szélesebb közösség sorsáról döntők elé — tárja. Válaszunk: *térségünk szürkeállományának kell erre vállalkoznia*.

Politikai és értelmiségi elit új kiegyezése

Az elmúlt két esztendőben több cikkben, interjúban fejtettem ki, hogy a szürkeállomány mozgósítására miért van szükség. Csak vázlatsszavakban ismétlem most érveimet.

Vajon a pártpolitikai elit tagjai legyenek az alternatívák megfogalmazói? Legalább három érvet sorolhatunk fel, amely magyarázza, miért lehet irreális ezen elvárásunk.

Először: *a politikai elit a modern demokrácia, politikai intézményrendszer működtetője*. A többpártrendszer, az országos és az önkormány-

zati parlamentarizmus, az országos, valamint helyi igazgatási adminisztráció „iparosai”, életben tartói. Foglalkozásuk teljes embert kívánó mester-ség. Tőlük csak *fogékonyságot* lehet elvárni a stratégiai jellegű kérdések iránt, de nem (rész)szakértelmet. Azt, hogy igényt tartsanak a stratégiai kérdésállításokra és napi döntéseikben azokra tekintettel legyenek. Kétségtelen, fennáll a veszély, ahogy Nyugat-Európában is fennáll: az európai típusú politikai demokratizmus a közösség dolgainak intézésében a totális egypárti pártüzem helyett a totális többpárti pártüzem kialakulásához vezethet. Kétségtelen: nem biztos, hogy 1989-90-ben ez volt az egyetlen járható út, a szakértő politizálás ilyen mértékű kiszorulása a politikai szférából. De végül is így alakult. Okainak feltárása történeti feladat lesz. Most, 1996-ban adott a helyzet.

Második, a „nem”-et magyarázó érvünk. A stratégiai, tehát egy közösség életét hosszú távon befolyásoló tényezőkre vonatkozó kérdések *nem igazíthatóak pártprogramok szerint*. Márpedig a jelen valósága: a politikai fórumok a pártküzdelmek fórumaivá lettek. Ami elvárható a pártokba tömörülő politikusoktól: annak felismerése *minden egyes politikai párt érdeke*, hogy ilyen típusú *stratégiai gondolkodás* jelen legyen a társadalomban. Már csak azért is — hajtogatjuk —, mert a demokrácia értelme: minél többféle vélemény és minél alaposabb érveléssel fogalmazódjék meg a polgárok számára.

Harmadik érvünk: ezek a hosszú távon ható tényezők nem igazodnak a *négyévenkénti választási ciklushoz sem*. Évtizedes időhatárok között érvényesülő folyamatokról van szó. Vagyis nem lehet kimeneteliükről, eredményeikről nyilatkozni két-három év alatt. Az eredmények siettetése kapkodást szülhet. Márpedig a választások közeledése már a kormányzati periódus harmadik évében megkívánja a „sikerpropagandát”, vagy az ellenzék oldaláról a „negatív propagandát”. Politikailag élénkítő, de a hosszú távú folyamatok értékelését könnyen deformáló sajátossága a többpártrendszernek. Ezt minden becsületes „profi pártpolitikus” elismeri, Nyugaton, Keleten egyaránt.

A pártoktól az várható el, hogy politikai programjaikat mindinkább a közösség egészét érintő alapkérdések mentén fogalmazzák meg.

Egy lehetőség marad tehát, ismételjük: *a tudományos és a gazdasági-műszaki-hivatali elitértelmiség aktivizálása*. És aktivizálni azt a tudományos-kutatói intézményes bázist, amelynek megalapozó kutatásaira, vitáira építve szólhatunk hozzá e témakörökhöz.

Ahhoz, hogy ez az aktivizálódás megtörténjék — ismételjük —, *új típusú kiegyezést, sőt új típusú szövetséget* kell kötnie a szűkebb értelemben vett *politikai és a tudományos-gazdasági elitnek* (együtt: értelmiségi elitnek).

A politikai elit tudomásul veszi, hogy a tudósi-értelmiségi autonómia a hatékonyság dolga is. Akkor hasznos a kutató elme, ha nem kényszerítik közvetlen (politikai) vagy közvetett (gazdaságon belüli) eszközökkel prekonceptiók követésére. A közösség egészének és magának a politikai elitnek is érdeke, hogy az értelmiségi kreativitás hatékonyan legyen jelen. Még akkor is, ha a következtetések, netán nem az egyik vagy másik politikai irányzat elképzelését támasztják alá.

A politikai és az értelmiségi elit tudomásul veszi, hogy vannak korunknak olyan kihívásai, amelyeknek megfelelni a közösség csak akkor tud eredményesen, ha kialakulnak a stratégiai kérdésekkel foglalkozó, a pártpolitikától függetlenül működő *fórumok*. Amely fórumokon a „közjó” egésze testesülhet meg. Fórum, amelyen szerepet játszhat a pártpolitikus éppúgy, mint az egyetemi tanár, a tisztviselő. Amely fórumon a viták, eszmecserék tárgya a közösség egészét hosszú időtávon érintő-meghatározó kérdések valamelyike. (Amilyenekről fentebb is szóltunk.) A politikai elit — és szimbolikus intézménye: az Országgyűlés — adjon *megrendelést*, költségvetési eszközöket e fórumnak arra, hogy válogassa össze a tudományos műhelyekből azokat az értelmiségieket, akik *hajlandóak* szakmai felkészültségüket aktivizálni e közcélok érdekében. Jelöljenek meg *újabb és újabb, sorsunkat meghatározó témaköröket*, amelyek csak az ő szakmai tudásuk birtokában látszanak igazi nagyságukban. Állítsanak kérdéseket, szintetizáljanak részeredményeket, s ha kell, indítsanak újabb kutatásokat.

Ezért ajánl az MTA, mint a hazai kutatói társadalom köztestülete, együttműködést a politikai elitnek, illetve a törvényhozók testületének, a legmagasabb politikai fórumnak, az Országgyűlésnek és a mindenkori végrehajtó hatalom birtokosának, a kormánynak. Az Akadémia új típusú fórum is kíván lenni ezzel. És új típusú megegyezést javasol a *politikai és az értelmiségi* elit között. Az Akadémiában tömörült tudósok megneveznek témákat, amelyeket az állam és a társadalom szempontjából fontosnak tartanak, s készek azok feltárására, a tennivalók terén a lehetséges alternatívák kidolgozására. Hangsúlyozzuk: *nem programok*, hanem *alternatívák kidolgozására*. Nem egy-egy párt, netán kormány- vagy ellenzéki párt számára, hanem *a társadalom és az egész politikai elit számára*. A javaslat, úgy látszik, megértésre talált. A kormány az elvi javaslatot elfogadta, a tervezet kidolgozására kért fel bennünket. Remélem, hogy mind a politikai pártok, mind az országgyűlési képviselők körében elfogadásra talál a javaslat. Akkor azután a hazai tudós közösségeken a sor, hogy szint valljanak: akar-nak-e, képesek-e ilyen *közéleti szerepre* vállalkozni. Ha igen, szembe kell nézni azzal a kérdéssel is: *hogyan lehetünk képesek megfelelni* ilyen elvá-

rásoknak? Mint kutatók. És szembenézni azzal a kérdéssel is: alkalmas-e jelenlegi, eléggé más célokra képződött tudományszervezetünk, jelen esetben az Akadémia, ilyen közéleti-szervező szerepre?

IV. A tudomány új szerepvállalása

(Javaslatok a szervezeti keretekre)

A Magyar Tudományos Akadémiát nem fejedelem, hanem a köz alapította. Nem amolyan udvari tudósok testületeként, a „korona” egyik díszeként, hanem társadalmi szerepvállalásra kész tudós társaságként jött létre a magyar nyelvű tudományosság és közműveltség fejlesztésére. Maroknyi értelmiségi-gazdasági elit elszántságának eredménye, amint egy *maroknyi elit* volt a motorja másfélszáz évvel ezelőtt a magyarországi polgárosodásnak és — mai szóval — a modernizálódásnak. Sajátos *szövetségben* előbb a *konzervatív, majd a liberális politikai elittel*. A kontinens első ipari forradalmának befogadására vált így képessé a korabeli magyar társadalom. Nem előzmény nélküli és nem idegen tehát a mi vállalkozásunk, az MTA ilyen szerepvállalása. (Hadd jegyezzem meg zárójelben: mindig is, a szovjet rendszerben is, vállalkozott állami-nemzeti-kulturális feladatokra Akadémiánk.) Kétségtelen, amennyiben e vállalkozás végleges jóváhagyást nyer a kormánytól és az Országgyűlés részéről is, sok mindent kell újragondolni tudományszervezési alapelveinkben és tudományművelésünk célrendszerében is.

A stratégiai kutatás: megrendelés

Első ilyen irányú megjegyzésem a mi, azaz a kutatósszervezetben vezető tisztségviselők gyakorlatát érinti. Mindenekelőtt a *kutatósszervezésben* kell új elveket követnünk. A stratégiai programokra elnyerendő megbízások üzleti megrendelések is. A politikai elitnek *mi javaslatot teszünk, ők megrendelnek, mi teljesítünk*. Nem *kutatómunkát* rendelnek meg, hanem meghatározott *feladatot* adnak. Amelyet részben a meglévő részkutatások szintetizálásával oldunk meg, részben új kutatásokkal. (Nem kívánok itt foglalkozni azzal, hogy a tudománypolitikai gondolkodás hiánya és a tudományfinanszírozás — valamint a tudományos értelmiség fizetési viszonyainak — rendezetlensége milyen negatív jelenségeket szült és éltet ma is a kutatósszervezetben. A kutatói létet az önfenntartás minimumán tartva szinte eltűntek a konkrét feladatvállalások, „megrendelések” a tudomány-szervezetből. Vagy ellustított, mert a fizetést a kutatói létért járó alapösszegnek tekintették. Vagy szükségszerűen szoktatott a sok helyre kap-

kodáshoz, szétaprózottsághoz, továbbá mellékállások halmozására készített bennünket. Éldegélni a sok kis „háztáji”-ból. Remélem, a jövőre kialakítandó tudománypolitikai alapelvekben, illetve az idei közgyűlésünkön előterjesztett javaslatainkban szólhatnak ezekről. Remélem, hogy a meginduló, három évre tervezett kutatóhálózati konszolidáció során sikerül korszerű tervezési és finanszírozási elveket érvényre juttatni: az alap-, a feladat- és projektumfinanszírozás egymásra épülő három szintjét. És arra is csak utalni kívánok: diszciplinától, sőt intézménytípustól függően egyes periódusokban is változó belső arányban kívánjuk megállapítani az alap-, a feladatfinanszírozás részét az intézmény költségvetésében.)

A stratégiai programok új típusú finanszírozási alapelvek követését jelentik: az *eredményfinanszírozás* alapelvét. A Programbizottság elbírálja a megrendelés alapján készített tervet, ütemezését, annak költségkihatását. A kidolgozáshoz előleget ad, s amikor a részletes tanulmány, valamint a szűk terjedelmű összefoglaló elkészült, akkor történik a kifizetés. Itt most *határidőket kell tartani* (amiről leszoktunk), a döntéshozók számára is *érthető módon fogalmazni*. (Csak a magam számára fogalmazott kérdés: lehet, hogy ez a vállalkozásunk segít majd általában is felfigyelni kutatásszervezésünk hatékonyságának fékjeire?)

Demokrácia és értelmiségi magatartás

Második megjegyzésem a *kutatói-értelmiségi magatartásunkra* vonatkozik. Az elmúlt negyven esztendőben az akadémiai értelmiség erősen kritikus alapállást tanúsított, esetleg közömbös volt a társasági élet — mind a politikai, mind a közélet — iránt. Negációt, tagadást láthattunk. A kritika művekben, akciókban nyilvánult meg. A közömbösség távol tartásban. Szülője e magatartásnak: *kiábrándulás* az elsősorban az 1950-es években megkívánt kincstári optimizmusból és *távol tartás* a volt rendszer szovjet típusú céljaitól. Finom érzékkel, óvatos azonosulással válogatott ez az értelmiség azon célok között, amelyekről úgy érezte, hogy a társadalom és a nemzet érdekében születtek, s amelyek mellett magát aktivizálja. Kétségtelen: ez az alapján tartózkodó magatartásforma sokban hozzájárult ahhoz, hogy az értelmiség megőrizte relatív intaktságát. És hozzájárult ahhoz, hogy a politikai hatalom rákényszerült a valós értékeket mindinkább toleráló politikára. Kompromisszumra, amely jellemezte a rendszer utolsó két évtizedét.

Most, a politikai demokrácia korában, amint azt javasoltuk fentebb, *újrafogalmazhatjuk a politikai elit és értelmiség viszonyát*. Új kiegyezést és új típusú szövetséget kötve. De ez azt is jelenti, hogy egyben újrafogal-

mazhatjuk *magatartásunkat a közügyek* iránt. *Pozitív magatartásra* van szükség. Nem állelkesedésre, odaszegődésre és főként nem mozgalmakra. Az értelmiség igazi társadalmi értéke a *kritikai alapállás* megőrzése. De most a kritika mellett szükség van a megoldási javaslatokra összpontosító pozitív magatartásformára is. Vállalkozni a *követhető reális alternatívák* *fürkészésére és megfogalmazására is*. Egyénileg, individuálisan végig gondolt, szabadon vállalt részvételre. Valami mellett, vagy ellen. A „nem” ma már nem lehet egy társadalmi réteg, az értelmiség programja, egyetlen alternatívája.

Tudományos gondolkodásunk értékrendjei

Harmadik megjegyzésem tudományos gondolkodásunk alapelveit célozza. Az informatika korának és a stratégiai alternatívák kidolgozásának követelményei sajátos módon egybeesnek.

Először: a szintetizáló látásmód igényéről. Az informatika eszköztárának segítségével napjainkban mérhetetlenül több rész kutatási eredményt mozgósíthatunk, mint korábban. Adatbázisunk beláthatatlanul kiszélesedik. Éppen ezért minden eddiginél nagyobb szükség van a kutató rendszerező képességére és áttekintőkészségére. Az elmúlt évtizedekben a tudományos specializálódások remek, részlet kutatásokra képzett kutatói hadsereget hívtak létre. Ellentmondásos helyzet. E kutatói hadsereg azután a diszciplínákon belül is céhes önszerveződések tömegét hívta létre. A céhes magatartás a tudományos nagyüzem fenntartója, a szakszerűség minimumának biztosítója. Fontos tulajdonság. De e cizellált munkamegosztás előidézője is immáron a szétaprózottságnak és egyben korunk kutatói betegségének, a „csőlátásnak”. Századunk második felében a tudomány egyik fejlődési sajátossága ez. Sajnos nemcsak minősítési rendszereink, de immáron kutatóintézeteink tematikái is így építkeznek. Most, az informatika korában felértékelődnek a szintetizáló elmék. Szükségszerű, hogy felfigyeljünk tudományfejlődésünk ezen ellentmondásaira. Értékeire, deficitjeire.

És felértékelik e szintetizáló tevékenységet az ezredforduló új kihívásai is. A nagy korkihívások a világegyetem további megismerhetősége mellett a földi élővilág fenntartható fejlődésére irányulnak. Az élő természetről szólnak e kihívások, s benne az ember helyéről a mindinkább fel-tárulkozó Univerzumban. Ember és természet, ember és épített környezet viszonya. Megkérdőjeleződnek az emberi munkavégző tevékenység céljai a közösségszerveződésben: az informatika teremtette új individualizmus feszegeti a közösség évszázados belső értékrendjét. Nem is szólva most arról, hogy e kérdésállítások megfogalmazásához is csak úgy juthatunk el,

ha szétfeszítjük a tudományos kutatók szakmai céhrendszerét. Fizika, kémia, biológia, sőt a társadalomtudományok évszázados céhválasztó vonalai eltűnnek, fellazulnak.

Új egyensúlyra van szükség a rész kutatások és a szintetizálás, a rész tanulmányok és az összefoglaló munkák között. Egyensúlyról beszélünk. Egy példa. Molekuláris biológia, gének, sejt — ezek voltak negyedszázada a biológia megújulásának vezérszavai. A molekuláris biológiai kutatás intézményeinek kiépülése nélkül nem tudnánk ma tervezni a 21. század agrárgazdálkodását, nem lennének realitások a transzgenikus növényi termékek, a mikroorganizmusokra, mikrobális eredetű termékekre épülő biotechnológiák. De ma már, amikor a „korlátlan növekedés” igényét a „fenntartható fejlődés” programja váltja fel, amikor már ökoszisztémáról, bioszféra-szemléletről beszélünk, amikor például a mezőgazdaságban láperdők és a monokultúras termőföldek arányának szerepére figyelünk, akkor a szintetizáló megközelítés követel magának helyet a kutatói gondolkodásban. Biológiában, kémiában, fizikában, de település- és gazdaságtervezésben is. A molekuláris biológia mellett már egyenértékűen beszélünk a biodiverzitás kutatásáról. Sőt, a fajtásokféleség megtartása az élővilágban elsőszámú igény. Mert Földünk és nem utolsósorban az emberiség életfeltételeinek megőrzése kívánja ezt.

És vajon nem ezt az új egyensúlyt — rész kutatás és szintézis új egyensúlyát — kívánják meg stratégiai programvállalásaink? A Duna, az Alföld, az ökológiai monitorozás ugyanúgy, mint a regionális és településfejlesztések vagy a piacgazdaság deficitjeinek csökkentésére, a technológiai haladás újraértelmezésére teendő javaslatok a minuciózus rész kutatások és a szintetizáló képesség egy időbeni jelenlétét követelik tőlünk. (Mert a társadalomtudományokban is erősen tör előre az embert egészében, történelmiségében, biológiai, szellemi funkciójában, szociális érintkezési rendszerében láttatni kívánó antropológia vagy a szellemiségének megragadását célul tűző pszichológia.)

Másodszor: A diszciplínahatárok átjárhatóságáról. Ismeretbázisunk kiterjedése, a különböző diszciplínák felfedezéseinek egymás mellé sorakozása önmagában is ösztökél az eddig diszciplínárisan elválasztott tudásanyagok szembesítésére. (Közhely, hogy szinte minden szaktudomány újabb felfedezései az ún. diszciplína-határterületekről származnak. Az informatikai társadalom megköveteli a komplex kutatói szemléletet. Feltetelezésünk: az informatika kora a hagyományos diszciplína-határok feloldásának kora lesz. Sőt, az ún. tudományterületi határok — „élő”, „életelen” természet-, valamint „társadalomtudományok” — lebomlásának kora.) Nyúljunk vissza előbbi, a biológia köréből vett példánkhoz. Vajon az ősgyep vagy ártéri erdő és káposztatermesztésre befogott

mőföld helyes arányának megtalálása egy régió belül nem kívánja-e a biológia, a kémia, a fizika, a földrajz, sőt, a közgazdaságtan, szociológia, de még a történettudomány együttes ismeretét? Együtt a talaj, vízgazdálkodás, meteorológia (kémia, biológia, fizika), a piaci viszonyok (közgazdaság, munkaerő-gazdálkodás stb.) és a helyi termelési-kulturális hagyományok figyelembevételét. Ezek együttlátása és mindegyikben való jártasság nélkül csak „adalékokkal” szolgálhatunk a témához. (De figyeljünk csak az utóbbi két évtized tudományelméleti vitáira a fizika területén: az ún. anyagtudomány fogalmának bevezetése már nyílt kihívás a hagyományos fizika, kémia, biológia diszciplináris szétválasztásával szemben.) Ha a túlspecializálódott tudományos nagyüzemek első deficitje a tematikai „csótló” kutató, akkor a másik diszciplína határain túl nem látó „szakbarbár”.

Az ezredfordulón olyan kutatókra van mindinkább szükségünk, akik rendelkeznek olyan általános műveltséggel és olyan intelligenciahányadossal, amely lehetővé teszi más szaktudományok következtetéseinek követését. (Most társadalomtudományi példához nyúlva: a 21. század történésze remélhetőleg otthonosan mozog majd a fizikai, kémiai, biológiai alapismeretek között, hiszen ezek nélkül nem is érti a 19–20. század emberének cselekvési és technikai környezetét. És remélhetően egy időben rendelkezik majd közgazdaságtani, lélektani, szociológiai, informatikai alapiskolázottsággal, hogy megértse, sok oldalról értékelhesse hősének, az embernek cselekvési céljait. Mint ahogy a fizikustól, kémikustól is elvárjuk majd: gépeit, csoda-műanyagainak úgy szerkessze, hogy szeme előtt az élővilág és mindenekelőtt az emberi társadalom fennmaradásának, óvásának igénye lebegjen. Tehát rendelkeznie kell társadalomtudományi ismeretanyaggal és szempontrendszerekkel.)

Harmadik megjegyzés: a világos fogalmazás készségéről. A világos fogalmazás elsőszámú feltétele a világos problémalátás és problémamegjelölés. Képesség a problémalátásra, szintetizálásra, világos fogalmazásra — egymást feltételező tulajdonságok. Az tudja világosan, közérthetően kifejezni gondolatait, akinek „rend van a fejében”, azaz megemésztette intellektuálisan a felhalmozott ismereteket, képes azokat rendszerezni. Kétségtelen: ez nem mindenki számára adatott, vagy nem mindenkinben kifejleszthető képesség. A korkihívások most megkövetelik, hogy igyekezzünk magunkban szerephez engedni ezen képességeinket.

A stratégiai kutatások megrendelésekre készülnek, „üzleti” megegyezés kutatói társadalom és a felhasználók között. Célorientált kutatásszervezet, a társadalmi hasznosulás szenvedélye kell, hogy párosuljon a szintetizáló- és világos fogalmazóképességgel. Mi, miért, mire lehet előnyös vagy éppen hátrányos a közösség szempontjából. Ha ezt a felhasználók nem értik, akkor bölcsességeink csak a magunk számára születtek. Értelmüket veszítik.

II. Vállalkozásunk lehetőséges haszna

Mit várhat a társadalom, és mit a tudós közösség e stratégiai kutatásoktól? — joggal tehetik fel a kérdést.

Publikációk a politikai elit részére

Először: tanulmányokat. Megfogalmaztuk első tematikai javaslatainkat: Az európai integráció általános termelési-gazdálkodási és intézményi feltételei Magyarországon, felkészültségünk hiányosságai. A rendszerváltás gazdasági, politikai és társadalmi tényezőinek összefüggései és kihívásai, különös tekintettel a szociális-kulturális deficitek mérséklésének lehetőségeire, a tulajdonváltás hatásaira, a politikai intézményrendszer működési nehézségeinek kiküszöbölésére. A modernizáció egyes ágazatainak stratégiái: település- és regionális gazdaságfejlesztés, a műszaki fejlődés, különös tekintettel a közlekedés és a hozzákötődő infrastruktúrafejlesztés lehetőségeire. Az agrártermelés esélyei és az agrárminőség dimenziói a világ és Magyarország agrárgazdaságában. A környezetgazdálkodás nemzetközi normatíváinak érvényesülése, a Kárpát-medence környezetvédelmének, a helyi értékek óvásának eszközlehetőségei, különös tekintettel egy regionális ökoprogram kialakítására és a vízgazdálkodás megújulására, szakszerűségének helyreállítására. Javasoltuk áttekinteni, mennyire vannak jelen a magyar anyanyelvű kultúra fennmaradásának feltételei az ezredfordulón az informatika korában, megvizsgálni a magyarságról és a magyar államról a világban alkotott képet, tervet dolgozni ki olyan ország- és társadalomleírásra, amely hiteles képet ad rólunk. Kiemelten kívánunk foglalkozni a magyar nyelv jövőjével a globalizáció és az informatika korában, és a határokon túli, valamint a szórványban élő magyarság kultúrája megtartásának, korszerűsítésének lehetőségeivel.*

* Az itt közreadott, 1996. szeptember elején kelt szöveg javaslatait követően 1996. október és 1997. március között rögzültek az egyes témák — azaz egyes kutatási programok címei. Ezek:

- 1) Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika,
- 2) A magyar agrárium helyzete és jövője,
- 3) Környezetvédelem és integráció,
- 4) A területfejlesztési program tudományos megalapozása,
- 5) Az életminőség tényezői Magyarországon,
- 6) A közlekedés és technikai infrastruktúrája,
- 7) A nemzeti kultúra az informatika korában.

A következő témák kidolgozás alatt állnak:

- 8) A víz és vízgazdálkodás helyzete és jövője Magyarországon, a Kárpát-medencében,
- 9) A Duna és a Duna-völgyi régió fejlesztésének lehetőségei,
- 10) A technológiai fejlesztés lehetőségei az ezredfordulón.

Lesznek olyan témák, amelyek a már meglévő részeredmények összefoglalását kívánják csak. Lesznek olyanok, amelyek újabb rész kutatások indítását. És a témák köre bővíülhet. Tématanács létrehozását tervezzük, amely állást foglal a kutatások lezárásáról, bővítéséről, újabb kutatási irány kijelöléséről. A szűkebb Programbizottság pedig az egyes témák kidolgozását követi figyelemmel, állást foglal a költségigények indokoltságáról, felügyeli a kis számúra tervezett apparátus működését. Mindez természetesen akkor, ha a kormány és az Országgyűlés elfogadja javaslatainkat.

Célunk a publikálás: műhelytanulmányok (könyvsorozat) készítése az ágazati szakértelmiség és politikusi csoportok számára, ugyanakkor rövid-, egy-egy témakört 10-15 gépelt oldalon összefoglaló tervtanulmányok közreadása 40-50 ezer példányban. (Az értelmiséghez szóló folyóiratok mellékleteként „Ezredforduló” címmel, havi-kéthavi periodikaként.)

Célunk: konferenciák szervezése. Részben műhely-, részben nyilvános ülésszakok, amelyekre meghívást kapnak a politikai elit tagjai és a szakmai értelmiség egyaránt. Végül, reméljük, hogy az ezredfordulóig közreadhatjuk a közben folyamatosan megjelenő műhelysorozatokra alapozva, egy kötetben a „Magyarország és a világ 2000-ben” c. munkát.

A stratégiai gondolkodás általában

Másodszor: azt várjuk, hogy a politikusokat, a társadalmi élet (a még csak csíráiban élő polgári közélet) szereplőit kényszerítjük, segítjük a stratégiai, a nemzet és állam sorsát érintő kérdések taglalására.

A rendszerváltás első szakasza lezárult, a folyamat megfordíthatatlanná vált.* Az elmúlt öt-hat esztendő a rendszerváltás kezdetének őrsváltó harcai a taktikai ravaszságokban iskolázódott elméket kívántak. Most a rendszerváltás újabb szakasza nyílik, amely a konszolidáció kezdete lehetne. Amikor rögzülnek az intézményes életkeretek. Olyan politikusokra és közéleti vezetőkre van szükség e korszakban, akik képesek egységben látni a *helyi társadalom lehetőségeit és a világejlődés nyújtotta esélyeket*, és képesek elgondolásaik *kivitelezésére* is.

A taktikai helyett (vagy mellett) a stratégiai gondolkodásra való képességet kell fejleszteni a politizáló magyar társadalomban. Célunk, hogy a parlamenti beszédekben, politikai pártprogramokban, egymással

* A rendszerváltás első szakaszának lezárulásáról, az újabb szakasz, a koordinációból adódó következtetésekre vö. „Mozgásban a szürkeállomány”. Előadás 1995. novemberben az MTA-n. A következtetések taglalása: „Agrárium Magyarországon az ezredfordulón.” Előadás az MTA-n, 1996. december 5-én tartott „Agrárgazdaság...” konferencián. Megjelent: „A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai.” (Magyarország az ezredfordulón.) Budapest, 1997. MTA. 9-29. p.

folytatott vitákban a kiemelt témák a társadalmunk sorsát hosszú távon befolyásoló kérdéskörök legyenek. Azaz segítenünk kell. Taszítanunk kell a fejlődést ilyen irányba. Szorulanak ki a vezető réteghez nem méltó apró besározási akciók. A valóban kulcskérdések fogalmazódjanak meg. A politikai törésvonalak ezek mentén keletkezzenek. (Ettől várhatjuk idővel a jelenlegi párttagozódás teljes átrendeződését, hiszen a jelenlegit elsősorban még a szovjet rendszeren belüli ideológiai pólusok, illetve a szovjet rendszer előtti értékrendek iránti nosztalgiák, s nem a mai létkérdések tagolták létrejöttének pillanatában, 1989-90-ben.)

A közgondolkodás

Harmadszor: reméljük, hogy visszaállíthatjuk a hazai közgondolkodásban a hosszú távú gondolkodás és ezáltal a közéleti aktivitás becsületét. Ezt a becsületet az utóbbi évtizedekben többször tépázta meg a történelem. A proletárdiktatúra felfokozott és mindent átpolitizáló közösségi élete lejáratva a közéletiséget. Nemcsak a hurrá-optimizmussal, a kényszeredett távlatossággal, de azzal is, hogy a magán- és a közélet szféráit összekeverte. A konszolidálódó szovjet rendszerben az új generációk civil kezdeményezéseit szorították a tovább már nem feszíthető intézmények korlátai, részben pedig a kényszerű és vállalt kétlelkűség, a két világrendszer közé szorítottság nem sarkallt alternatívákban, hosszú távú programokban való gondolkodásra. Egynapi, „mára nézés” kultuszára ösztönzött. Azután jöttek a politikai rendszerváltás felgyorsulásának évei. És a kezdeti, 1988-tól meg-megújuló közéleti aktivizálódást visszafogta, visszatartotta a totális pártüzem újraépülése. Az, hogy minden civil, gazdasági és szakmai állást a politikai pártok igyekeznek a velük szimpatizálók vagy híveik kezébe juttatni. A pártok pedig, a politikai őrsgérváltások korának pártjai még távol állnak a stratégiai szemlélettől. A jövő nemzedékeinek gazdasági-kulturális esélyei, emberi-nemzeti mivoltuk megélésének jobbítása, a helyi társadalom munkaképességének hatékony kifejtése, az új polgári magatartásformák kiformázása — mind-mind olyan témakörök, amelyek talán helyi és országos aktivitásra mozdíthatják a csip-csup politikai harcokba belefáradt magyar társadalom csoportjait. Akik még mozdíthatóak...

Ám a közgondolkodás, a politikai gondolkodás mozdítását mérni majd nem lehet sem dolgozatokkal, sem új intézmények alapításával. De — amennyiben megnyerjük magunknak a médiát — ezen „észrevétlen hatásunk” lehet a leghasznosabb a közösség számára.

Negyedszer, végezetül: hasznot várhat e vállalástól — az előző, negyedik fejezetben felsorolt megfontolásokat ismételten kollégáim figyel-

mébe ajánlom — a hazai tudósok közössége és maga a tudományos gondolkodás is.

*

A stratégiai kutatások vállalása polgári-emberi kötelességből ered. És tudományos hivatásunk átérzéséből. De nem tagadom, mint a tudós köztestület tisztségviselője, remélem azt is, hogy segíti tudományszervezetünket és mindenekelőtt kutatói gondolkodásunkat a kor követelményeihez igazítani. Segíti a szovjet korszak normáihoz még sokban kötődő kutatásszervezetünkben — hiszen az értékek mellett a deficiteket is „sikeresen” átmentettük — a rendszerváltást. Segíti az informatika áldásainak kiterjedését és általános követését a kutatói gondolkodásban.

Budapest, 1996. szeptember 10.

I.

Globális változások, nemzeti érdekek:

Magyarország dilemmái

Magyarország dilemmái

A rendszerváltás, az állam és a globális változások

Ha valaki másoktól tanul, de nem gondolkodik, csapdába kerül.

Ha valaki gondolkodik, de nem tanul másoktól, veszélybe kerül.

Confucius

A társadalomtudományi kutatások igen fontos feladata, hogy reális választ keressenek és adjanak arra a kérdésre, mit oldottak meg, mit nem tudtak megoldani, s milyen új problémákat, gondokat hoztak az országnak a rendszerváltásból eredő változások. Reális és racionális alternatívákat ajánlanak a gyorsan növekvő vagyon- és jövedelemeloszlási egyenlőtlenségek, gazdasági és társadalmi feszültségek, vagy a világgazdasághoz való kötődés új formáival és nagyobb intenzitásával összefüggő problémák kezelésére. A feladat megvalósításának előfeltétele az, hogy az átalakulást megfelelő távlatokba ágyazva vizsgáljuk. Ebben az összefüggésben is igen fontos a belső átalakulás és a nemzetközi rendszer kölcsönhatásainak megértése, következményeinek értékelése, s ebből ésszerű következtetések levonása. A 20. század végén az államok közötti kölcsönös függőség következtében társadalmi, gazdasági és kulturális életünk szinte minden területe lényegesen nyitottabbá vált. A külső hatások intenzitása nőtt, és korlátozottabbá vált az „autonóm” döntésekhez szükséges eszközök köre és hatékonysága, miközben a nemzetközi környezetben is jelentős változások történnek. Mindezekon túl szellemi életünket is sokban befolyásolják a nemzetközi irányzatok és hatások, nemcsak a természettudományokban és a műszaki területeken, hanem a társadalomtudományokban is.

A globális átalakulás és a nemzeti intézményrendszer

A közép- és kelet-európai etatista szocialista rendszerek összeomlására a világban végbemenő hatalmas átalakulás szakaszában került sor. A rendszerváltás sok vonatkozásban ennek az átalakulásnak is következménye és része. Jelentős szerepet játszott ugyanis a volt szocialista országok gaz-

dasági, társadalmi és morális válságában az, hogy képtelenek voltak alkalmazkodni a világméretű tudományos és technikai, valamint a politikai és gazdasági átalakulás új követelményeihez. Ez az alkalmazkodás a világ fejlett ipari országaiban is rendkívül nehéznek és költségesnek bizonyult, és egyre több a megoldásra váró új probléma, szinte minden területen. A politikai és gazdasági átalakulás térségünkben ugyanakkor a világtörténelem hosszabb szakaszát zárta le, egyúttal új társadalmi-politikai és gazdasági folyamatokat indított el.

A külső tényezők — a nemzetközi demonstrációs hatások, független szakértők tanácsai és ajánlásai — jelentőssé váltak a rendszerváltás legfontosabb feladatainak meghatározásában és végrehajtásában is. Az államhatalom jellegének megváltoztatása, a pártállam, az általa kialakított etatista szerkezet lebontása és az új demokratikus alapokra épülő struktúra kialakítása nemzeti kezdeményezésű feladatok voltak. Az állam szerepének módosításához, a döntéshozatal és a képviselők megfelelő átalakításához, az új gazdasági és társadalmi prioritások meghatározásához és az erőforrások új koncentrációjához (újraelosztásához) le kellett bontani a gazdasági fejlődés kulturális, társadalmi és politikai korlátait, és egy új, az eddiginél hatékonyabb és célravezetőbb politikai és társadalmi intézményrendszert kellett felépíteni.¹

Az új intézményrendszerrel szemben támasztott társadalmi követelmények és szubjektív elvárások megfogalmazásánál döntő szerepet játszott az előző rendszer teljes tagadása. Ez attól függetlenül leszögezhető, hogy minden társadalomban és gazdaságban vannak olyan adottságok az intézmények fejlődésében, amelyek nem rendszerspecifikusak, hanem pl. az ország kulturális, technikai, gazdasági fejlettségi szintjével, fejlődésének külső, politikai és gazdasági feltételeivel, illetve ezek változásával kapcsolatosak. Különösen fontosak e tényezők az állam szerepének meghatározásában és a nemzetközi gazdaságpolitikában. A rendszerváltások politikai csatározásainak forratagában sem a magyar politikai elit, sem a különböző nemzetközi ajánlások nem fordítottak figyelmet a nem, vagy csak részben rendszerspecifikus tényezőkre, holott hatásuk igen nagy volt a rendszerváltásra, különösen a gazdaságban.

Az új politikai elit — s ez lényegében minden politikai pártra jellemző volt — mindenekelőtt a demokrácia és a piacgazdaság melletti elkötelezettségét hangsúlyozta. Többségüknek azonban nem volt átfogó információja a realitásokról, a ténylegesen működő demokráciákról, a piacgazdaságokról, illetve azok különböző lehetséges modelljeiről. Az átalakulásban nem játszott szerepet sem egységes érdekcsoport, sem egységes ideológia. Az új társadalomról kialakuló politikai és gazdasági elképzelésekben

egyeseknél az 1945 előttiék folytatása, másoknál az 1945–1948 közötti fejlődés, vagy éppen a nyugati társadalmak idealizált képe lebegett. Sok politikusnál az elérendő gazdasági cél vagy a *nyitott, liberális piacgazdaság* tankönyv-modellje, vagy az ún. *szociális piacgazdaság* modellje volt. Az első elképzelés azonban nem számolt az ország fejlettségi szintjével és a külső feltételekkel, a második viszont a születő új ellentmondásokat, a megváltozott társadalmi feltételeket és eszközigényességet nem gondolta végig. Mindkét koncepció az állam szerepének visszaszorítását, a politika és a gazdaság szétválasztását tekintette az átalakulás egyik fő feltételének. A magyarországi viszonyoknak jobban megfelelő érdemi alternatívák keresésében nem segítettek azoknak a külföldi intézményeknek a szakemberei sem, amelyek egyébként ott bábáskodtak az átalakulás mellett. Ezek általában a liberális piaci alternatívát, sőt ennek legradikálisabb formáit ajánlották. Figyelemreméltó tény, hogy az 1994-ben hatalomra került politikai erők sem törekedtek arra, hogy valamilyen sajátos, a magyar viszonyoknak és adottságoknak megfelelő piaci modellt alakítsanak ki. Olyat, amely több területen is építhetett volna a sajátos magyar érdekekre, a múltbeli reformok tapasztalataira pl. a mezőgazdaságban, vagy a piaci viszonyok fejlesztésében. Átfogó, az ország adottságaival, valamint a nemzetközi viszonyokkal reálisan számoló, hosszabb távú célokat kitűző stratégiát nem dolgoztak ki a rendszerváltásról azóta sem.

Az átalakulás külső, a nyugat által közvetített ideológiai-politikai környezetében igen jelentős tényező volt az 1980-as évek elején kibontakozott piaci forradalom, és az ezzel is összefüggő liberalizációs hullám. Ez a fő tüzet az állam gazdasági szerepe ellen irányította, a dereguláció és a privatizáció jelszavával. A keleti rendszerváltást sok nyugati szakember az említett irányzat legfontosabb győzelmi jelének kiáltotta ki, magát a folyamatot is gyakran leegyszerűsítve, igen primitív módon kezelték. Megfeledkeztek többek között arról, hogy az állam szerepének jelentős növekedése nem csupán a szovjet típusú szocializmus vagy a szociáldemokrácia hatalomra kerülésének, hanem számos egyéb tényezőnek — pl. a gyarmati háborúknak, a két világháborúra való felkészülésnek, a hidegháborúnak, a nemzeti versenyképesség növelésére irányuló törekvéseknek, a piacok gyenge működésének, a piaci viszonyok kedvezőtlen gazdasági és társadalmi hatásait kivédeni, korrigálni akaró erőfeszítéseknek is — a következménye volt. Azt is figyelmen kívül hagyták, hogy az állam szerepét nem lehet elvonatkoztatni a gazdasági fejlettség adott szintjén megvalósítandó feladatoktól sem.

A rendszerváltás nyomán kialakult helyzet és feladatok elsősorban az állam funkcióinak, társadalmi kötelezettségvállalásának racionális, gyakorlatias újrafogalmazását és szervezetének radikális modernizálását

követelték volna — megfelelő társadalmi ellenőrzéssel. A liberális gazdaságpolitika legitimitása, s a demokrácia intézményei működésének biztosítása érdekében az államnak gazdasági téren is elő kellett volna mozdítania új típusú partneri viszony kialakítását a civil társadalommal, a privatizációt fel kellett volna használnia az esélyegyenlőség és a társadalmi mobilitás fenntarthatósága érdekében. A helyes filozófia az lett volna, amelyik egyidejűleg számol a piac és az állam lehetőségeivel és korlátaival, és gyakorlatiasan használja fel a piaci erőket és ösztönzőket a kormányzati célok elérésében is.

A gyakorlatban az állam szerepe másként alakult. Az államnak „felülről” kellett szerveznie a piacgazdaság kibontakozását, ami — a történelmi tapasztalatokkal ellentétben — nem organikus fejlődés eredménye volt. Az állam vált a vagyonok és a jövedelmek újraelosztásának, gazdagok és szegények kialakításának, a privatizációs folyamatban különlegesen fontos szerepet játszó külföldi tőkebefektetések ösztönzésének legfőbb eszközévé is. Ez — legalábbis átmenetileg — különleges, az előző rezsimnél bizonyos tekintetben nagyobb gazdasági hatalmat adott az állami bürokráciának azzal, hogy a privatizáció végső soron a hazai és a külföldi vállalkozások meghatározott köre kialakításának, szubvencionálásának alapvető forrása lett. Mindezek nyomán — a piacgazdaság jogi és szervezeti kereteinek viszonylag gyors kiépülése ellenére — az állam, a magánvállalkozás és a társadalom viszonyának ellentmondásossága, bizonytalansága, a kölcsönös magatartási szabályok és normák tisztázatlansága az átmeneti időszak Magyarországon (is) egyidejűleg vált gazdasági, politikai, szervezeti, valamint etikai belső és nemzetközi problémává. Ebben jelentős szerepet játszottak bizonyos hazai (de térségünk más államaira is jellemző) történelmi gyökerek is.² A rendszerváltás folyamatában az állam, a társadalom és a gazdaság ellentmondásai tovább szélesedtek, s új tényezőként lépett be a külföldi tulajdon, illetve bizonyos rétegek ezzel szembeni ellenállása.³

Sok illúzió élt a közvéleményben és a politikusokban a külső feltételek megváltozásával, s a várható nemzetközi támogatás jelentőségével kapcsolatban is. A közép- és kelet-európai térségben a nemzetközi politikai és gazdasági környezet szerepe az országok belső helyzetének alakulásában hagyományosan nagy jelentőségű volt. Az évszázad második felében a világ megosztottsága nyomán a nemzetközi politikai tényezők több irányban, és a fejlődés szinte minden dimenziójában befolyásolták a térség országainak helyzetét. Nemcsak gazdaságuk fejlettségi szintjét és szerkezetét határozták meg, hanem nemzetközi gazdasági kapcsolataik jellegét, intézményeit és hatékonyságát is. A volt szocialista országok,

köztük hazánk is, lényegében kirekedtek abból a történelmileg példátlan gyorsaságú szerkezeti átalakulásból és új együttműködési formákból, amelyek az elmúlt évtizedeket jellemezték. Tudományos és technikai fejlődésüket a rendszer alacsony innovációs képessége fékezte, a fegyverkezési verseny pedig eltorzította. A közép- és kelet-európai változásokban, s a Szovjetunió szétesésében nagy szerepet játszott növekvő lemaradásuk. A volt szocialista országok képtelennek bizonyultak arra, hogy érdemben, intézményeik rugalmasabbá tételével, versenyképességük erősítésével alkalmazkodjanak a globális gazdasági és műszaki átalakulás folyamataihoz, és az új világpiaci követelményekhez. Az 1980-as években súlyosbították helyzetüket a fegyverkezési verseny új hullámai, a megnövekedett külső eladósodás, s a térség néhány fontos országának, mindenekelőtt a Szovjetuniónak képtelensége az élelmiszer-szükséglet megtermelésére. Sokan hitték azt az átalakuló országokban, sőt nyugaton is, hogy a rendszerváltás nyomán — masszív külső támogatással — mindez gyorsan és radikálisan megváltozik, ahhoz hasonlóan, amit a Marshall-terv biztosított Európa nyugati országainak.

A világpolitikai változások hatása Magyarországra

A hidegháború befejeződése és a térségünkben kibontakozott rendszerváltás az eddigiekben jelentősebb következménnyel jártak a világpolitikában, mint a világgazdaságban.⁴ Tény persze az is, hogy a volt szocialista országok szerepe a rendszerváltást megelőzően is lényegesen nagyobb volt a nemzetközi politikában, mint a gazdaságban.

A Szovjetunió szétesésével lezárult a birodalmak kora. A 20. század végére eltűntek bolygónkról a század elején még uralkodó szerepet játszó, több kontinensre is kiterjedő világhatalmak. Több mint 130 új ország született, vagy régebben létezett államok léptek ismét felszínre. Ennek nyomán radikálisan megváltozott a világ politikai térképe, új intézmények és mechanizmusok váltak szükségessé az államközi kapcsolatokban.

Rendkívül fontos, többdimenziós változás forrása a hidegháború befejeződése, amelynek következményeként megszűnt a világ politikai megosztottsága a két szemben álló tömbre, ami évtizedeken át befolyásolta a nemzetközi kapcsolatrendszert. A világpolitikában a globális konfliktusok helyett a kisebb regionális háborúk, a polgárháborús konfliktusok váltak a destabilizálódás fő forrásaivá. A világpolitikai viszonyok többpólusúvá válásának hosszantartó folyamatában a regionális nagyhatalmak, az új potenciális világhatalmak kialakulása jelzi a 21. század világpolitikai változásainak egyik igen valószínű irányát. Ennek következményeként

nem kizárt, hogy a regionális hatalmak körül kis kliensállamok köre alakul majd ki. Földrészünkön a változások iránya e tekintetben nagymértékben függ majd az európai politikai integrálódás jövőjétől, ami ma még meg lehetőségen bizonytalan. Közvetlen térségünk jövőjének formálódásában alapvető kérdés, hogy mennyire sikerül megakadályozni azoknak a hagyományos problémáknak a felszínre törését és elhatalmasodását, amelyek évszázadunkban is súlyos válságok forrásai voltak, s hozzájárultak két világháború kirobbanásához. Az európai együttműködési szervezetek — különösen a NATO — ebben jelentős szerepet játszhatnak.

A nemzetközi politikai folyamatokban történt változások között igen jelentős az is, hogy a hidegháború befejeztével csökkent a katonai-politikai erő fontossága és megnőtt a gazdasági tényezők, a gazdasági versengés jelentősége a nemzetközi rendszerben. A hidegháborús tömbfegyelem eltűnése a nemzetközi életből kiiktatta a gazdasági konkurenciaharc politikai következményeit korábban mérséklő szövetségi érdeközösségek szerepét. A hidegháború megszűnése nemcsak a fejlődő országok számára lehetetlenítette a két rendszer közötti konfliktus „kihasználását” pozícióik erősítésére, hanem jelentősen csökkentette az egyes hatalmi tömbök kisebb, jelentéktelenebb tagjainak nemzetközi politikai fontosságát is. A világpolitikában, a külpolitika konfrontációs prioritásaival szemben, mindenütt nagyobb súlyt kapnak az államok életében a belső tényezők. A világ vezető hatalmainál megkezdődött a nemzetbiztonsági érdekek újrafogalmazásának folyamata.

A nemzetközi politikai változások már az eddigiekben is átalakították — évszázadunkban harmadszor — Magyarország geostratégiai helyzetét is. Az ország — legalábbis átmenetileg — kikerült az ütközőállam szerepből. A világpolitikában még nem alakultak ki azok az új rendező erők, stabilizáló tényezők, amelyek a globális, demokratikus alapokon nyugvó jogrend fenntarthatóságát biztosíthatnák. Mindez nemcsak az ország nemzetbiztonsági érdekeinek újrafogalmazását teszi szükségessé, hanem ismét napirendre tűzte azt a kérdést, hogy hol helyezkednek el az új érdekhierarchiában a nemzeti érdekek⁵, s ezek hogyan, milyen kérdések körül, kikkel közösen, és kikkel szemben fogalmazódnak meg. Ezt követelik az új európai realitások is, amelyek a Szovjetunió szétesésének következményeiként, a déli szomszédunknál kialakult helyzet, valamint egyes hagyományos feszültségforrások felszínre törése nyomán kialakultak és térségünkben ismét destabilizációs folyamatokat indítottak meg. Fontos ezek világos megfogalmazása belpolitikai okokból is, hiszen ezek körül lehet leginkább nemzeti közmegegyezést kialakítani. Közhelyként hangzik, de szükséges hangsúlyozni, hogy Magyarország állami és nemzeti érdekei békés, demokratikus világ kiépítéséhez és fenntartásához fűződ-

nek, amelyben tiszteletben tartják az emberi jogokat, s amely az államok egyenjogúságára, együttműködésére, gazdasági, társadalmi és ökológiai szempontból fenntartható globális fejlődésére épül. Meghatározó fontosságú érdekeink fűződnek hatékony és demokratikus nemzetközi szervezetek fennmaradásához és működéséhez, amelyek meghatározott mértékben képesek védeni a kisebb államokat. Alapvető érdeke az országnak a jószomszédi viszony fenntartása a környező államokkal, a demokratikus jogrend alapján. Ugyanilyen alapon ugyancsak döntő fontosságú eleme az érdekhierarchiának az ország belpolitikai stabilitásának fenntartása és erősítése. Az ország alapvető érdekei közé tartozik az is, hogy a lakosság lehető legszélesebb rétegei számára normális és elfogadható életfeltételeket biztosítani képes gazdaságot működtessen, amelyik nemzetközi méretekben is versenyképes.

A fentiek alapján célszerű vizsgálni és meghatározni viszonyunkat az euroatlanti integrációhoz, értékelní kormányaink tevékenységét, a különböző programokat és ígéretekét. Különösen fontos az, hogy az ország érdekeit részleteiben is világosabban lássuk abban a folyamatban, amelyik Magyarország világgazdasági reintegrálódásaként fogalmazható meg.

Magyarország a globalizálódó és liberalizálódó világgazdaságban

A világpolitikai átalakulás természetszerűleg közvetlenül és közvetve is hatott Magyarország világgazdasági helyzetére is. Kiiktatták mindenekelőtt azokat a stratégiai korlátozásokat és meggondolásokat az államok közötti kapcsolatokból, amelyek a hidegháborús szembenállással függtek össze. A gazdasági kapcsolatokban nem a politikai meggondolások, hanem a gazdasági érdekek váltak meghatározóvá a volt szocialista államokkal is. A keleti piac átmeneti összeomlása, a partnerváltásra, kapcsolataink nyugati átcsoportosítására irányult erőfeszítések nyomán lényegében az ország második világháborút megelőző partnerei váltak ismét meghatározóvá külkereskedelmünkben. Elvileg mindez segítette Magyarország és más volt szocialista országok reintegrálódását is a nemzetközi piacgazdaságba. A folyamat azonban rendkívül összetettnek bizonyult.

Az elmúlt években egy átfogó kutatási programot irányítottam a volt szocialista országok, valamint Kína és Vietnam világgazdasági reintegrálódásáról. A program fő következtetései röviden úgy foglalhatók össze, hogy minden jelenlegi nehézség és bizonytalanság ellenére súlyos hiba lenne figyelmen kívül hagyni és elszalasztani azokat a történelmi lehetőségeket, amelyeket a volt szocialista országoknak a világpiaci reintegráció

nyitott. Ezek realizálódása azonban lehetetlen egy rugalmas, racionális és gyors alkalmazkodásra képes állami intézményrendszer és egy hatékonyan működő nemzetgazdaság nélkül. Tévedés lenne túlságosan derűlátó következtetést levonni a külső partnerek közvetlen és közvetett érdekeiről, szándékairól, a reintegrációs folyamat lehetséges sebességéről, közvetlen és általános előnyeiről, és a megrázkódtatások elkerülhetőségéről a társadalom, de különösen bizonyos társadalmi rétegek szemszögéből.

Az eddigi magyar tapasztalatok is arra utalnak, hogy a reintegrációs folyamattal kapcsolatos legdöntőbb változásoknak elkerülhetetlenül az átalakuló országok keretei között kell végbemenniük. Ezeknek az országoknak kellett vállalniuk az átalakulással kapcsolatos alkalmazkodási feladatok és terhek oroszlánrészét. A külső partnerek segítsége ehhez képest rendkívül mérsékelt. A belső intézkedések magukba foglalják a világgazdasággal összekapcsoló politikai és intézményrendszer kialakítását, a nemzetközi piaci viszonyokra ma jellemző liberalizációs gazdaságpolitika elkerülhetetlenségét, az árrendszer, a valutaárfolyamok alárendelését a világgazdaság normáinak, értékítéletének, a magánvállalkozás és a verseny feltételeinek biztosítását. Legalább ugyanilyen fontos azonban az is, különösen hosszú távon, hogy milyen mértékben lesznek képesek az adott országok egy versenyképes gazdaság és a 21. század követelményeinek megfelelő rugalmas, alkalmazkodni tudó társadalom kiépítésére és a társadalmi stabilitás fenntartására. Az egyes országok közötti különbségek a képességeket illetően már ma is jelentősek.

A világgazdasági reintegrálódás, az ezzel is összefüggő belső átalakulás komplex és bonyolult folyamatai sokoldalúan érintették már eddig is az egyéneket. Szempontjukból a változások különösen sokrétű alkalmazkodást követelnek a liberalizálódáshoz, a világgazdasági nyitottsághoz, az elkerülhetetlenül megnövekedett kockázathoz és a létbizonytalansághoz. Ez az új vállalkozókra, az újjgazdagokra éppúgy vonatkozik, mint az újszegényekre. Alkalmazkodóképességüket sok tényező befolyásolta, pl. szakmai képzettségük, képességeik, hajlandóságuk egy kialakult életforma és életszemlélet megváltoztatására, az átalakuláshoz kapcsolódó közvetlen nyereség vagy veszteség, vagyis közvetlen érdekeik, világnézeti, ideológiai megfontolások, anyagi helyzet, képzettségi szint stb. Az amerikai kormány közzéadásai egy sajátos komplex mutatóval, az új nemzeti indikátorral jelzik a gazdasági nehézségek hatását az egyénekre. Ennek két összetevője az évi munkanélküliségi ráta és az inflációs ráta összege. A mutató a főbb gazdasági problémáknak az egyénekre kifejtett legközvetlenebb hatását hivatott tükrözni. Számításom szerint az index Magyarországra vonatkozóan a következőképp alakult:

I. táblázat

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
100	172	238	194	188	172	211	188

Figyelemre méltó a mutató romlása 1989 és 1990 között, és két „csúcsa” 1991-ben és 1995-ben.

A magyarországihoz hasonlóan az átalakulás kezdeti időszakát a társadalom többségét illetően, mindenütt jelentős veszteségek és megrázókódtatások kísérik. E tekintetben alig van különbség az államok között. Kérdéses, hogy azokat a veszteségeket, amelyek a volt európai szocialista országokat az eddigiekben érték, mennyiben lehet a reintegrálódás számájára írni, s milyen mértékben lehetett volna mindezt elkerülni. Valószínűleg kisebbek lettek volna körültekintőbb gazdaságpolitika esetében. Nem vigasz, de tény, hogy Magyarországon a megrázókódtatások mérsékeltebbek voltak, mint a hajdani szocialista országok többségében. Tény az is, hogy a volt európai szocialista országok — köztük Magyarország is — már évekkel a rendszerváltás előtt „csatlakoztak” a világ gazdaságban a lemaradó országok csoportjához, s bizonyos folyamatok — amelyeket egyesek a rendszerváltásnak tudnak be, pl. az elszegényedés, vagy a tudományos és műszaki lemaradás növekedése — már sokkal korábban megindultak. A gazdaság veszteségeinek egyik igen fontos összetevője és eredője volt gyakorlatilag az 1970-es évek óta a gazdasági egyensúly nagymértékű megbomlása, és ezen belül is a külső adósság alakulása. Némi javulás csak 1995 után történt.⁶ A rendszerváltással kapcsolatos problémák számottevően tovább gyengítették ezeknek az amúgy is alacsony versenyképességű államoknak a világ gazdasági pozícióit. Az elmúlt hét esztendő során a volt szocialista országok gazdaságát békeidőben történelmileg példátlan veszteségek érték.⁷

Az országok által elszenvedett veszteségek meghatározására egy meglehetősen egyszerű módszert használtam. Magyarország esetében pl. az 1989-es bruttó nemzeti terméket tekintettem kiindulási bázisnak. Abból indultam ki, hogy mi lett volna, ha az 1989-es szinten marad a termelés és nem következik be visszaesés, nem lettek volna külső veszteségek. Ehhez viszonyítottam az 1990–1996 közötti, évről évre bekövetkezett változásokat. A hanyatlás, a közvetett és közvetlen veszteségek (termelés-csökkenés, külső fizetések, tőkemenekülés stb.) halmozódott értéke csaknem akkora, mint az 1989-es bruttó nemzeti termék volt, kereskedelmi árfolyamon számítva mintegy 30 milliárd dollár. Hét év alatt tehát egy esztendő bruttó nemzeti terméke „esett ki” A hanyatlás a termelés főbb ágai közül a legnagyobb mértékű a mezőgazdaságban volt. Az 1989-es

szintet alapul véve, e szektorban a halmozott veszteség két évi termelésnek felelt meg. Az iparban a veszteség kisebb volt, 14 hónapi 1989-es termelésnek felelt meg. Az ipari termelés hanyatlása igen szelektív módon alakult, és az 1993-tól megindult szerény termelés növekedést is figyelembe véve az ország gazdasági teljesítménye szemszögéből pozitív szerkezeti változásokkal párosult.

A meggyengült volt szocialista országok, köztük hazánk is, ugyanakkor egy sokkal nagyobb volumenű, sokkal nagyobb mértékben összefonódott, a tudományos és technikai forradalom nyomán megváltozott szerkezetű, erősebben versenyző és lényegesen nagyobb minőségi követelményrendszerre épülő nemzetközi piaci rendszerbe reintegrálódni, mint amilyenből fejlődésük korábbi szakaszában kiszakadtak. Ezért is mások a reintegrálódás feltételei és következményei.

Gyökeres átalakulás ment végbe a nemzetközi munkamegosztás területi, ágazati és szervezeti viszonyaiban. Az államok, főként a fejlett ipari országok keretei között új, a korábbinál sokkal összetettebb és nehezebben áttekinthető kapcsolat alakult ki a pénz- és értékpapírpiacon, az ún. papírgazdaság és a reálgazdaság között. Az 1990-es évek első felében lezajlott világgazdasági recesszió is sok új, kedvezőtlen örökséget hagyott hátra. Mindezeket túl a liberális piaci viszonyok globális térhódítása együtt járt a rövid távú szemlélet uralkodóvá válásával a nemzeti és nemzetközi intézményekben. Ezek egyébként a korábbiaknál korlátozottabb lehetőségekkel rendelkeznek a gazdasági és társadalmi gondok hatékony kezelésére.

Sajátos és gyorsan bővülő területe a nemzetközi gazdasági kapcsolatszerkezetnek az ún. fekete világgazdaság, a kábítószeres világforgalma, a hatalmas méreteket öltő csempésztevékenység, márká-, áru- és pénzhamisítás, és a rendkívül kiterjedt szervezett bűnözés. A volt szocialista országok integrálódása a fekete világgazdaságba sokkal gyorsabb és intenzívebb volt, mint egyéb területeken. A gyors politikai és gazdasági nyitás, az országok felkészületlensége és tapasztalatlansága, valamint az erkölcsi zuhlás kiváló táptalajt jelentett a fekete világgazdaság globális szereplői számára.

Világgazdasági integrálódásunk konkrét körülményeit egyébként az is nagymértékben befolyásolja, hogy a globális gazdasági növekedés az 1960-as évekhez képest lassúbbá, ellentmondásosabbá vált, regionális súlypontjai is megváltoztak, mégpedig Ázsiába tolódtak. A világ bruttó nemzeti terméke a hatvanas években évi átlagban 5%-kal, az 1970-es években 3,6%-kal, az 1980-as években 2,8%-kal bővült, s az 1990-es évek első felében tovább lassult.⁸ Az ipari országokban az 1990-es évek elején a világgazdaság második világháború utáni fejlődésének egyik legjelentősebb visszaesése teremtett nehéz feltételeket. A keresleti tényezők

viszonylagos gyengesége a világgazdaságban, számos ország tartós belső és nemzetközi egyensúlyi zavarai, a belső megtakarítások viszonylag alacsony szintje egyes főbb ipari országokban, az expanzív nemzeti gazdaságpolitikák lehetőségeinek korlátozottsága bizonytalanná teszik a világgazdasági fejlődés hosszú távú kilátásait. Ugyanakkor egyes térségek a világgazdaságban továbbra igen gyorsan fejlődnek, pl. Kína és több délkelet-ázsiai ország. A lassabban bővülő és fejlődő világgazdaságban a fennmaradás, de különösen a piaci részesedés bővítése a múltbélínél sokkal nagyobb követelményeket támaszt. Éleződik a verseny, nő a gazdasági kockázat. A világgazdaságnak — a fejlődés lassulásával is összefüggő — új problémája lett az elhúzódó foglalkoztatottsági válság és a szociális viszonyok romlása is, amelyekben politikai, gazdasági és demográfiai tényezők is szerepet játszanak. Leküzdésük — a mainál jelentősebb és tudatosabb erőfeszítések esetén is — csak hosszú távon volna lehetséges.⁹ Részben a fejlődés lassulásával és egyensúlyi zavaraival állt kapcsolatban az 1980-as évek első felében kibontakozott globális adósságválság, a gyorsan fejlődőből és a lemaradókba álló kétpályás világgazdaság kialakulása is, amelynek belső következményei — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megnövekedett fontossága miatt — a múltbélínél sokkal jelentősebbek. Rendkívül módon megnöttek az egyenlőtlenségek a világgazdaságban. Az egy lakosra számított jövedelemkülönbség a fejlett és az elmaradott országok átlaga között az 1960-as 5700 dollárról 1995-re 15 ezer dollárra emelkedett. A világ országai közül a gazdag 20% aránya a világ jövedelmeiből 70%-ról 85%-ra nőtt, s a legszegényebb 20%-é 2,3%-ról 1,4%-ra csökkent.¹⁰

A nemzetköziesedés gazdasági következményei

A világgazdaság egyik legfőbb hosszú távú jellemzője nemcsak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megnövekedett fontossága az államok gazdasági fejlődésében, a termelésben és a termelt javak felhasználásában, hanem minőségileg új folyamatok bontakoznak ki. A változások alapja a gazdasági fejlődés nemzetköziesedése, ami mindenekelőtt a világtermelés és a világexport volumene viszonyának alakulásában tükröződik. Ezt illusztrálják a következő táblázat adatai:

II. táblázat¹¹

	1870-1900	1900-1913	1913-1950	1950-1973	1973-1996
Világtermelés	2,9	2,5	2,0	4,8	3,1
Világexport	3,8	4,3	0,6	7,6	6,7

A világgazdaság nemzetköziesedése nem bizonyult töretlen és visszafordíthatatlan folyamatnak évszázadunkban. A 20. század második felében azonban még az olajválság hatására sem tört meg. A világkivitelt 1950-ben a világ bruttó termelésének (GDP) 6%-át, 1996-ban 18%-át tette ki. A világexportnak a termeléshez viszonyított különösen gyors bővülése az elmúlt közel 25 esztendő során részben a liberalizálódás, részben pedig az Ázsiában zajló hatalmas gazdasági átalakulás következménye volt. A külkereskedelem fontosságának növekedését mutatja az is, hogy 1995-re a világ gyáripari munkahelyeinek 40–45%-a, a szolgáltatásokban a foglalkoztatottság 12–14%-a a külkereskedelemtől függött. A nemzetköziesedés további mutatója a nemzetközi tőkeáramlások fontosságának növekedése. A közvetlen külföldi tőkebefektetések több mint kétszer gyorsabban nőttek 1980 óta, mint a belső eredetű beruházások. A külső eredetű tudományos és műszaki ismeretek, információk volumenének jelentős emelkedését jelzi, hogy a szellemi tulajdon exportjából nyert jövedelmek a világkereskedelemtől 60%-kal gyorsabban bővültek. A külkereskedelem és a közvetlen külföldi tőkebefektetések az államok közötti jövedelem elosztásának alapvető fontosságú eszközeivé váltak. A nemzetköziesedés következményei, s egyben előmozdítói is azok a multilaterális megállapodások és szervezetek, amelyek a világgazdaságban — különösen az elmúlt 2-3 évtized során — lényegében a liberalizálódást ösztönözték. Az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben megváltozott a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intézményes szabályozása. Folytatódott a nemzetközi kereskedelem liberalizálódása. Az államok zöme csökkentette, esetenként megszüntette a külföldi tőkemozgásokkal kapcsolatos korlátozásokat.¹²

A magyar gazdaság nemzetköziesedése a rendszerváltást megelőző évtizedekben is igen jelentős volt. Az export aránya a bruttó nemzeti termékben pl. 1980-ban 39% volt, ami egyébként a rendszerváltást követően 1994-re 29%-ra esett vissza, miközben az import aránya 42%-ról 46%-ra nőtt.¹³ A gazdaságban végbemenő szerkezeti és institutionális változások hatására minőségileg is változott az export, de különösen az import szerepe a gazdasági növekedésben.

A magyar gazdaság a rendszerváltást megelőző nemzetköziesedése elsősorban a KGST-államokkal kiépült sajátos kapcsolatrendszerben ment végbe, amelyben a viszonylag primitív árucserére épült külkereskedelem játszott meghatározó szerepet. A külföldi közvetlen befektetések szerepe minimális volt. A nemzetközi tőkepiacokkal Magyarországot döntően az eladósodás kapcsolta össze. Az eladósodás közvetlen és közvetett következményei sajátos harapófogóba szorították a magyar gazdaságot a rendszerváltást megelőző években is. Ebből azóta sem tudtunk lényegében kikerülni.¹⁴

Globalizáció és transznacionalizálódás

A nemzetköziesedésre épül két másik folyamat, a *globalizálódás* és a *transznacionalizálódás*. Hazánk gazdaságára e két folyamat hatása intenzívebben csak a rendszerváltás után bontakozhatott ki. Magyarországon a 20. század végén a nemzetköziesedés, a globalizáció és a transznacionalizálódás folyamataiban meghatározó szerepet játszanak a viszonylag lassan fejlődő, jelentős egyensúlyi és foglalkoztatási problémákkal küszködő nyugat-európai országok, a transznacionális társaságok és bankok, a világgazdasági együttműködés sokoldalú szervezetei, de mindenekelőtt az Európai Unió. Az uniós tagság megköveteli a gazdasági intézményrendszer egyetemlegességét a szervezet normái szerint. Ugyanakkor az országok gazdaságát kiteszi az élesebb nemzetközi versenynek, bár meghatározott mértékben segítséget is jelent a felmerülő új problémák kezeléséhez.

A globalizálódás egyrészt a nemzetközi kapcsolatrendszer terebélyesedésének, másrészt a liberalizálódás következménye. A gazdasági globalizálódás¹⁵ olyan áramlások és folyamatok kialakulása és bővülése, amelyek ugyan az államok keretei közötti tevékenységekhez kapcsolódnak, de azokra az egyes államok befolyása minimális. A globalizálódás a gazdaságban mindenekelőtt a pénzpiacokra és a nemzetközi információs rendszerekre jellemző. A nemzetközi pénz- és tőkepiacok évi forgalma — amely pár évtizeddel ezelőtt még alacsonyabb volt, mint a világkereskedelem volumene — az évszázad végére sokszorosára nőtt. A nemzetközi valutáris tranzakciók napi mértéke az 1970-es 15 milliárd dollárról 900 milliárdra emelkedett. A pénzpiacok globalizálódásának egyik jele, hogy az elmúlt 30 év során (1964-től) a nemzetközi pénzintézetek, bankok, biztosító társaságok üzleti forgalma harmincszorosára nőtt, 1994-ben elérte a 10 ezer milliárd dollárt, ami több mint kétszerese volt a világexportnak.

A nemzetközi pénz- és tőkepiacok rendkívül gyors bővülése és globális összekapcsolódása, a nemzetközi áru- és szolgáltatásforgalom növekvő függősége a tőkeáramlásoktól és a nemzetközi vállalati rendszerek stratégiájától, igen jelentős új lehetőségeket nyitott, de új kockázati és versenyfeltételeket is teremtett. Tovább növelte az államok közötti egyenlőtlenségeket, netán szakadékokat is. A transznacionális pénz- és tőkepiacok a világgazdaság nélkülözhetetlen s egyben legsebezhetőbb hálózatát alkotják. A műveletek technikája és gyorsasága különösen megnehezítette az ellenőrzést. Mindehhez járulnak a valutáris rendszer gyengeségei és az árfolyammozgások bizonytalansága. A nemzetközi gazdasági kapcsolati rendszer egyik lényeges problémája az lett, hogy a világgazdasági viszonyok alapvetően piacorientált fenntartása mellett lehet-

séges-e az új globális pénzüpiaci kockázati tényezők hatékonyabb kezelése, s ennek milyen intézményes formái a célravezetőek. Sajátos helyzet alakult ki. Egyrészt a világ vezető államai és nagyvállalatai továbbra is szükségesnek tartják a dereguláció folytatódását és a liberalizálódást a nemzetközi pénzüpiacokon, másrészt növekvő biztosítékokat szeretnének elsősorban a spekulatív tőkemozgásokkal és az árfolyamváltozásokkal összefüggő kockázat csökkentésére. A világgazdaságban olyan valutáris rendszerre lenne szükség, amely rugalmasabb, mint a Bretton Woods-i rendszer volt, de na gyobb mértékben kiszámítható, és nagyobb fegyelemre készíti az államokat, mint a jelenlegi. Ehhez az 1990-es évek közepén hiányoznak a nemzetközi intézményes feltételek, de nem alakult ki még a nemzeti elkötelezettségek megfelelő szintje sem.

A transznacionalizálódás, a nemzetgazdaságok termelési és jövedelmi viszonyainak alakulására olyan közvetlenül ható folyamat, amely az államok érdekeitől független nemzetközi vállalati döntési centrumokból indul ki, és globális vállalati érdekeknek rendeli alá a különböző nemzetgazdaságokban folyó műveleteit. Ennek hatására a világgazdaságban globálisan integrált termelési és szolgáltató szektor alakult ki. Ma mintegy negyvenezer globális döntési centrum működik a világgazdaságban, több mint 260 ezer vállalkozással a világ 150 országában, és ebből több mint 15 ezer Magyarországon található.¹⁶

A nemzetköziesedés, a globalizálódás és transznacionalizálódás térbeli kiterjedése is fontos változások forrása. Az elmúlt évtizedekben egyre újabb államok és vállalatok kapcsolódtak be a világkereskedelmi rendszerbe és a nemzetközi tőkeáramlások hálózatába. Ez a folyamat az 1990-es években a világpiaci kapcsolatrendszer fő területéről korábban kirekedt volt szocialista országok, valamint Kína és Vietnam integrálódásában fejeződött ki. Jelentős változásokhoz vezetett azonban a világpiacon az is, hogy korábban elmaradottnak számító államok is képesnek bizonyultak gyors műszaki és gazdasági átalakulásra, és jelentősen megnövelték világgazdasági szerepüket, versenyképességüket. (Az „új tigrisek” Ázsiában, a modern szektorukat gyorsan bővítő latin-amerikai államok, India.) Növekvő szerepük legalább olyan jelentős feszültségek forrása lehet, mint Japán volt a korábbi évtizedekben. Ezek az államok fontos és erős versenytársai a nemzetközi piacokon a volt szocialista országoknak is. Az új világgazdasági hatalmi struktúra, a globális rendszer versengő tömbökre eséséhez, kereskedelmi háborúkhoz, új protekcionista hullámokhoz vezethet. Igen jelentős átalakulás ment végbe a világgazdaság mikroszférájában. A gazdasági folyamatok globalizálódása általában erősítette a transznacionális társaságok szerepét, és új transznacionális társaságok létrejöttét segítette. Az

„új jövevények” a mikroszférában mindenekelőtt a tudományos és technikai átalakulás új vívmányaira, valamint a fogyasztás és a termelés ágazati és térbeli elhelyezkedésének változásaira építik pozícióikat.

A nemzetköziesedést, a globalizálódást és a transznacionalizálódást nem láthatatlan jötevők irányítják. E folyamatok megértése és következményeinek elemzése rendkívül fontosak minden ország számára. Eddigi hatásaik igen összetettek. Soha nem látott lehetőségeket nyitottak egyes vállalatoknak és országoknak. A folyamatok fő haszonélvezői: Kelet- és Dél-Ázsia, a tőkeerős vállalatok, kivált a transznacionális társaságok, a rugalmasan alkalmazkodni képes kis- és középvállalatok, a K+F terén élen járók, a nemzetközi pénzvilág hatalmasságai, a magasan képzett munkaerő. Ugyanakkor a transznacionális társaságok által közvetített szerkezeti és szervezeti változások, a liberalizálás, a műszaki fejlődés és a verseny egyes következményei — különösen azokban az országokban, amelyek nem voltak képesek belső gazdasági problémáik megfelelő kezelésére — növelték a szegénységet, az egyenlőtlenségeket, gyengítették a nemzeti intézményeket. Még nehezebb helyzetbe hozták az alacsony hatékonyságú állami szektort, illetve az ott dolgozókat, és általában a nehezen alkalmazkodó vállalatokat. A világ nagy térségei közül az említett változások különösen súlyos problémákat okoztak Afrikában, Latin-Amerikában és a volt szocialista országok többségében. A nemzetköziesedés és a globalizáció folyamata hozzájárult a jövedelemelosztás egyenlőtlenségének növekedéséhez mind nemzetközi, mind nemzeti méretekben.

A transznacionalizálódás elmélyülésében nálunk is mérőföldkő a politikai és gazdasági rendszerváltás. A nagy nemzetközi társaságok az elmúlt évtizedek során is fontos, esetenként a legfőbb nyugati kereskedelmi partnerei voltak Magyarországnak is. A rendszerváltás nyomán azonban minőségileg új feltételek alakultak ki, új lehetőségek nyíltak számukra termelő és szolgáltató vállalkozások kiépítésére. Egyes hazai vállalatok is „transznacionalizálódnak”, új vállalkozásokat létesítenek külföldön. A külföldi szektor bővülése különösen jelentős szerepet játszik a magyar gazdaság világgazdasági reintegrálódásának folyamatában, s nagymértékben meghatározza annak jellegét és következményeit. Ez több összefüggésben is megjelenik. A külföldi szektor számára a rendszerváltás, ezen belül a privatizáció igen kedvező üzletet ajánlott, amelynek keretében a viszonylag olcsó vállalatokat és a belső piac egy részét megszerezhették. A magyar iparban, de a gazdaság más ágaiban is, a szerkezeti változások irányát és intenzitását növekvő mértékben határozták meg a közvetlen külföldi tőkebefektetések. A külföldi tulajdon aránya a 200 legnagyobb magyar vállalat esetében 1996-ban elérte a 98%-ot. A külföldi szektor aránya az ipari új érték előállításában 1995-ben már meghaladta a 40%-ot, a járműipart is magában foglaló gépek és berende-

zések csoportban megközelítette a 70%-ot, az élelmiszeriparban pedig mintegy 57%-ot tett ki. Ennek hatására a magyar gazdaság növekvő mértékben vált olyan nemzetközi folyamatok részévé, amelyekre a nemzeti intézmények befolyása minimális.

A nemzetközi eredetű vállalkozások „viselkedése” a fogadó országokban gyakran válik különböző feszültségek forrásává, különösen abban az esetben, ha mindkét fél maximálni igyekszik hasznát az adott ügyletből. Konfliktusok azonban nemcsak az előnyök megoszlásából adódhatnak, hanem számos más, a két fél stratégiai céljaival kapcsolatos különbségekből is. Ugyanakkor vitathatatlanok az érdekközösség bizonyos elemei is. Minél nagyobb a transznacionális társaságok súlya az adott országok gazdaságában, annál nagyobb a potenciális haszon lehetősége tevékenységük nyomán, de a károsodások kockázata is. Bebizonyosodott, hogy a magasabb szintű világgazdasági integráció — a transznacionális társaságok révén — az országokat a nemzetközi kapcsolatok egyéb formáinál közvetlenebbül és nagyobb mértékben teszi ki a nemzetközi piaci folyamatok, ingadozások, verseny, spekulatív műveletek stb. hatásainak, nő külső függőségük. E hatások a korábbi évtizedekben sok kedvezőtlen elemet is tartalmaztak. A közvéleményben, illetve bizonyos társadalmi csoportokban épp a fentiek miatt is gyakran alakult ki tartózkodás vagy szembenállás a külföldi társaságokkal szemben. A társadalom radikális körein és szervezetein túl, amelyek e téren a legaktívabb szereplők, a nemzeti vállalkozók, amelyek transznacionális versenytársaiknál rendszerint gyengébbek, gyakran kerültek nehéz gazdasági helyzetbe piacaik elvesztése, lehetőségeik korlátozódása miatt. A magyarországi hivatalos elképzelések, nem különbözve lényegében a többi fogadó országtól, a következőket várták a transznacionális társaságoktól, illetve általában a külföldi befektetőktől:

- járuljanak hozzá a nemzeti termelés, a hatékonyság és a jövedelmek növeléséhez beruházásaikkal, segítsék elő a gazdasági fejlődést és az életnívó emelését;

- ne szorítsák ki a nemzeti vállalkozókat, s ne hatoljanak be olyan szektorokba, ahol a nemzeti tőke megfelelő módon jelen van, törekedjenek társas viszonyra a helyi vállalkozókkal;

- segítsék elő a fizetési mérleg aktívumának növelését, növeljék a tőkebeáramlást, segítsék elő az export növelését és az import csökkentését;

- járuljanak hozzá a foglalkoztatás növeléséhez és diverzifikálásához minden szinten, különösen a műszaki fejlődés és a menedzsment szempontjából fontos területeken;

- fejlesszék a nemzeti erőforrásokat és foglalkoztatásnak nemzeti alvállalkozókat;

- segítsék egyes elmaradottabb körzetek fejlesztését;

- ne erősítsék a piaci monopolisztikus tendenciákat;
- ne vonják el a nemzeti finanszírozási forrásokat a helyi vállalatoktól, segítsék elő a helyi vállalkozások finanszírozását;
- járuljanak hozzá az ország innovációs potenciáljának növeléséhez, a helyi K+F kapacitások fejlesztésével, technikaimporttal;
- segítsék elő a helyi gyártmányok minőségének javítását és az árak csökkentését;
- ne elsősorban a központjuk döntéseitől függjenek, hanem helyi döntéseik alapján működjenek;
- asszimilálódjanak a helyi társadalmi, gazdasági és kulturális környezetbe.

A Magyarországon befektető külföldi társaságok motivációiban 1990–1995 között — fontossági sorrendben — a következő tényezők játszottak szerepet:

- olcsó és kedvező befektetési lehetőségek realizálása a privatizáció révén, döntő mértékben akvizíciók formájában;
- a belső piac megszerzése, s lehetőség szerint domináns pozíciók biztosítása;
- a viszonylag olcsó és képzett munkaerő, az állami támogatás, a piacközelség hasznosítása az adott vállalati rendszerben folyó, nemzetközileg integrált termelés kiterjesztésére;
- alvállalkozói, beszállítói hálózat kiépítése a vállalati rendszer számára;
- a magyar gazdaság által ajánlott specifikus földrajzi, az emberi tényezővel kapcsolatos vagy más, szektorspecifikus előnyök.

A transznacionális társaságok érdeke elvileg az, hogy vállalkozásaik minél szervezettebben beépüljenek a fogadó ország nemzetgazdasági környezetébe. Vállalkozásaik azonban egy nemzetközi rendszer részei. Létrehozásukat nem a fogadó ország, hanem az adott nemzetközi vállalati rendszer érdekei diktálják. Ebben nemcsak a fogadó országhoz való viszony, hanem az anyavállalat versenysztratégiája, más nemzetközi vállalkozásokhoz való viszonya is szerepet játszik. Ez nemegyszer legalább olyan fontos, mint a fogadó országhoz való viszony. Az eddigi magyar tapasztalatok még nem adnak elegendő alapot annak megvilágítására, hogy milyen területeken és mértékben harmonizálódnak a magyar gazdaság és a külföldi vállalatok érdekei, illetve mennyiben áll ellentétben nemzetgazdaságunk érdekeivel és céljaival a vállalati központok által diktált tevékenység. A válasz csak hosszabb távon, a konkrét tények és körülmények elemzése alapján lehetséges. Az eddigi kezdeti tapasztalatok ugyanis egyes területeken kedvezőek, másutt viszont nem. Lehet, hogy ez a jövőben sem alakul másként. Az elmúlt néhány esztendő azonban a kölcsönös tanulás és ismerkedés időszaka.

A külföldi szektor már ma is növekvő mértékben befolyásolja az állam és a lakosság jövedelmeit, a foglalkoztatottságot és a műszaki fejlődést. A külföldi tulajdonú vállalatok hatása a kereskedelmi és a fizetési mérlegre ugyancsak tovább nő — exportjuk, importjuk és a profitok repatriálása nyomán. A külföldi szektor jelenlétének és tevékenységének természetesen jelentősek a kedvező következményei. Valószínű, hogy még nehezebb lenne a magyar gazdaság helyzete, s még nagyobb mértékben romlott volna nemzetközi versenyképessége a külföldi tulajdonú vállalatok nélkül. A magyar intézményrendszer, de különösen a lakosság azonban nincs még kellő mértékben felkészülve a külföldi szektor ilyen méretű jelenlétére és tevékenységére a magyar gazdaságban. A privatizáció kapcsán kialakult helyzet, amely a külföldi szektor gyors növekedésében meghatározó szerepet játszott, nemcsak a magyar tárgyalási pozíciók gyengeségének és a feltételezett korrupciónak volt a következménye, hanem a hazai szakértelem és tapasztalatok hiányának is a transznacionális társaságokkal való kapcsolatokban.¹⁷ A jelenleg még folyó bankprivatizációval kapcsolatos állami döntések, amelyek a külföldi stratégia befektető jelenlétét tartották elsőrendű fontosságúnak, nem abból indultak ki pl., hogy az miként szolgálja az átfogóbb, az ország gazdasága, üzleti élete, versenyhelyzete javításának céljait, s az ország szükségleteinek megfelelő méretű és struktúrájú, versenyképes bankok kialakítását. Azt is alig vizsgálták, hogy elősegíti-e a pénz és tőkepiacok hatékonyabb működését, legfeljebb feltételezték, hogy az állami befolyás gyengülése, racionálisabbá teszi a bankok hitelműveleteit, növeli azok profitabilitását.

Jóllehet, a nálunk befektető transznacionális társaságok főleg meglévő vállalatokat vásároltak meg, és döntő céljuk volt a belső piac megszerzése, bizonyos területeken már bekapcsolták magyarországi vállalataikat is a nemzetközileg integrált termelési rendszereikbe. Ezzel összefüggésben is megfogalmazódik az a kérdés, hogy a transznacionális társaságok segítik-e az ország modernizálódását és különösen gazdaságának felzárkózását a világ fejlettebb részéhez? További kérdés, hogy ebből milyen haszna van a magyar társadalomnak?

Az eddigiek még nem adnak kellő alapot a határozott válaszhoz. A nemzetközi tapasztalatok alapján a következők fogalmazhatók meg: a technikai és gazdasági modernizálódás és a felzárkózás alapvető fontosságú tényezője a vállalat. A folyamat csak a gazdaság egyes szektoraiban és vállalataiban zajló változások sorozataként megy végbe. A kormányzat bölcsességétől és hatékonyságától függ, hogy ezeket mennyire tudja támogatni és az általános felemelkedés érdekében hasznosítani. Ennek feltételei nem könnyűek. Gyenge és beteg gazdaságok, tehetetlen kormányok tapasztalatai a fejlődő világból arra utalnak, hogy a külföldi vállalatok

működésének hatására a gazdaság könnyen dualizálódhat, szétválhat egy modern szektorra, amelyik a gazdaságban szigeteket képvisel. A transznacionalizálódás kezdetei egyébként szinte minden kevésbé fejlett gazdaságban e tendenciát erősítik. A változások nyomán a magyar gazdaságban sem lehet még kizárni ezt a tendenciát, ami az ország gazdaságának növekvő mértékű kettészakadását jelentheti: az egyik oldalon a fejlett ipari országok gazdaságához integrálódó magasan fejlett technikai rendszerű vállalatokra, a másik oldalon a döntően nemzeti tulajdonban lévő, sok esetben lemaradó vállalatokra. A lemaradás a nemzetközi tapasztalatok szerint kifejezésre jut a termelékenységben, a minőségben, a technikai szintben, a szervezettségben és a jövedelmekben.

Bonyolítja egyébként a külföldi szektor szerepét a magyar gazdaságban az is, hogy a tulajdonosok között elég sok az olyan közép- és kisvállalkozó vagy pénzcsoport is, akiket elsősorban a vagyonszerzés és a gyors meggazdagodás céljai ösztönöznek, és nem ajánlanak olyan potenciális előnyöket, mint a transznacionális társaságok. Igaz, hogy legalábbis az eddigiekben ezek is csak mérsékelt hozzájárulást képviseltek azokban a szektorokban, amelyek a csúcstechnikára épülnek.¹⁸

Az évtized végére azok a tényezők, amelyek a privatizációval összefüggésben, a nemzetközi társaságokat a rendszerváltást követően Magyarországra vonzották, lényegében megszűnnek hatni. Az új befektetéseket a magyar gazdaság új realitásai határozzák meg növekvő mértékben. Ezek a realitások több irányban is befolyásolhatják a transznacionális társaságok stratégiáját. Éles verseny folyik ugyan a befektetők között a kedvező lehetőségekért, a piacokért és a képzett munkaerő forrásaiért. Verseny folyik azonban az államok között is a külföldi tőkebefektetésekért. Ebben a versenyben egyes volt szocialista országok pozíciói gyorsan javulnak. Egy további fontos tényező az is, hogy a külföldi szektor pár éven belül nagyobb mértékben integrálódik maga is a magyar gazdaságba, és kapcsolja azt a világ gazdaságához, elsősorban az európai térséghez. Ugyanakkor a kedvező illetve kedvezőtlen tapasztalatok is nyilvánvalóbbakká válnak a külföldi szektor és a magyar gazdaság számára is. Mindez elkerülhetetlenül bizonyos korrekciókat eredményez majd, mindkét oldalon, pozitív és negatív irányban. Egyes társaságok valószínűleg kivonulnak a magyar gazdaságból, újak pedig felfedezik azt. Más esetekben a kormány kényszerül majd arra, hogy határozottabban szerezzen érvényt a közérdeknek, és fellépjen a monopolista törekvésekkel, illetve gyakorlattal szemben. Nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a külföldi vállalkozók és a kormányok, illetve a fogadó ország viszonya nem állandó, s azt sem, hogy ez kölcsönösen alku tárgya. A pozíciók sem állandóak az alku folyamatában.

Az, hogy a magyar gazdaság milyen mértékben fogja vonzani a külföldi társaságokat a jövőben, milyen szektorokba és technikai szinten, s ebből milyen hasznot húz, nagymértékben függ attól is, hogy mennyire tud képzetesebb munkaerőt, szakembereket, fejlett infrastruktúrát, kedvező jogrendszert és intézményrendszert, stabil politikai és gazdasági környezetet ajánlani. E tekintetben igen tanulságos Írország pozitív példája. Éleződni fog a verseny is térségünk államai között a külföldi tőkebefektetésekért. A tőlünk keletre eső térség államainak gazdasági konszolidációja, ami legalábbis 8-10 éves távlatban valószínűsíthető, új befektetési lehetőségeket nyithat az európai társaságok számára is. Erősödni fog a magyar vállalatok nemzetköziesedése is, ami együtt jár transznacionalizálódásukkal is. Minden valószínűség szerint, a magyar EU-tagság is része lesz az új realitásoknak. Ez nemcsak a magyar vállalatok nemzetköziesedését mozdítja elő, hanem abból a szempontból is fontos lehet, hogy Magyarország kompetitív előnyeit miképpen hasznosíthatják nem EU-bázisú, pl. japán, koreai, orosz s más transznacionális társaságok az EU keretében, illetve, hogy a magyar gazdaságnak e társaságok mennyiben ajánlanak kedvezőbb feltételeket és alternatívákat, mint az EU-bázisú társaságoknak.

A jövő lehetőségeiről

Feltételezve, hogy a világgazdaság integrálódásának folyamatai tovább folytatódnak és nem futnak zátonyra a megoldatlan szociális gondok, valamint az államok közötti növekvő egyenlőtlenségek szikláin, Magyarországnak is egy a mainál sokkal nagyobb mértékben nemzetköziesedett, jobban integrálódott, igen sok megoldatlan problémával küszködő, a versengést és az együttműködést egyidejűleg fenntartó, hierarchikus világra kell felkészülnie, amelyben azonban az államok továbbra is alapvető politikai egységek maradnak. Ebben a világban minden állam gazdaságpolitikájának elérhető céljait, az alkalmazható eszközöket növekvő mértékben meghatározzák és behatárolják a nemzetközi szabályok, kötelezettségek és a külső feltételek.

A várható nemzetközi politikai és világgazdasági változások és a magyar fejlődés összefüggéseit vizsgálva, érdemes elgondolkodni a jövőt illetően azon, hogy milyen államok számíthatnak sikerre egy ilyen világban a 21. században?

A válaszhoz azt is meg kell fogalmazni, hogy mit értünk az erősödő kölcsönös függőség és éles verseny világában sikereken vagy kudarcokon egy állam szempontjából?

A siker értelmezhető más országokhoz viszonyítva és abszolút módon is. Ennek alapján a sikerességnek közismerten sok hagyományos mutatója van a nemzetközi összehasonlításokban, pl. a világpiaci térnyerés, a termelés és a termelékenység emelkedése a jövedelmek növekedése, az életfeltételek javulása. Sok mutató jelzi a kudarcokat is: a világpiaci térvesztés, a gazdasági hanyatlás, a stagnálás, a gazdaság tartós egyensúlyhiánya, a lakosság elszegényedése. A Világbank szakemberei a sikereket rendszerváltás szemszögéből vizsgálva, a volt szocialista országokkal kapcsolatban a liberalizáltság mértékét, a privatizáció szintjét tartották meghatározó fontosságúnak. Ez hasonlít ahhoz, amikor az ötvenes évek elején a szocialista építés eredményeit sokan elsősorban az állami szektor súlya alapján értékelték. Az átmenet gyorsasága a piacgazdaságba önmagában aligha értékelhető sikernek a világpiaci versengésben. Egyetérthetünk viszont a Világbank 1996-os, a volt szocialista országok átalakulását értékelő *Világfejlődési jelentésének* megfogalmazásával, miszerint: „Végső soron az emberek számítanak. Végső soron az átalakulást annak alapján fogják megítélni, hogy jobban élnek e az emberek mint korábban.”¹⁹

Sikerre a következő évtizedek integráltabb világában valószínűleg azok az országok számíthatnak, amelyek kormányzását nem torzítják el szűk csoportérdekek vagy merev, ideológiai megfontolások, amelyek gyakorlatiasan képesek nemzetközi helyzetük, lehetőségeik és nemzeti érdekeik reális mérlegelésére, képviselőit és céljaik reális megfogalmazására. Ehhez meghatározó fontosságú a demokratizmus és társadalmi kohézió küszöbértékének, a közmegegyezés és a szakértelem szükséges minimumának a biztosítása. Fontos követelmény, különösen a kisebb, a nemzetközi rendszertől függő országok esetében a képesség a partnerek megfelelő megválasztására nemzetközi kapcsolataikban, és hogy partnereik politikája, magatartása ne destabilizálja őket, hanem kedvező kereteket nyújtson fejlődésükhöz. Ez még az Európai Unió tagjai esetében is meghatározó fontosságú marad.

Nemzetgazdasági keretek között a siker lényeges feltétele a makrogazdasági stabilitás, a kiszámíthatóság és az áttekinthetőség fenntartása. A gazdaság szereplői számára ez teszi lehetővé a racionális kalkulációkat a nemzeti gazdasági növekedés elősegítésére, illetve a gazdasági szerkezet szükséges átalakítására úgy, hogy miközben az erőforrásokat a lehető leghatékonyabban hasznosítják, nemcsak a gazdasági és politikai versengést mozdítják elő, hanem a profitmaximalizálási törekvések következtében fellépő, a közérdeket sértő tevékenységeket is korlátozzák. Egyidejűleg a társadalom többségének munkaalkalmakat biztosítanak a szociális biztonság fenntartásával.

Döntő fontosságú továbbá a közszolgálat minősége, rugalmassága, képessége a váltásra. Mindez igen nagy jelentőséget ad az intézmények-

nek ezek képességeiknek a szükséges változások megfelelő elősegítésére, menedzselésére. A lista hosszú, s az is nyilvánvaló, hogy nem sok állam lesz képes arra, hogy a fentieket megvalósítsa.

Mi várható nálunk? Az évtized végén az eddigi változások nyomán a kormányrúdhhoz ülők helyzete elődeikénél valamivel könnyebb lesz, annak ellenére, hogy a lakosság tűrőképessége csökkent, a társadalom megosztottsága nőtt, s az ország belső és nemzetközi terhei jelentősek.

A piacgazdaság alapvető intézményei kiépültek. Azok az illúziók, amelyek 1989–1990-ben éltek arról, hogy az előző rendszer bukása, és az új politikai elit fellépése nyomán (esetleg a nyugat önzetlen segítségével) új aranykor köszönt a társadalomra, lényegében szertefoszlottak. Az átalakulás társadalmi költségeinek nagy részét is elszenvedte a lakosság, legalábbis azt, ami a közvetlen anyagi veszteségekben fejeződött ki. Végbement a nemzeti vagyon történelmileg szinte példa nélkül álló újraelosztása, sok tekintetben meghatározóvá vált a külföldi tulajdonú vállalkozások súlya a magyar gazdaságban. Főként a szocialista korszak maszekjeiből, menedzsereiből és funkcionáriusaiból kialakult egy új, rendkívül heterogén vállalkozói réteg. Annak ellenére, hogy nincs még átfogó és meggyőző elemzés a privatizáció következményeiről, makro- és mikromérlegéről, nyilvánvaló az, hogy új érdekviszonyokat, új feltételeket és új konfliktusforrásokat teremtettek az állam, a társadalom és a magánvállalkozás, a hazai és a külföldi vállalatok viszonyában.

A kialakult részleges gazdasági egyensúlyi helyzet, amely elsősorban a jövedelmek megnyirbálásával és a privatizációs bevételek segítségével jött létre, kedvezőbb bázis lehet a következő időszakban a gazdaság növekedéséhez, mint az, amit a rendszerváltás óta hatalomra került kormányok örökölték elődeiktől. A restrikciókra épülő egyensúly folytatódása azonban — mint ezt sok ország tapasztalata bizonyította már — a gazdaságot olyan csapdába viheti, amely nem egyszerűen stagnálást, hanem tartós hanyatlást eredményez. Egyre súlyosabb és egyre kevésbé kezelhető társadalmi teherré válik ugyanis a szegénység és az egyenlőtlenségek jelentős növekedése. 1997-re még világosabbá vált a politikaváltás szükségessége a gazdasági növekedés gyorsítása, a munkanélküliség, az elszegényedés megállítása, a szegénység csökkentése és a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének javítása érdekében. Szinte egybehangzó szakértői vélemény, hogy mindehhez minimálisan legalább évi 4%-os tartós gazdasági növekedésre lenne szükség.

A politikaváltást a rövid, a közép- és a hosszú távon megoldásra váró feladatok különbözőségeinek és az ezzel kapcsolatos eltérő kormányzati lehetőségek figyelembevételével kell végrehajtani úgy, hogy az

segítse a demokrácia további stabilizálását, az emberi jogok érvényesítését, beleértve a nők és gyermekek jogait, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogokat. A szegénység elleni harcban, a társadalmi erkölcs és biztonság erősítésében is igen lényeges azoknak a társadalmi csoportoknak a felemelése, amelyek kirekesztettségét az átalakulás tovább növelte. A tartós gazdasági növekedés feltételeinek biztosításában, az Európai Unióhoz való csatlakozás igen összetett és rázós útjain, és az államháztartás reformjának megvalósításában különös figyelmet kell fordítani a mezőgazdaságra és általában a vidéki településeken élők helyzetére. A kormánynak jobban fel kell készülnie a konfliktusok kezelésére, hiszen szinte valamennyi megoldandó feladat további társadalmi konfliktusok lehetőségét is hordozza. Számolniuk kell azzal is, hogy a várhatóan fellépő konfliktusok jelentős része a nagy elosztási rendszerekhez kapcsolódik, és befolyásolja a jövedelmek újraelosztását a társadalom különböző rétegei, csoportjai, a külföldi társaságok és a magyar vállalkozók között. Az újraelosztás körüli konfliktus minden társadalomra jellemző, a különbség a méretekben, az intenzitásban és az azok kezelésére szolgáló képességekben van. A gazdasági fejlődés szociális (beleértve az egészségügyet és oktatást is) fenntarthatósága különösen átfogó jelentőségű kérdés, amely egyidejűleg befolyásolja a magyar társadalom jövőjét, távlatait és hosszú távú versenyképességét is. Ezért igen fontos lenne a társadalomnak egyetértésre jutni az állami kötelezettségvállalás mértékében és jellegében, és elérni azt, hogy e szektor társadalmi hatékonysága javuljon.

Jobban fel kell készíteni a magyar gazdaság intézményrendszerét és a lakosságot is arra, hogy a magyar gazdaság a nemzetközi piaci rendszer része lett, amelyet nem jóindulatú láthatatlan kezek irányítanak. A nyitott, a nemzetközi gazdasági kapcsolatoktól és az ország gazdaságában működő külföldi szektortól való függőség növekedése nyomán nemcsak a hibás döntésekért, a tévedésekért, a politikai vagy a gazdasági zűrzavarért kell sokkal magasabb árat fizetni mint korábban, hanem a gyors és rugalmas alkalmazkodás elmaradásáért vagy késéséért is. Erőfeszítéseinket nagyobb mértékben kell az ezzel összefüggő nemzeti feladatokra összpontosítani. Azok a nemzetközi szervezetek, amelyeket a világ vezető hatalmai bíztak meg az 1990-es évek elején a rendszerváltás segítségével és bizonyos változások kikényszerítésével, jobban értik, illetve érzékelik, hogy az általuk megfogalmazott receptek vagy feltételek között sok olyan is volt, amelyek nemhogy hatékonyak nem voltak, hanem új, nehezen megoldható problémák forrásaivá is váltak, ezért remélhető, hogy nem ismétlik meg korábbi tévedéseiket. Ugyanakkor azonban lassan elhalványul az a támogatás és megértés, amely az évtized elején sok külső partnert ösztönzött a

nyugati világban a volt szocialista országok támogatására. Az átmenet időszakára lezárul, s az egyes volt szocialista országokat, mint partnereket közvetlen politikai és gazdasági érdekeik alapján ítélik majd meg. A sikeresebb országok mindenképp fontosabbak lesznek az Európai Unió számára is, mint azok, amelyeket a politikai bizonytalanság és a gazdasági zűrzavar jellemez.

A századvég élesen versengő világában csaknem 200 ország igyekszik a sikeresek közé jutni. Történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy egyetlen ország sem lehet olyan rossz helyzetben, hogy annál mélyebbre ne csúszhasson. A lemaradók helyzete a 21. században összehasonlíthatatlanul rosszabb és kilátástalanabb lesz, mint évszázadunkban volt. A felkapaszkodás a sikeres államok sorába azonban mindig nehéz és keserves. Hazánk adottságai ma még nem rosszak. A magyar gazdaságban kialakultak gyorsan fejlődő területek is. A hanyatlás folyamatai lassultak, tényezői gyengültek, de még a lemaradók pályáján vagyunk.

Jegyzetek

- 1 Az intézményrendszer fogalma meghatározásom szerint a jogi kereteket és a szervezeteket egyaránt magában foglalja. A neoinstitucionális definíció szerint az intézmények a jogi keretek, a szereplők az ennek alapján működő szervezetek.
- 2 A társadalom egyrészt hagyományosan bizalmatlan az állammal szemben, természetesnek tartja azt, hogy ott játssza ki, ahol tudja. Másrészt megszokta az állami paternalizmust, a szubvenciókat, s az államon keresztül realizálható különféle előnyöket. A társadalom elvárásai igen nagyok az állami szolgáltatásokkal kapcsolatban, minden téren. Ezt a magatartást a szocialista etatista fejlődés évtizedei tovább erősítették a magyar közgondolkodásban is. Sajátos helyzetbe kerültünk ebben a vonatkozásban is a rendszerváltást követően. A társadalmi közmegegyezés egyidejűleg van jelen olyan ellentmondásos véleményekben, hogy túl magasak az állami kiadások, nem hatékonyak és nem segítik kellően a gazdasági fejlődést, az állami programok költségesek s az inflációhoz járulnak hozzá, illetve, hogy növelni kell a szociális kiadásokat, emelni a nyugdíjakat, mindenkinek többet adni, ugyanakkor csökkenteni az adókat.
- 3 Az állammal kapcsolatos magatartások ellentmondásosságának egyik fontos jele az ún. *informális szektor* jelentős bővülése is, amelyet egyesek *fekete-* vagy *szürke gazdaságnak* neveznek. E tevékenységek egyik legfontosabb közös vonása az, hogy nem fizetnek adót. Igen sokfajta területet fog át. Illegális munkavállalás, a tényleges jövedelmek eltitkolása, engedély nélküli vállalkozások a leggyakoribb visszaélések. Sokan ide sorolják a bűnözést, illetve az ebből eredő jövedelmek mosását, legalizálását is. A magyar gazdaság e vitathatatlanul jelentős és igen dinamikus szektora rendkívül összetett. Egyik véglete a maffiákhoz és az illegális tevékenységekhez kötődik, a másik végletben a munkanélküliekből rekrutálódott fekete-foglalkoztatottak és engedély nélküli utcai árusok helyezkednek el. Ők sokban hasonlítanak a fejlődő országok hasonló rétegeihez.

Az informális szektor szerepe a magyar gazdaságban is meglehetősen vegyes. Az ebben működők sok tekintetben a magyar gazdaság „potyautasai”, akik számos ingyenes vagy kedvezményes közszolgáltatást is igénybe vesznek. Növelik az államháztartást terheit, de nem növelik bevételeit. A szektorban működők egy része azért nem teljesíti az állammal szembeni törvényes kötelezettségeit, mert eleve törvénytelen, illegális, mások nemcsak adócsalók, hanem bűnös tevékenységet folytatnak. Sokan azonban azért szorultak ide, mert nem tudnák fenntartani vállalkozásukat ha eleget kellene tenniük minden kötelezettségüknek, vagy azért vállalkoznak adócsalásra, mert lényegesen magasabb haszonhoz jutnak ily módon, s ez arányban áll a vállalt kockázattal. A fekete- vagy szürke gazdaság azonban nemcsak az államot sérti, hanem a törvényes keretek között működő, a szabályokat betartó vállalkozókat is. Az informális vagy feketegazdaság ugyanakkor sokban hozzájárul a jövedelmek, a foglalkoztatottság növeléséhez is. Nálunk egyes elemzők a bruttó nemzeti termék 30%-ára, mások még ennél is nagyobbra becsülik a gazdaság e szektorát. Bizonyos tevékenységekben, mint pl. az építőiparban, a kiskereskedelemben és a vendéglátásban a fekete- vagy szürke gazdaság aránya sokkal nagyobb. E szektor nem jelentéktelen hányada vitathatatlanul ösztönző szerepet is játszik a gazdaságban: a foglalkoztatás és a kereslet fenntartásában.

A magyar gazdaság e szektorának megfelelő integrálása a törvényes gazdaságba egyik fő feltétele a kiegyensúlyozott fejlődésnek. Ehhez azonban világosabban kell látni a sokrétűség mellett a differenciált kezelés fontosságát is. Az állam és a magánvállalkozás, valamint a társadalom viszonya szempontjából e szektor méretei mindenekelőtt a rendszer működésének rendellenességeit tükrözik: az állam gyengeségeit, a túlméretezett terheket, a vállalkozói morál alacsony szintjét, romlását, s a lakosság bizonyos rétegeinek szembenállását a törvényekkel. Nyilvánvaló, hogy teljes egészében egyetlen társadalom sem képes a fekete- vagy szürke gazdaság teljes felszámolására. A fő figyelmet ezért arra kell összpontosítani, ami a legnagyobb károkat okozza, ahol az állam reális célokat tűzhet ki, mert intézményei képesek erre, és mert számíthat a társadalom többségének támogatására is.

- 4 E kérdésekkel foglalkozik az Amerikai Egyesült Államokban megjelent könyvem: *The Future of Global Governance. Managing Risk and Change in the International System*. U.S. Institute of Peace Press, Washington D.C. 1994.
- 5 Az országok és a nemzetek érdekei különösen soknemzetiségű államok esetében, vagy olyan esetekben, amikor egy nemzet tagjait a politikai viszonyok különböző országokba szórták szét, nem szükségképp esnek egybe. A legtöbb ilyen ország két, nemegyszer ellentmondó érdekhierarchiára épül, az államira és a nemzetire, s ez jelentős és tartós konfliktusok forrása lehet az államok között. A mai globális status quóra épült nemzetközi politikai struktúra prioritást ad az állami érdekeknek a nemzetiekkel szemben.
- 6 A belső és külső államadósság alakulásából is megállapítható, hogy az 1990-es éveket megelőző gazdaságpolitika, az 1990–1995 közötti időszak kormánypolitikája is hozzájárult az eladósodás növekedéséhez. 1990–1995 között a bruttó külföldi adósság mintegy 10 milliárd dollárral, tehát gyakorlatilag ugyanannyival nőtt, mint 1980–1987 között, s 31 milliárd dollár fölé emelkedett. Számításaim szerint a külső tényezőkkel összefüggő belső jövedelemvesztesség évi átlagban a kereskedelmi árfolyamon számított bruttó nemzeti termék 3-3,5%-ára tehető. Ez

- a veszteség igen súlyos teher az évek óta stagnáló gazdaság számára, hiszen rendkívül módon nehezíti a fejlődést, a belső piac bővítését, az infrastruktúra felújítását és a gazdasági szerkezet modernizálását.
- 7 A volt szocialista országokban bekövetkezett változások sajátos új kutatási területet nyitottak a közgazdaság-tudományban, amit egyik tanulmányomban a „hanyatlás politikai gazdaságtanának” neveztem. A kutatás ez esetben olyan kérdésekre keres választ, hogy a hanyatlás folyamatában milyen szerepet játszottak a gazdasági, társadalmi, politikai, külső és belső tényezők, hogy a folyamat mennyire szelektív illetve mennyire általános, milyen hatással van a hanyatlás a belső jövedelem- és vagyoneelosztásra, az adott országok politikai stabilitására, intézményeire, nemzetközi pozícióira.
 - 8 ENSZ statisztikai évkönyveinek alapján számítva.
 - 9 Részben a világ gazdasági fejlődés lassulásával a magas munkanélküliséggel függ össze az is, hogy az államok keretei között számos régi és új szociális probléma vált élesebbé, és a korábbinál nehezebben kezelhetővé. Az államok költségvetési gondjai miatt leépülőben vannak a jóléti államok vívmányai és intézményei. Ezt ösztönzi az erősen piacorientált gazdaságfilozófiák térhódítása is. A műszaki fejlődés, a racionalizálás és ennek hátterében a globális verseny a termelési költségek csökkentéseért, a munkanélküliség növelését és tartóssá válását eredményezi a világ számos országában. Magyarországon a szociális problémák növekedésében szerepet játszó külső és belső tényezők sajátosan ötvöződtek. A rendszerváltással kapcsolatos veszteség igen súlyos teher volt az évek óta stagnáló gazdaság számára, hiszen rendkívül módon nehezíti a fejlődést, a belső piac bővítését, az infrastruktúra felújítását és a gazdasági szerkezet modernizálását. Hosszú távú következményeit tekintve komoly szociális és gazdasági probléma a veszteségek és terhek belső „eloszlása” a különböző társadalmi rétegek között. Legközvetlenebbül a költségvetésen keresztül újraelosztásból élő személyeket és az ily módon finanszírozott szolgáltatásokat sújtja, gyakorlatilag azonban minden olyan réteget, amelyik nem rendelkezik eszközökkel és lehetőségekkel ahhoz, hogy fenntartsa vagy növelje részesedését a „nemzeti tortából”. 1989–1995 között, tehát 6 év alatt, az ENSZ *Human Development Report* adatai szerint Magyarország a 28. helyről az ötvenedikre esett vissza a szociális viszonyokat illetően a világ államai között. Az adatokban az 1995 tavaszától kezdve bevezetett stabilizációs intézkedések még nem játszottak jelentős szerepet.
 - 10 UNCTAD *Handbook of International Trade and Development Statistics* különböző évfolyamai. UNDP *Human Development Report*. 1995, 1996.
 - 11 Blackhurst, R.–Henderson, D.: *Regional integration agreements, world integration and the GATT*. St. Martin Press, New York 1993.; UN *Department for Economic and Social Information and Policy Analysis*. 1996.
 - 12 A GATT keretében folytatott globális tárgyalások a nyolcvanas évek második felében — a még liberálisabb megközelítésben — a világkereskedelemmel és a nemzetközi szolgáltatásokkal kapcsolatban jutottak új megállapodásokra. Az 1995. január 1-jén megalakult Világkereskedelmi Szervezet keretében tovább liberalizálták a világkereskedelmet, a tőkeáramlásokat. Egységesebbé kell tenni a nemzeti szabályozó intézkedéseket. Az új szervezet határozatainak végrehajtását szankciók is segítik. E megállapodások jelentős új kötelezettségeket írnak elő Magyarországnak is, egyebek között pl. az agrártámogatás leépítésében.

- 13 *From Plan to Market. World Development Report 1996.* The World Bank, 1996. 213. és 217. o. alapján.
- 14 Magyarország 1980-ban a 31. helyen állt a külső adósságnak a bruttó nemzeti termékhez viszonyított nagyságát tekintve. 1989-ben még mindig csak a huszonhetedik helyen. 1994-re már a huszadik helyre emelkedett (vagy süllyedt) az államok ranglistáján. Még feljebb került egy másik fontos mutató tekintetében: globálisan ötödik lett Magyarország az adósságszolgálat (törlesztés és kamatok) arányát tekintve a folyó exportban, 38-39%-os részesedéssel (1980-ban 18,5%-os részesedéssel a 33., 1989-ben 26,3%-al a 24. volt.) Az 1980-as 24. és az 1989-es 31. helyről, a hetedik lett a külföldre fizetett kamatok exportban kialakult arányát tekintve (13-14%). Kedvezőbb volt Magyarország helyzete a külső adósság és az export viszonyát illetően. 216%-os aránnyal, a 31. helyen áll. 1980-ban azonban 95%-os aránnyal az 55. helyezett, 1989-ben a hatvanhatodik volt, de relatív helyzetünk e téren is lényegesen rosszabb lett. Romlott az ország hitelképességének megítélése is. Az 1990-es évek első felében magasabb kockázati kategóriába lépett. Mindezek ellenére a nemzetközi szervezetek a világ gazdaságában Magyarországot még nem sorolták a „súlyos adósságszolgálati gondokkal küzdő” országok közé. A belső és a külső adósság azonban ólmos teherként nehezedett s nehezedik továbbra is a 15 éve gyakorlatilag stagnáló magyar gazdaságra. Sem az 1990-ben, sem pedig az 1994-ben hatalomra került politikai koalíció nem volt képes megszabadulni a nemzetközi adósságproblémák által kiváltott csőlátástól, s gyakorlatilag minden gazdaságpolitikai döntést meghatározó módon befolyásolt az adósságszolgálathoz szükséges, a bruttó nemzeti termék tekintélyes százalékát kitevő pénz előteremtésének nyomása.
- 15 A globalizálódás fogalmát — szélesebb értelemben — olyan univerzális folyamatok összességéként definiáltam, mint a tudományos és műszaki átalakulás, az államok integrálódásának erősödése a tömegkommunikáció, az információáramlások, a világkereskedelem, a nemzetközi tőkeáramlás, a termelés és a fogyasztás homogenizálódása, szabványosodása, a transznacionális társaságok üzleti műveletei, a piacok összekapcsolódása, és az államközi szervezetek tevékenysége nyomán. A globalizálódás következményei kifejezésre jutnak a világ valamennyi országát érintő ún. globális problémák fontosságában, pl. a globális természeti erőforrások és természeti környezet gondjai, amelyek csak közösen kezelhetők. (Simai, Mihály: *The Future of Global Governance. Managing Risks and Change in the International System.* USIP Press Washington D.C. 1994.)
- 16 UNCTAD *World Investment Report.* 1995–96.
- 17 Sokan állítják azt, hogy a privatizáció során a magyar nemzeti vagyon jelentős része elfecsérlődött, mert tényleges értéküknél lényegesen alacsonyabban adtak el gazdasági létesítményeket külföldi és magyar vállalkozóknak. Valószínűleg realisabban lehetett volna értékelni a privatizált javakat egy körületekintőbb, lassúbb, átgondoltabb magánosítás esetén. A vagyonértékelési gyakorlat bizonytalansága és titkossága is felelős a következményekért.
- 18 Nemcsak Magyarország, hanem azok a volt szocialista országok, amelyek jelentős K+F szektort fejlesztettek ki, arra számítottak, hogy ez vonzóerőt képvisel majd a külföldi beruházók számára. Nem nagy érdeklődés mutatkozott azonban az eddigiekben a transznacionális társaságok részéről a volt európai szocialista országok K+F potenciáljának hasznosítására. Ez egyelőre főként az oroszországi katonai-

stratégiai rendeltetésű és a polgári termelésben is felhasználható innovációk, találmányok megszerzésére, valamint kiváló szakemberek alkalmazására összpontosult. Oroszországban pl. 1995-ig az összes külföldi beruházás 2,5%-a irányult kutatás-igényes tevékenységekbe. A közép- és kelet-európai országok közül az eddigiekben egyedül Magyarországon, a Tungsram keretében került sor jelentősebb K+F kapacitás hasznosításának előirányzatára, a General Electric egész vállalati rendszere keretében. Érdekes ezzel kapcsolatban idézni a General Electric európai műszaki igazgatójának véleményét: „Magyarország logikus választás volt a G. E. kutatásainak koncentrálásához az adott területen. A szakképzett magyar munkaerő fordulatot hozott a társaság európai világítóttest üzletében. A magyar kutatási bázis lehetővé tette a legújabb izzólámpa-család kifejlesztését. A magyar szakértelem párosítása a G. E. amerikai technikai hálózatával egész globális tevékenységünket segíti.” *The Wall Street Journal*. 1994. április 18. 6. o.

19 *From Plan to Market. World Development Report 1996*. The World Bank, 1996.

Magyarország európai integrációja

Globalizáció és nemzeti állam, integráció és nemzeti érdek

Tanulmányomban Magyarország világgazdasági reintegrációjának két kérdésével kívánok foglalkozni. Egyrészt Magyarország külgazdasági nyitásával az 1980-as évek közepétől, másrészt a magyar EU-csatlakozás néhány összefüggésével. Mindkét kérdést az állam, és különösen a nemzeti állam szerepváltozása szempontjából tárgyalom, és megkísérlem értékelni a rendszerváltás utáni fejlődést és politikát. Külön kitérek a nemzeti érdekek érvényesítésének lehetőségeire és sikerességére az adott időszakban. Az elemzés Magyarországra koncentrál, de a főbb megállapítások nagyrészt érvényesek a közép-európai régió országaira is, ezért több vonatkozásban összehasonlítással élek és általánosítok az egész régióra. Az első kérdés a múltra vonatkozik, s közvetlenül kapcsolódik *Simai Mihály* nyitó előadásához, aminek megállapításaival és következtetéseivel egyetértek. Ennek kapcsán kívánom megemlíteni és bírálni azt a politikát, amely az adott területen éppen az állam szerepének átgondolatlan leépítésével rendkívüli mértékben megemelte az átalakulás egyébként elkerülhetetlen költségeit. Pontosabban szeretnék néhány gondolatot felvetni, hogy azok mennyiben és milyen mértékben lettek volna elkerülhetőek. A másik kérdés a jövő dilemmáit taglalja, és ennek kapcsán a nemzeti állam és a nemzeti érdekérvényesítés néhány összefüggését tárgyalnám a formálódó európai integráció keretében.

Napirenden a reintegráció

Magyarország, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai országhoz, az 1980-as évek végétől a rendszerváltozás kapcsán a modernizáció, a stabilizáció és a világgazdasági integráció komplex feladatával került szembe, amelyek ugyan szorosan összefüggnek, de együttes végrehajtásuk nehéz dilemmák elé állították a régió országait.

A világgazdasági reintegráció egyrészt szükségessé tette a korábban zárt tervgazdaságok átfogó világgazdasági nyitását, amit tekinthetünk a folyamat belső aspektusának. Ez mindenekelőtt feltételezte a gazdaság átfogó kereskedelempolitikai nyitását, valamint a nemzeti valuta konvertibilitásának a megeremtését. Fontos lépés volt a közös vállalkozások tevékenységének, valamint a külföldi tőkebefektetések liberalizálása, ami végül is a transznacionalizációs folyamatokba való bekapcsolódás kapuit nyitotta meg. Másrészt a világgazdasági integráció jelentette a nemzetközi gazdasági intézményekhez való csatlakozást és az azokban való aktív részvételt. Ez nevezhető a világgazdasági reintegráció külső vonatkozásának. Magyarország esetében a globális intézmények (IMF, Világbank, GATT stb.) tekintetében ez már a rendszerváltás előtt nagyrészt megtörtént. Az 1990-es elejétől azután fokozatosan megnyíltak az euroatlanti integrációs intézményekben való közvetlen részvételünk lehetőségei. Magyarország társult az EU-hoz, szabadkereskedelmi megállapodást kötött az EFTA-val és a közép-európai szomszédaival (CEFTA), és 1996-ban tagja lett az OECD-nek. Napirenden van NATO- és EU-csatlakozásunk, ez utóbbi néhány összefüggésével foglalkozom részletesebben.

A kereskedelmi rendszerek és politikák nyitása a közép- és kelet-európai országokban feltételezte a „külkereskedelem monopóliumát” képező szervezeti rendszerek leépítését, gyakorlatilag az állami külkereskedelmi vállalatok átalakítását, az adminisztratív importengedélyezés felszámolását, a vámok és mennyiségi korlátozások mérséklését, valamint a támogatások leépítését, amelyek mind az export, mind az import oldaláról eltorzították a kereskedelmi áramlásokat és megnehezítették a hatékonysági megfontolások érvényesítését. Magyarországon az önálló külkereskedelmi jogok fokozatos kiterjesztésével az állami külkereskedelmi vállalatok monopóliumának a felszámolása 1968 után megkezdődött, és gyakorlatilag 1988 és 1992 között befejeződött. Nagyrészt ugyanebben az időszakban került sor az importengedélyezés felszámolására. A szubvenciók színvonala a GDP-ben az 1989-es 13%-ról 1991-re 7%-ra, 1996-ra 1%-ra csökkent. A vámok átlagos szintje fokozatosan mérséklődött, az 1991-es 13%-ról az uruguayi GATT-forduló eredményeként mintegy 8%-ra csökkent, ami megfelel a hasonló fejlettségű országok színvonalának.

A világgazdasági nyitás kritikája

A külgazdasági nyitás alig néhány év alatt valósult meg. A Világbank szerint a magyar gazdaság 1988-ban még 100%-ban „védett” volt. A védelem átlagos szintje 1992-ben már nem volt több 25%-nál. Az EBRD szerint —

amint azt a *Financial Times* 1993. szeptember 30-iki száma közölte — a közép- és kelet-európai országok importvédelmi szintje „mostanra alacsonyabb és egységesebb, mint az OECD országok többségében”. A közép- és kelet-európai országok látványosnak tűnő világgazdasági nyitása számos vonatkozásban képezheti a vita és kritika tárgyát.

1. A rendkívül gyors külgazdasági nyitásra szinte sokkszerűen (big bang-jelleggel) került sor. A közép- és kelet-európai országok az elmúlt évtizedekben többségükben strukturálisan nyitottak és világgazdaságilag nagymértékben sebezhetőek voltak, aminek messzemenő következményei lettek (eladósodás). Most kereskedelempolitikai nyitásuk is megtörtént, példátlanul rövid idő alatt. Ez bizonyos mértékig tovább növelte sebezhetőségüket, méghozzá különösebb átmenet nélkül.

2. A közép- és kelet-európai országokban elhangzanak olyan vélemények, hogy 1989 után a régió országai gazdaságukat „túlnyitották”. Lengyelországban például 1990-ben számos termék vámját és mennyiségi korlátozását eltörölték (számítógépek, bizonyos gyógyszerek, élelmiszerek vagy vegyi termékek), majd alig 1 év elteltével 1991-ben már a vámok ismételt bevezetésére kényszerültek. Hasonló történt a Cseh Köztársaságban is. A „túlnyitás” tipikus példája volt az a kereskedelempolitikai vákuum, ami a nem vámjellegű korlátozások hiányából (minőség-, fogyasztóvédelem stb.) származott, és az ilyen intézkedések utólagos bevezetése — még ha az EU-konformitással indokolható is volt — számos vitára adott okot. Különösen gondot okoz a mezőgazdaság viszonylagos nyitottsága. Míg az EU mezőgazdaságának védettsége a termékek jelentős részére a becslések szerint ma is 100% felett van, 1994-ben a mezőgazdasági termékekre a magyar vámok szintje átlagosan 17% körül, a feldolgozott élelmiszerekre pedig 26% körül volt. Magyarország különösen hátrányba került a „szubvenció-versenyben”. Miközben a szubvenciók szintje az EU-ban az agrárkibocsátás viszonylatában az elmúlt időszakban közel volt az 50%-hoz, Magyarországon a mezőgazdasági szubvenciók aránya 1989 és 1996 között 30%-ról 13%-ra esett vissza.

3. Gazdaságtörténeti szempontból példa nélküli a közép- és kelet-európai nyitás abban a tekintetben, hogy hasonló intézkedésekre más régiókban (délnyugat-ázsiai vagy latin-amerikai országok) konszolidált gazdasági körülmények között került sor, míg Kelet-Európában ezeket a lépéseket recessziós időszakban tették meg. Akkor, amikor a vállalati szférának rövid idő alatt egyúttal radikális piaci orientációváltást kellett végrehajtania, miközben súlyos pénzügyi nehézségekkel is küzdött.

4. A nyitás lépéseit sok szempontból átgondolatlanul és elsietetten tették meg. Hiányzott az intézkedések konzisztenciája, azokat egyszerre

és egyirányban hajtották végre úgy, hogy átmenetet és alkalmazkodási időt nem biztosítottak a gazdaság szereplői számára. Normális körülmények között a védelmi rendszerek leépítését adagolták, s a vámcsökkenések hatását adott területeken — például szubvenciókkal — mérsékeltek. A nyitás párhuzamos lépései így oly mértékben összesűrűsödtek, hogy annak súlyos következményei lettek a gazdaság széles szektorára.

5. Miközben az import oldaláról a gazdaságot megnyitottuk, az export oldalán nem kerültek kiépítésre az ösztönzés korszerű piaci eszközei (exportfinanszírozás és exportbiztosítás elterjedt formái), a gyenge és eladósodott kereskedelmi bankszektor nem volt képes biztosítani a finanszírozás normális feltételeit (magas kamatok, hitelgaranciák stb.). A hagyományos piacok elvesztése és a privatizáció körülményei között a piacváltás feltételeit semmilyen állami rásegítés nem könnyítette meg.

6. A közép- és kelet-európai országok többségében 1991 után a kereskedelempolitikai nyitás sokkhatásait még felértékelési politikával is súlyosbították. Gazdaságtörténetileg ez is példátlan, a külkereskedelmi liberalizálás hatásait a legtöbb esetben éppen leértékeléssel igyekeztek csillapítani. Meg kell jegyezni, hogy Magyarországon a konvertibilitást — ellentétben a kereskedelempolitikával — fokozatosan és kellő körültekintéssel vezették be, s arra csak 1996. január 1-jével került sor. Helyeselhető volt a felértékelési politika is (Magyarországon gyakorlatilag 1989 és 1992–1995 között), ami teljes mértékben összhangban állt azokkal a törekvésekkel, amelyek az infláció megfékezésére irányultak. A felértékelés csak a belső piac védtelenségét növelő egyéb hasonló intézkedések miatt értékelhető hátrányosnak. Véleményem szerint a felértékelés negatív hatásait más lépésekkel kellett volna ellensúlyozni.

7. Az 1989–1990 utáni egyoldalú és párhuzamosan futó liberalizálások elsősorban a közép- és kelet-európai országok számára jártak kedvezőtlen következményekkel. Kétségtelen, hogy a közép- és kelet-európai országok fenti egyoldalú külgazdasági nyitását szinte párhuzamosan a nyugati országok részéről is hasonló lépések kísérték, de ezek nem kapcsolódtak össze, „nem beszéltek egymással”. 1988-ra Magyarország gyakorlatilag kivívta a legnagyobb kedvezményes (piacgazdasági) elbánást, amivel nagyrészt megszüntették azokat a diszkriminációkat, amelyeket a zárt tervgazdaságú országokkal szemben alkalmaztak. 1989-ben a PHARE-intézkedések kapcsán széles körben jutottak termékeink preferenciális elbánáshoz (GSP), ami esetenként szabad bejutást biztosított termékeinknek a fejlett országok piacaira. Később az Európai Egyezmények keretében termékeink nagy része számára megnyíltak az EU piacai, majd hasonló történt az EFTA-országokkal is.

Nem volt szerencsés, hogy amikor 1991-ben leültünk az EK-országokkal a társulási szerződés tárgyalására, addigra már gyakorlatilag egyoldalúan végrehajtottuk a magyar gazdaság nyitását. Így jelentős alkueszközöket veszítettünk, aminek hiányára hamar rá kellett jönnünk. Már a társulási tárgyalások kezdetén bebizonyosodott, hogy szó sincs nyugati partnereink feltételezett nagylelkűségéről, ellenkezőleg kereskedelmi érdekeiket sokszor kicsinyesen védik. Feltételezhető, hogy például kedvezőbb feltételeket lehetett volna elérni az „érzékeny termékek” tekintetében, ha a korábbi intézkedésekkel elvesztett potenciális alkulehetőségeket jobban kihasználjuk. A társulási szerződés „aszimmetriái” végül szintén az EU-partnereinknek kedveznek.

A programozatlan és összehangolatlan nyitás a közép- és kelet-európai országokban és így Magyarországon nagyban hozzájárult az „átalakulási válság” az indokoltnál nagyobb mértékű elmélyüléséhez, és olyan kapacitások széles körű felszámolásához, amelyek fokozatosság mellett közvetlenül vagy potenciálisan konvertálhatók lettek volna. Természetesen nehéz meghatározni az arányokat a korszerűtlen és gazdaságtalan, vagyis leépítendő kapacitások és azok között a szektorok között, amelyek megfelelő körülmények esetén a szigorú alkalmazkodási feltételek teljesítése mellett is életképeseknek bizonyulhattak volna. Utólag akadémikus a kérdés, hogy ezzel mennyit lehetett volna „megtakarítani”. Nem kizárható, hogy alapos kutatás után arra a következtetésre lehetne jutni, hogy a Simai Mihály által is idézett nagyarányú GDP-vesztés legalábbis részben elkerülhető lett volna, ha a gyors piacváltással és kedvezőtlen pénzügyi feltételekkel küszködő vállalatok életképes kapacitásaikat átmenthették volna, és ha nem kellett volna a külgazdasági nyitás sokszerű és kumulálódó negatív hatásaival egyszerre szembesülni.

Az állami visszavonulás következményei

Teljes mértékben egyetértek Simai Mihállyal abban, hogy hibás volt az a rendszerváltó politika és gyakorlat, amely „az állam funkcióinak, szerepének és társadalmi kötelezettségvállalásának racionális, gyakorlatias újrafogalmazása” helyett annak teljes leépítésére törekedett. Aligha tagadható, hogy a nyitás végrehajtása szükségszerű volt és számos lépést egyszerre „big bang-szerűen” kellett megtenni. A külgazdasági liberalizálás szükségességét és célszerűségét semmiképpen sem kívánom kétségbe vonni, sőt az is tény, hogy az évtizedek alatt kialakult kemény érdekstruktúrák felbontása csak radikális lépésekkel volt lehetséges. De a lépések ésszerű programozása, az állam piacokonform szerepének kihasználása, a nemzet-

közi koordinálás az értelmetlenül romboló helyett gyógyító „sokk-terápiákat” tehetett volna lehetővé.

Különösen ez a helyzet ott, ahol ma már nyilvánvaló, hogy a szándékok a visszájukra fordultak. Az átalakuló országok — nem kis mértékben a nemzetközi elvárások vagy IMF-kondíciók teljesítése (esetenként túlteljesítése) jegyében — az 1990-es évek fordulóján radikális csökkentéseket hajtottak végre az állami támogatásokban, amelyek eredményeként átmenetileg látványos javulást produkáltak költségvetési mérlegükben. Ez történt Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában 1990-ben, amikor költségvetési hiányuk gyakorlatilag zéróra csökkent.

A következmények már rövid távon negatívvá váltak. A támogatások kiesése következtében tönkremenő vállalatok adóbefizetéseinek elmaradása, majd a kapcsolódó kiadások (munkanélküli segélyek stb.) a költségvetési mérleget gyorsan deficitbe fordították, amely aztán a következő években a válság mélyülésével egyre növekedett. Ezt a jelenséget nevezte *Kolodko*, későbbi lengyel pénzügyminiszter „poszt-kommunista költségvetési csapdának” („post-communist fiscal trap”), amely mind Magyarországra, mind Lengyelországra egyértelműen érvényesült.

A hosszabb távú hatások még súlyosabbnak bizonyultak. A szubvenciók leépülése körülményei között sorozatban tönkremenő vállalatok részéről a kereskedelmi bankoknál egyre növekvő „rossz” adósság halmozódott fel, ami azután a bankok szanálása érdekében a bankkonszolidáció több hullámát tette szükségessé. A leépített szubvenciók egy része tehát magasan kamatozó állampapírokra konvertálódott. Vagyis bizonyos támogatásokat úgy sikerült átmenetileg kiemelni a költségvetésből, hogy azok azután hosszabb távon kamatos kamatostul hulljanak vissza a költségvetésbe. Ismerjük ezzel kapcsolatban az adatokat. A magyar belső államadósság 1990 és 1995 között gyakorlatilag néhány százalékról robbanásszerűen a GDP-ben közel 30%-ra emelkedett, miközben a költségvetést terhelő adósságszolgálat GDP-ben 8% körüli szintjére ugrott, és az egyensúlyteremtés egyik fő (bár meglehetősen szemérmesen kezelt) problémájává lépett elő. A rendszerváltás után, ha volt gazdaságilag irracionális tranzakció, akkor ennél rosszabbat aligha lehet elképzelni.

Félreértés ne essék, véleményem szerint a mai globalizálódó világ-gazdaság kihívásaira a liberalizálás a releváns közgazdaságtani válasz. A globalizációt valós „piaci forradalom” kíséri, amit a belső dereguláció és magánosítás mellett a külső piacok átfogó liberalizációja jellemez. Az 1990-es évekre a nemzetközi kereskedelem hagyományos normatív akadályai (vámok és mennyiségi korlátozások) marginalizálódtak, különösen az 1980-as évektől a nemzetközi tőke és pénzpiacok radikális nyitására és

liberalizálására került sor, és a szabadkereskedelem egyre inkább kiterjed a szolgáltatások szférájára. Kétségtelen, hogy a nemzeti piacok védelmében előtérbe kerültek a nem vámjellegű eszközök, de az EU „egységes belső piacának” kialakításával olyan liberalizációs modell született, amely már ezek leépítését célozza meg, s ez a jövőben nemzetközi méretekben (az EU-társulásokban máris) kiterjedhet. A liberalizálás és a globalizáció tehát szorosan összefüggnek.

Liberalizálás és globalizáció

A liberalizált globális világgazdaság nem jelenti az állami szerep leépülését. Ellenkezőleg, bizonyos területeken éppenséggel felértékelődik, csak az más struktúrákban, más intézményi keretekben és más mechanizmusokkal valósul meg.

A globalizálódás körülményei között egyrészt a makrogazdasági szabályozásban a nemzeti állam fokozott mértékben kénytelen osztozni különféle nemzetközi intézményekkel és szervezetekkel. A nemzetközi intézmények szerepének növekedéséről vagy új intézmények létrehozásának igényéről Simai Mihály tanulmánya, mind a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) vagy a nemzetközi pénzpiacok szabályozási problémái kapcsán részletesen szól.

Másrészt, bizonyos összefüggésekben magának a nemzeti állam szerepe is felértékelődik. A globális világgazdaságban ugyanis ma *a nemzeti állam gyakorlatilag az egyetlen olyan intézmény, amely képes a nemzeti érdekek hatékony képviseletére* és érvényesítésére. A globalizáció végső soron hatalmas hatékonysági és jóléti előnyöket ígér a mai korszak társadalmának. Ezeknek az előnyöknek a megosztását és újraelosztását bonyolult politikai, gazdasági és társadalmi tényezők és erők határozzák meg. Ezek között a nemzeti állam egyik fontos szereplő és az újraelosztási folyamatban konzisztens és koherens külgazdasági stratégiával és politikával hatékonyan léphet fel a nemzeti érdekek védelmében. Ugyanez vonatkozik a transznacionális vállalatokkal szembeni érdekérvényesítésre.

A rendszerváltó Magyarország az 1990-es években rosszul startolt a globális világgazdasági alkalmazkodását és illeszkedését illetően. Ezt aligha menti, hogy más közép- és kelet-európai partnerünknek ez sokkal kevésbé sikerült. Ennek objektív és szubjektív okai egyaránt voltak.

1. Már tárgyaltuk, hogy a gyorsan globalizálódó világgazdaságba olyan korábban zárt gazdasági rendszerekkel kellett integrálódni, amelyek teljes szerkezeti váltást igényeltek és kumuláltan kedvezőtlen körülményeket kellett leküzdeni.

2. A gyors globalizáció magában a világgazdaságban is kedvezőtlen tendenciákat szült, legyen szó a növekedés általános lelassulásáról, a fokozott egyensúlyi zavarokról, a munkanélküliségről, a pénzpiacok bizonytalanságáról vagy az adósságválságról.

3. A világgazdasági integráció és az átalakulás költségeit a közép- és kelet-európai régió országainak maguknak kellett megfizetni. Stratégiai jelentőségű pénzügyi transferekhez egyszerűen hiányoztak a szükséges többletek, valamint a donor országok érdekeltsége.

4. Hiányoztak a kellő szakmai felismerések, amelyek részben táplálkoztak az átalakulással kapcsolatos illúziókból, szakmai elitek felkészültségének a hiányából vagy mértékadó körei véleményének a negligálásából. Az átalakulás és integráció várható nehézségeit és költségeit különösen az első években valamennyi részről lebecsülték. A gazdaságpolitikákban, részben vélt vagy valós külső elvárások nyomán egyoldalúan a rövid távú pénzügyi egyensúly teremtés kapott abszolút prioritást, miközben a párhuzamosan végrehajtandó és egyúttal a pénzügyi egyensúlyt hosszabb távon is megalapozó strukturális reformok elmaradtak, vagy lassan és felelősen kerültek megvalósításra.

EU-csatlakozás és nemzeti érdek

A másik kérdés, amivel foglalkozni kívánok, Magyarország euroatlanti integrációja és ennek kapcsán a nemzeti állam szerepe és a nemzeti identitás kérdése, valamint a nemzeti érdekek védelme.

Magyarország teljes jogú tagként kíván csatlakozni az Európai Unióhoz, s ez a 2000-ik évek elején reálisan meg is valósulhat. A csatlakozás Magyarországnak stratégiai érdeke, mind a belső demokrácia megszilárdítása, mind külső biztonságunk fokozása, mind pedig gazdasági felzárkózásunk és modernizációnk biztosítása szempontjából. Ezekben az összefüggésekben az EU-hoz való csatlakozásnak nincs alternatívája, pontosabban a globalizálódó és polarizálódó világgazdaságban csak kedvezőtlenebb alternatívái vannak. Az EU-integráció átfogó gazdasági, intézményi és társadalmi alkalmazkodást igényel, s a várt előnyökkel szemben annak jelentős anyagi és egyéb vonzatai vannak. Az egyik ilyen a *nemzeti állam szuverenitásának erodálódása*, és a nemzeti identitás és érdekek érvényesítési kereteinek várhatóan radikális megváltozása.

A nemzetközi gazdasági integráció a nemzetgazdaságok sajátos, gyakorlatilag mélyülő kölcsönös függési rendszere, amely a nemzeti szuverenitás fokozatos feloldódásával jár együtt. Az EK/EU-ban ennek alapján sajátos intézményrendszert alakítottak ki, amelyben kezdettől megje-

lentek a nemzetekfelettség elemei. Most az EU az EMU megvalósításával hamarosan az integráció minőségileg új szakaszába léphet. Igazából az EU mintegy 40 éves története során most áll először olyan minőségi változás előtt, amire korábban nem volt példa. S ezek a változások egyebek mellett a nemzeti államot teljesen új helyzetbe hozzák.

Az egységes valuta, az *Euro* bevezetésével a nemzetgazdaság identitását képviselő legfontosabb szimbólium és tényező, a nemzetgazdaság legfontosabb alapmechanizmusa iktatódik ki, ami a nemzeti államok helyzetét is döntően megváltoztatja.

Az európai integráció újabb szakasza sem jelenti ugyanakkor feltétlenül a nemzeti állam megszűnését, és nem igényli a nemzeti szuverenitás és identitás feladását. A nemzeti állam gazdaságszabályozó funkciói kétségtelenül zsugorodnak, pontosabban azokat részben felfelé, az unió irányában, részben lefelé, a regionális önkormányzatok felé kell átadni. Kis ország esetében ez a regionális önkormányzat lehet maga a korábbi nemzeti állam. A nemzeti állam ugyanakkor csak a gazdaság szabályozó funkcióinak egy részét adja le, miközben számos közszolgáltató funkció gyakorolhat a nemzeti oktatás és kultúra, a közegészségügy vagy a környezetvédelem területén. Megtarthatja döntő szerepét a nemzeti jövedelmek újraelosztásában. Ma az EU közös költségvetése a GDP 1,27%-ával rendelkezik, miközben a nemzeti központi költségvetések 35–40%-át osztják el újra. Ezek az arányok módosulhatnak mind a helyi, mind az uniós költségvetések javára, miközben a nemzeti költségvetés túlsúlya fennmaradhat.

A nemzeti államok szerepe az EU-n belül tehát várhatóan megváltozik. Az unió, a mai „államok” és a helyi autonómiák kompetenciája és hatalmi viszonya újraosztódik. Közben a nemzeti állam szerepe semmiképpen sem tűnik el, sőt bizonyos összefüggésekben felértékelődik. Különösen fontos lehet a nemzeti állam, mint érdekérvényesítési fórum és erő az uniós struktúrákban.

A rendszerváltás kapcsán az egész közép- és kelet-európai régióban elemi erővel törtek felszínre a nemzeti törekvések, és szerveződtek meg a nacionalista mozgalmak. Ezek az általános demokratizálás keretében a fennmaradó kolonialisztikus struktúrák felszámolása érdekében is harcba szálltak. Ezek a nemzeti erők azonban nagyrészt a múltba tekintettek, hiszen az önálló nemzeti államok megteremtésével évszázados késéssel gyakorlatilag a 19. századi nemzeti törekvéseket realizálták. Ezek az alig néhány éves önálló államisággal rendelkező nemzetek ugyan rögtön sorra eljutatták kérelmüket Brüsszelbe az uniós tagság elérése érdekében, de pusztán szűken felfogott gazdasági és politikai előnyök érdekében. Az európai integráció hosszabb távú történelmi következményeivel, különösen a nemzeti állammal szembeni kihívásaival nem képesek számolni, az

alig tudatosodott számukra. Válaszuk, stratégiájuk, cselekvési programjuk ezzel összefüggésben egyszerűen nincsen.

Sajnálatos módon Magyarországon sem sokkal jobb a helyzet. A magyar közvélemény és politikai erők túlnyomó többsége híve az európai integrációnak, de arról még csak körvonalazódóban vannak elképzelései és nem alakult ki releváns stratégiai programja. Magyarországon azok a nemzeti erők és modern programok, amelyek kompetensen tudnának az európai integrálódás és nemzeti érdek egységére, valamint ellentmondására választ megfogalmazni, még nem szerveződtek meg kellő mértékben. A magyar politikai pártokban és a közvéleményben csak lassan alakul ki az a politikai gondolkodás és mentalitás, az ennek megfelelő stratégiák és cselekvési készségek, ami ezt a történelmi léptékű váltást fel tudja dolgozni és meg tudja valósítani. Ha van az európai integrációs felkészültségünknek deficitje, akkor kétségtelen ez az.

A globalizáció politikai aspektusai

A globalizáció nemcsak nagy elméleti divattá vált a kilencvenes években, hanem a posztmodern kor egyik nagy mítoszaként is jelentkezett, vagyis olyan mágikus erőként, ami mindent áthat és minden gondot megold. Elméleti irodalma már tengernyi, csak 1995-ben száz, a globalizációval foglalkozó könyvet és 156 tanulmányt regisztrált az amerikai Kongresszusi Könyvtár. A globalizáció a bipoláris világ összeomlása utáni elméleti vákuumban a hiányzó Nagy Elmélet szerepét tölti be vagy legalábbis részlegesen pótolja. Ebből a Nagy Elméletre irányuló törekvésből eddig azonban jórészt csak az ökonómiai-technikai Nagy Leegyszerűsítések születtek meg, vagyis a globalizációnak a gazdasági és technikai aspektusokra való szűkítése és silányítása, ami az egész világot homogenizálja, s ezzel lebénítja vagy elsöpri a többi szereplőt. Ez a technokrata ideológia összezsengett a kilencvenes évek elején az absztrakt és dogmatikus neoliberalizmus világméretű diadalútjával, a történelem végéről és a „liberalizmus” végleges győzelméről kialakított gyermeteg elméletekkel és politikai reklámokkal. A meglehetősen fantáziátlan politikai reklámok révén a globalizáció elmélete is — sokoldalúan megindokolható, de végső soron mégiscsak megalapozatlan — rossz hírre tett szert a tudományos szakirodalomban és a demokratikus világgözpontokban.¹

Politikatudomány és globalizáció

Elméletileg érdekeset és társadalmilag hasznosat tehát főleg ezzel a technokrata főáramlattal szemben alkottak a globalizáció szakirodalmában. Nemzetközileg a politikatudomány élen járt a globalizáció demisztifikálásában, valamint komplex jellegének és kiegyensúlyozó ellentendenciáinak kimutatásában. Márcsak a „személyes megtámadtatás” jogán is erőteljesen megszólalt a nemzetközi politikatudomány, hiszen a technokrata ideológiának ez az új hulláma éppen azt hangsúlyozta, hogy a politika többé nem számít, mivel a nemzeti keretekkel együtt a múzeumi ritkaságok közé

kerül. Minden ország „szakpolitikái” (policy) úgymond a technikai fejlődés jegyében globálisan konvergálnak, és ezzel a nemzeti politikai centrumok teljesen elveszítik a döntéshozatali potenciáljukat és jelentőségüket. A politika és a politikatudomány a világháborút közvetlenül követő évtizedekben egyszer már megért egy ilyen leminősítést az akkori amerikai közpolitika mindenhatósága és univerzalitása jegyében, ami azonban már régen szertefoszlott Nyugat-Európa és a Távol-Kelet gyors fejlődése következtében. A politikatudomány üzenete erre az újból feltámadt Nagy Leegyszerűsítésre megint ugyanaz, mint 25 évvel ezelőtt: maga a politika fontos, a politika számít a globalizáció korában is.²

Nem kétséges ugyanis, hogy a globalizációnak számos dimenziója és még számosabb ellentendenciája van, ami a nemzetekfölötti, nemzeti és helyi-regionális szinteken nem meggyengíti, hanem felerősíti a politikai döntéshozatal szerepét. A politika nem lebénul a globalizációval, hanem éppen ellenkezőleg, a globális kihívás válasza, széles körű aktivitásra készíti, s egyúttal jelentős mozgásteret is biztosít számára, éppenséggel a globalizáció különböző dimenziói, belső ellentmondásai és az általa kiváltott ellentendenciák kiterjedt rendszere révén. Ezért a politikának komoly felelőssége is van a globális kihívásra adott válaszban, regionális, nemzeti és szubnacionális szinteken kialakított alkalmazkodási mechanizmusai tekintetében.

A globalizációnak az alábbi főbb formái vagy dimenziói vannak:

1. A világpiac és a világgazdaság globalizációja, mindenekelőtt a monetáris rendszereké, amit alátámaszt a nemzetköziesedés fokozódó tendenciája is, valamint a transznacionális vállalatok szerepének növekedése.³

2. A globális kommunikációs rendszer kialakulása, amit általában „globális falu” néven emlegetnek, ez újfajta, rövidebb zárt globális demonstrációs hatást generál és felgyorsítja a társadalmi és politikai átalakulást, illetve a közös minták és standardok átvételét.⁴

3. A nemzetközi intézmények globalizációja, horizontális és vertikális kiterjedése, mindenekelőtt a globális fejlesztés, környezetvédelem, biztonság és jogvédelem kérdéseiben, amellyel a nemzetközi viszonyok elmélete foglalkozik.⁵

4. A politikai rendszerek globalizációja mint a komparatív politikaelmélet alapkérdése a „demokratizálódás harmadik hulláma” témakörében, amely a globalizáció által generált közös minták és standardok átvételével foglalkozik, mint sajátosan egyedi, de belső természetük szerint már globalizált politikai rendszerekkel.⁶

5. A közpolitikai rendszerek, azaz a politikai mechanizmusok működtetésének globalizációja mint a komparatív közpolitika sajátos

területe, ami a poli-technikák nemzetközi összekapcsolódására, átvételére és hasonulására koncentrál.⁷

Egészében véve megállapítható, hogy a globalizáció igen fontos részrendszereket fog át, de korántsem hatja át a társadalmi rendszer teljes keresztmetszetét, sőt a társadalom más alrendszerei — mindenekelőtt persze maga a politika — igen erőteljes kiegyensúlyozó mechanizmusokat építenek ki a globalizáció hatásaival szemben. Az 1950-es évek elején a funkcionalizmus ugyanolyan leegyszerűsítésekkel operált az Európai Közös Piac kapcsán mint manapság a globalizáció a földkerekség egészét illetően. Hiszen *Ernst Haas* és társai rövidre zárt összefüggésekben gondolkodtak és úgy vélték, hogy a gazdaság és a technika működéséből adódó „spill over”-hatás más alrendszerekben is gyors változást generál, s homogenizálja majd a nyugat-európai társadalmakat, és ezzel ellenállhatatlanul felgyorsítja majd az egész integrációs folyamatot. Mégis inkább az ellenkezője történt, más társadalmi alrendszerek saját belső természetükből adódó ellenhatása lelassította és számos ponton az ellenkezőjébe fordította az egész folyamatot.

A jelenlegi szituáció is sokkal inkább a „globális kihívás — sajátos lokális válasz” jegyében írható le mint a globális „diktátumra” adott egyforma válaszok sokaságából létrejött konvergenciaként. *A lokális válaszok alapvetően nem konvergálnak, hanem divergálnak, azaz minden ország vagy társadalom a maga lehetőségei és adottságai szerint, a válaszok igen széles skáláját felvonultatva reagál a globalizációra.* A leggyakrabban emlegetett ellenhatás és kiegyensúlyozó mechanizmus a regionalizáció, amely maximális esetben a fokozott regionális integráció formáját is felveszi. Az integráció mindig jelent intézményesülést és nem pusztán együttműködést, vagyis olyan politikavezérelt választ a globalizációval szembeni alkalmazkodásra, amely erősíti az adott országcsoportot, és növeli az önálló választás mozgásterét. Ilyen regionális válasz a globális kihívásra az európai integráció is, amit éppenséggel a globalizáció gyorsított fel — tehát a régiók közötti versengés globális szintre emelése — különös tekintettel jelenlegi formájára, az Európai Unióra. A globalizáció és regionalizáció tehát együtt járnak, kölcsönösen feltételezik egymást, bár erről többnyire tökéletesen elfeledkeznek azok, akik folyton csak a nemzetállamok és a nemzeti döntéshozatali centrumok gyöngülését vagy netán eltűnését emlegetik. Egyáltalán nem eldöntött kérdés, hogy a két tendencia közül melyik erőteljesebb, az európai integráció tekintetében azonban világos, hogy itt a regionalizáció az erősebb és fontosabb tendencia, a globalizáció pedig legfeljebb másodlagos.

A politikai rendszerek globalizációja

A globalizáció politikai dimenziói kapcsán két fontosabb kérdéskört kívánok felvázolni, amelyek önmagukban is hatalmas tudományterületek, mint a *komparatív politikaelmélet* és a *komparatív közpolitika*. A globalizációval, először is, előtérbe került a demokráciák összehasonlító elmélete, ugyanis a politikai fejlődés globalizációjának legsajátabb terméke a globális demokratizálódás avagy — *Samuel Huntington*nal szólva — a demokratizálódás harmadik hulláma. Huntington ugyanis világosan megfogalmazza, hogy ezt az újabb hullámot a globalizáció váltotta ki és lejátszódásában is döntő szerepet játszik a globális demonstrációs hatás és az úgynevezett lavina-effektus. Itt világosan tetten érhető a globalizáció összes dimenziójának kölcsönhatása, hiszen a globalizációt jelentős mértékig a nyugati országok politikai fejlődése váltotta ki a második világháború nyomán létrejött bipoláris világrendszerben, de ezek a politikai rendszerek a hetvenes évektől kezdve mindjobban a globalizáció hatása alá is kerültek. A világgazdaság globalizációja és a globális kommunikáció létrejötté feloldotta a nemzeti politikai rendszerek korábbi zártságát, reagálásra késztette őket, s ebben az értelemben azok sebezhetősége azonban nem a lebénításukat és eljelentéktelenedésüket váltotta ki, hanem mindennek előtt a változásokhoz való strukturális alkalmazkodás kényszerét jelenti. Végül Huntington szerint kialakult a globális demokratizálódás helyi hordozója vagy főszereplője is, a modernizált és művelt városi középosztály, amely mindenütt békés-tárgyalásos forradalmakat igyekezett megvívni, és inkább a sajtó barrikádjain harcolt mint a valóságos barrikádokon, ahogy a korábbi forradalmak főszereplői tették. A globális fejlődés tehát elsősorban nem a közvetlen gazdasági és technikai tényezőkön keresztül hatott a globális demokratizálásra, hanem az általános civilizációs és kulturális-műveltségi feltételek radikális megváltoztatásával, s éppen ezért hatásmechanizmusai és végső eredményei régiókként és országokként radikálisan különbözőek voltak.

A globalizáció hatása végső soron a már radikálisan átalakult nemzeti államot vagy politikai intézményrendszert (polity) érte, s arra az alapigazságra redukálható, hogy a nemzetállamok már nem rendelkeznek azzal a döntéshozatali monopóliummal, amellyel korábban, mintegy két évszázadig rendelkeztek. A modern nemzetállamok ugyanis francia mintára jöttek létre, és erőszakosan homogenizálták az egész országot és politikai rendszert, felszívták az összes lényegi döntést állami szintre és igyekeztek minimalizálni a nemzetközi környezet hatását és beavatkozását. Ez a szerep azonban minden oldalról már jóval a második világháború előtt meg-

gyengült, egyrészt „földről” a szerződésekkel kikövezett nemzetközi rendszer közlekedési szabályai, állami magatartásformái révén, másrészt a szubnacionális formák növekvő önállósága és sajátossága révén. A globalizáció csak folytatta és betetőzte ezt a tendenciát, de ugyanakkor bizonyos értelemben visszajára is fordította, mert éppen a globalizáció miatt nőtt meg a nemzeti válaszok és stratégiák jelentősége, és a nemzetállam szerepe.

A globális demokratizálás nyilvánvalóvá tette, hogy a demokratikus és autoriter rendszerek korábbi polarizált szembeállítására és a demokratikus rendszerek belső feltételeinek abszolutizálása többé nem tartható, s ezzel forradalmat hozott a komparatív politikaelméletben. A komparatív politikaelmélet forradalma azon a két tételen alapul, hogy egyrészt a demokrácia nem rögzített állapot, hanem folyamat, azaz a demokratizálás állandó kényszere valamennyi állam számára, s ezért a nyugati országok sem örök, megkérdőjelezhetetlen demokráciák; másrészt a demokráciák kialakulása és fejlettsége alapvetően a világrendszer egészétől és az adott ország vagy régió abban játszott szerepétől függ.

A globalizáció elméletének szellemében teljesen tarthatatlan az a nézet, hogy csak „Keleten” zajlott le rendszerváltás. Nyilvánvaló, hogy a rendszerváltás a Nyugatot is elérte, csak hogy kevésbé tragikus átalakulásként, bár Németország, Olaszország és Japán politikai rendszerének drasztikus átalakulása meglehetősen látványos volt. A szűkebben vett nyugati politikai rendszer — mint a konszenzuális demokratikus rendszerek előtérbe kerülése — és a tágabb értelemben vett közpolitikai rendszer — mint a „jóléti állam hanyatlása” később érintendő témaköre — radikális megváltozása a nyugati rendszerváltás két fő formája. Ezek határozott előkészületeit láthatjuk már a nyolcvanas években a pártrendszer átalakulása, a szélsőjobboldali „anti-politikai” pártok előretörése, az „új politika” és a „részvételi forradalom” jelentkezése formájában Nyugat-Európában. De ehhez a problémakörhöz tartozik a „demokrácia-deficit” kérdése is nemzeti, de méginkább EU-szinten. Ezek az előzetes mozgások földrengésszerű változássá álltak össze a keleti összeomlással, amely nemcsak a nyugati országok politikai rendszereinek globális feltételrendszerét alakította át alapvetően, hanem a legitimációs bázisát is, hiszen a „keleti” autoriter rendszerek mintegy fonákjáról, visszajáról könnyű legitimációt nyújtottak a nyugati országoknak, és háttérbe szorították a kontraszt hatás révén azok számos akut problémáját.

Következésképpen nemcsak a „keleti”, hanem a nyugati rendszerek is „új” demokráciák. A nyolcvanas éveknek még a politikatudományi szaklapok hasábjaira száműzött vitái a konszenzuális demokrácia szükségességéről és a többségi demokráciák tökéletlenségéről a legszélesebb érdeklődés középpontjába kerültek, s a világ fejlett demokráciáiban — még az

Egyesült Államokban is — megjelent az „inkluzív demokrácia” iránti igény, amely a legkülönbözőbb kisebbségeknek adott intézményes döntéshozatali jogokon alapul.⁸ Feltárult a nyugati politikai rendszerek összes gyengesége is, amelynek tüneteit általában a politikától való elidegenedés — a politikai elit kasztszerű elkülönülése, a többpártrendszer állami pártrendszerre való átalakulása a kartell-pártok révén stb. — problematikájában szokás összefoglalni. A politikai élet a kilencvenes években nem lett nyugodtabb és csendesebb valamiféle közös globalizációs prés alatt, hanem sokkal hangosabbá és színesebbé vált, tele konfliktusokkal. Az új helyzetben, a konszenzuális demokrácia szellemében azonban a politikusok és politológusok a konfliktust sokkal inkább innovatív erőnek és szabályozásra váró társadalmi energiának tekintik mint a társadalmi bajokból fakadó elkerülhetetlen istencsapásnak.

A globális demokratizálódás kényszerére a nyugati országok is igen eltérően reagáltak, az Egyesült Államok többek között úgy, hogy kedvenc kontinensét, Latin-Amerikát tette meg az új demokráciák globális modelljének. Itt alakult ki a demokratizálódás harmadik hullámának eszmevilága és fogalomrendszere, s ennek kapcsán is jelentkezett a Nagy Leegyszerűsítések idevágó elmélete az új demokráciák globalizációjával mint a hivatalosnak minősített modell átvételi kényszere más kontinenseken. *Adam Przeworski* és más amerikai majd nyugat-európai szerzők munkásságában megjelent az a gondolat, hogy ez a globalizáció által kiváltott demokratizációs hullám lényegében bukásra van ítélve, mert a piacgazdaságra való átmenet gazdasági keservei aláássák a még gyenge demokrácia alapjait, és ezzel visszaáll a korábbi autoriter rendszer. Ezzel mindenekelőtt Dél-Európa fordult szembe, és megalkotta a maga regionális modelljét és szóhasználatát, beleértve a kitörési lehetőséget is a demokrácia és a piacgazdaság együttes létrehozásának dilemmájából. A politikatudomány belső vitái az új demokráciákról meghozták az elnöki és parlamenti rendszerek éles szembeállítását és a parlamenti rendszer prioritását, ami visszahatott magára az amerikai politikai rendszerre is az elnöki rendszer kemény kritikájával. A globális változásokra való regionális reagálás jegyében kialakult a közép- és kelet-európai demokráciák saját elmélete és fogalomrendszere is mint függetlenségi harc a latin-amerikai minta átvételi kényszere ellen, és egyben mint kísérlet a dél-európai minta maximális követésére, de ez változatlanul nem adottság, hanem feladat a térség politológusai számára.

A közpolitikai rendszerek globalizációja

A másik nagy témakör, amelynek nagy vonásokban való áttekintésére ez a rövid tanulmány vállalkozhat, a közpolitikai rendszerek globalizációja.

Láttuk, hogy a politikai rendszerek nem konvergálnak, hanem inkább divergálnak a globális kihívásra adott válaszaikban, bár párhuzamos — sőt konvergens — tendenciák is megfigyelhetők, de nem ezek a dominánsak. Még erőteljesebben felvethető azonban a globális konvergencia kérdése a szakpolitikák (policies) avagy az egész közpolitika (public policy) témakörében, ami bizonyos értelemben a politikai rendszer működtetésének technikáit illeti. Egészében véve a politikatudomány válasza erre is az, hogy ezek a „poli-technikák” is radikális változáson mentek át az utóbbi időben, jelentős részben a globalizáció hatására. *Korántsem ment végbe azonban a közpolitikák globális homogenizációja, vagyis itt sem domináltak a konvergens folyamatok.* A mai komparatív közpolitika fő áramlata a lezajlott változások lényegét a kormány (government) főszerreplésével lezajló korszakról a kormányzás (governance) korszakára való átmenettel írja le. A „governance” korszaka pedig szorosan kapcsolódik a fentebb röviden jelzett globális demokratizálódáshoz a „poli-technika” vagy a „policy” tekintetében.

A jelenlegi közpolitika cáfolja a neoliberais globalizációs elméletek fő tézisé, miszerint a globalizációval a világ gazdaság teljesen önuralmúvá és irányíthatatlanná válik, mivel állítólag a nemzeti politikai centrumok elveszítik minden befolyásukat a világméretű gazdasági folyamatok felett, s ezért csak azok „semleges”, öko-technikai jellegű általános törvényszerűségei uralkodnak az egész világ, minden ország felett. Ezzel szemben megfogalmazzák, hogy a világ gazdaság nagyrészt szabályozott a különböző szintű szereplők és intézmények által, és korántsem működik önállósult szuper-rendszerként az egész világ felett. Ahogy ezeknek a munkáknak a címei is jelzik, a „globalisation and governance” együtt fejlődik, s a kormányok relatív veszteségét az irányításban kiegyensúlyozzák a többi szinten létrejövő szabályozási-irányítási (steering) rendszerek.⁹ Guy Peters a komparatív közpolitika végső tanulságát, mint a globális konvergencia elutasítását így fogalmazza meg: „A globalizációs szakirodalom egyik, szélsőségesen leegyszerűsítő hipotézise szerint a szakpolitikák és a kormányzati elvek konvergenciája megy végbe az összes országban. Nevezetesen, a globális versenyképesség kényszere állítólag olyan erős, hogy a kormányoknak nem marad lehetősége autonóm döntésekre, s ezért a szakpolitikák — és a végrehajtásuk adminisztratív lebonyolítása — konvergenciája megy végbe.”¹⁰

A komparatív közpolitika felhívja a figyelmet a globális szabályozó-rendszerek kialakulására mint a G3 — a legerősebb három régió, USA, EU és Japán egyeztetése —, illetve a G7 — a legfejlettebb hét ország évenkénti csúcstalálkozója — szervezetei, az ENSZ intézményrendszere — főleg a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) — és a transznacionális szervezetek

százai. De a nemzeti állam és kormánya szerepe sem írható le, inkább átalakul mint csökken, vagyis a korábban egyértelmű uralmi helyzetet a konszenzuális demokrácia szellemében és a belső szociokulturális törésvonalak sajátosságának megfelelően az egyeztetésen és tárgyaláson alapuló kompromisszumos politikai technika (policy instruments) váltja fel, tehát a fentebb jellemzett hatalom-monopolizáló és belsőleg homogenizáló nemzeti államot („government”) a sokrétűleg tagolt belső politikai rendszer mint „governance”. De még inkább forradalmi változások érzékelhetők szubnacionális szinteken, azaz egyfelől a nemzeteken belüli régiók szintjén, akár föderatív szerkezetről van szó, akár nem; másfelől az alapvető közösségek, civil társadalmon belüli egyesületek és főleg a helyi önkormányzatok szintjén. Az ökonómiai-technikai beállítottságú globalizációs elméletek csak azt hangsúlyozzák, hogy az összes döntések felszívódnak a globális szintre, és ezért az emberek, államok és közösségek egyre tehetetlenebbek a globális Láthatatlan Kézzel szemben, addig a politikatudomány kimutatja, hogy — részben válaszként a globalizációra, de sokkal inkább a demokrácia belső fejlődésének eredményeként — a döntések sokkal inkább lejjebb, az érintettekhez közelebb kerülnek a hatalom devolúciójával és a szubszidiaritás elvének előtérbe kerülésével.

A közpolitikai rendszerek radikális átalakulása (policy regime shift) a globalizáció kapcsán nemcsak a döntéshozatali mechanizmusok, hanem elsősorban a jóléti rendszerek hanyatlása vonatkozásában vetődött fel. Aligha kell emlékeztetni arra, hogy ennek a témának önmagában véve is óriási szakirodalma van. Most csak annyi tartozik elemzésünk fő vonalához, hogy ezt a jelenséget tartják számosan a globalizáció legfontosabb következményének a nemzeti politikai rendszerek szintjén, ahol állítólag ezek fátumszerű homogenizációja és konvergenciája a legteljesebben érvényesül. A téma politológiai szakirodalma ezzel ellentétben kimutatta azt, hogy:

- a jóléti állam fejlettsége csúcsán is teljességgel eltérő formákat öltött a különböző régiókban és országokban, tehát már az előző jóslat a konvergenciára sem vált be;

- a jóléti állam radikális átalakulására főleg a saját belső dinamikája miatt került sor, ezért növekedése lelassult, de alapvető szolgáltatásait és intézményrendszerét nem kérdőjelezték meg;

- a jóléti állam radikális átalakulása csak tovább differenciálta e tekintetben a fejlett országokat, az EU-ban például a Szociális Karta közöségi szintre emelkedett.

A Nagy Leegyszerűsítések helyett tehát itt is arról van szó, hogy a globalizáció mint kihívás az átalakulás egyik, s egyáltalán nem feltétlenül fő tényezője. Továbbá, a jóléti állam és vele a közpolitikai rendszerek át-

alakulásának van tartalmi és formai oldala. A tartalmi oldal az, hogy a társadalom milyen alapvető szolgáltatásokat nyújt tagjainak; ezek nőnek és gazdagodnak, vagy csökkennek és szegényednek, és itt érzékelhető a megtorpanás a további kiterjesztésben. A formai oldal pedig az, hogy a társadalom hogyan alakítja ki, működteti és fejleszti tovább a maga közpolitikai rendszerét, amely ezeket a szolgáltatásokat szervezi és irányítja. Már pedig az teljesen egyértelmű, hogy ez a közpolitikai rendszer növekszik a strukturális differenciálódás révén, azaz valamennyi fejlett országban újabb és újabb funkciókat alakítanak ki és működtetnek. Az állami beavatkozás Keynes által fémjelzett időszaka elmúlt, de öröksége fennmaradt és csak kiterjedtebbé vált annyiban, hogy a lakosság a kormányokat mindinkább nemcsak a gazdaság teljesítményéért teszi felelőssé, hanem az egész közpolitikai rendszer működéséért. Mivel a gazdaság működése nemzeti keretek között jelentősen függ a globális változásokhoz való alkalmazkodástól, ezért ez a felelősségre vonás egyben a globalizáció bevonását is jelenti a nemzeti politikába.

A globális alkalmazkodás a nemzeti politikai keretek és döntéshozatali centrumok megerősítését is hozza magával, hiszen éppen a kormányzat közpolitikai teljesítményéről szavaznak a választók, főleg a gazdasági fejlődés indikátorai alapján. A politológus nem tud eltekinteni attól az alapvető politikai tényről, hogy az érdemi választások, amelyek meghatározzák a politikai rendszerek jelenét és jövőjét, változatlanul nemzeti keretek között zajlanak, vagyis a lakosság a globális kihívásra adott sajátos nemzeti választ értékeli. Továbbá a demokratikus legitimáció két pillére közül egyre kevésbé fontos az első, a procedurális legitimitás, s mind fontosabbá válik a második, a kormányzat hatékonyságán alapuló legitimitás. Ám a lakosság még a neoliberais globalista ideológia átmeneti triumfálása idején sem kevesebb, hanem több funkciót és szolgáltatást követelt meg a maga nemzeti politikai rendszerétől. A szolgáltató államnak ez a gyors gyarapodása, azaz magának a lakossági igényeknek a kielégítése termeli azt a terjeszkedő közpolitikai államot, amit paradox módon egyben mindig korlátozni és leépíteni is akarnak, éppen a nagyobb hatékonyság érdekében. Amit tehát a neoliberais globalista elméletek a jóléti állam leépítése konvergáló globális tendenciájának mutatnak ki, az valójában annak éppen ellenkezője. A növekvő közpolitikai rendszerek államról való leválasztásának és a közfunkciók hatékonyabb ellátásának nagyon is eltérő formái jelennek meg a különböző országokban, az angolszász országokban divatos, a magánvállalkozások tapasztalait átvevő New Public Management-től kezdve a lakosság fokozott bevonására épülő holland, vagy a korporatív szerkezeteket mozgósító német és skandináv formákig.

A komparatív közpolitika a nemzeti rendszerek átalakulásában és globális alkalmazkodási folyamatában természetesen konvergens folyamatokat is kimutat, illetve a különböző válaszokat jelentős mértékben funkcionális ekvivalenseknek tekinti. Ezt a problémát tárgyalja a globalizáció kapcsán a komparatív közpolitika a „policy transfer”, a poli-technikai eljárások és módszerek (például a munkanélküliség kezelésének eszközei és intézményei) átvétele témakörében. A szakirodalom áttekintéséből kitűnik, hogy a szakpolitikák és az intézmények átvételének formái az önkéntes pólustól a kényszerű átvétel pólusáig terjednek, az előbbiket jórészt az alkalmazás sikere váltja ki, míg az utóbbiakat a nemzetközi szervezetek szigora. Egészében véve azonban a szakpolitikák átvétele és a vele járó bizonyos mértékű nemzetközi homogenizáció David Dolowitz szerint nem annyira a globalizáció következménye, hanem maga a globalizáció jelentős mértékben a szakpolitikák kiterjedt nemzetközi transzfere alapján jött létre.¹¹ A szakpolitikák átvétele a komparatív közpolitika legizgalmasabb témáinak egyike, mert lehetővé teszi a különböző feltételek között alkalmazott azonos módszereknek az összehasonlítását, illetve a hatékonyság kérdésének az előtérbe állítását.

Közép-európai válasz a globalizációra

A globalizációval tehát nem fenyegeti szürkesség és egyhangúság a világot, sőt a globalizáció bizonyos értelemben kettészakította a világot. Bár számos elemző szerint a globalizációval még gazdasági tekintetben sem megy végbe minőségi változás, ugrás, mivel a globális pénzpiacok rohamos fejlődését nem kísérik az egyéb makrogazdasági mutatók megfelelő változásai. Az eufóriás időszak utáni józanabb légkörben többen is arra utalnak, hogy a világgazdaság globalizációjának nevezett jelenség voltaképp a világgazdaság nyitottságának visszatérése a múlt század végéről.¹² Mindenestre, a globalizációként leírt jelenségek 80–90 százaléka voltaképpen az emberiség 10–20 százalékát érinti, vagyis az emberiséget kettészakadással fenyegeti.¹³ A globalizáció tehát nem homogenizál, hanem éppen ellenkezőleg, durván szétválaszt, s ezzel agresszív fundamentalizmusokat generál a vesztesek és leszakadók körében — mint a harcos iszlám.

Ezért sokan, mint például Philip Cerny, a globális világrend szokványos fogalmát is megkérdőjelezi, s az egységes világrend helyett egy „új középkor” eljövételét látják a nemzetközi rendszerben. Nevezetesen annyiban, hogy a globális világ többrétegű, azaz egymással csak lazán összefüggő alrendszerek sokaságát produkálta, s egyúttal ez a világ aszimmetrikus is, nemcsak a fenti kettészakadás, hanem a fejlett világ többszörös megosztottsága értelmében is. A globális világban a legkülönbözőbb

intézmények és hatóságok, aktorok és agensek lépnek fel és versenyeznek egymással, részben vagy teljesen átfedő tevékenységgel és autoritással, vagyis egységesülés helyett heterogenizáció megy végbe. A többszörösen is versenyző intézmények világméretű fragmentációt, az identitások és lojalitások fokozódó megosztottságát váltják ki, ami rendezetlenségre vezet.¹⁴ Ez a szép új globális világ tehát jóval bonyolultabb és ellentmondásosabb, de egyben ígéretesebb és „demokratikusabb” is mint ahogy azok látják, akik az egész világból csak az értékpiacok mozgását veszik észre.

A globális kihívásra adott regionális és nemzeti válaszok mindenképpen radikálisan eltérőek, ahogy a globális korban a kulturális sokféleség sem csökken, hanem nő, hiszen a növekvő kulturális és lokális identitás maga is válasz a globális kihívásra. A globalizáció pozitív és negatív hatásai különböző kombinációkban jelennek meg az egyes régiókban. Közép-Európában a regionalizáció sokkal fontosabb mint a globalizáció, hiszen az utóbbi hatásai is jórészt — bár nem kizárólagosan — az európaizáción keresztül érnek bennünket, ami ráadásul sokkal intenzívebb hatást is gyakorol ránk. A globalizáció megosztó hatása tekintetében Közép-Európa viszonylag szerencsésebb, mert a fölzárkózásra még képes csoporthoz tartozik. Mivel Közép-Európa — akárcsak Észak-Európa — a kis országok zónája, ezért itt a globalizáció kérdése is a kis országok vonatkozásában vetődik fel, amelyekben szorosabb összefüggés van a gazdasági rendszer rugalmas reagálási képessége és a politikai stabilitás között, mint a nagyobb országokban. A kis országok kül-, bel- és gazdaságpolitikájának kérdése egy önálló kutatási irány, amelyet itt csak jelezni lehet.¹⁵

A közép-európai átalakulásokat vizsgáló egyik kötet szerkesztői, *Barbara Crawford* és *Arend Lijphart* abban látják a fő elméleti kérdést, hogy vajon az általános — ha úgy tetszik, globális — tényezők nyomása, a modern világrendszer intézményeihez való alkalmazkodás kényszere avagy a különös történelmi tradíciók tehetetlenségi nyomatóka válnak-e dominánssá ebben a térségben. Ez a kérdésfelvetés egészében véve jogos, s Közép-Európát illetően mégsem igazán találó, hiszen ebben a térségben a legerőteljesebb történelmi tradíció éppen a Nyugathoz való felzárkózás állandó törekvése volt, s ennyiben a globalizációs kihívásra való pozitív válasznak is megvannak a regionális előfeltételei. A Lijphart-féle kérdésfelvetés azonban nagyon is a lényegyet érintő a Balkán vagy Kelet-Európa térségét illetően, amelynek fél-demokráciái vagy homlokzat-demokráciái még sodródhatnak a globalizációhoz való felzárkózás kényszere és a különutas félresodródás között. A globalizáció mindenesetre eddig csak növelte a korábban is meglévő különbségeket a fenti három régió között, amelyeknek az euroatlanti integrációja is három szakaszban várható, így a közép-

európai térségnek nemcsak az EU-hoz, hanem a lassan felzárkózó, illetve részben leszakadó szomszédos térségek mozgására is számítania kell a maga globális alkalmazkodása során.¹⁶

Fejtegetésünkéből az az általános elméleti — mégis egészen konkrét politikai vonzatú — következtetés adódik, hogy a nemzeti politikának igenis jelentős mozgástere és ebből adódó felelőssége van a globális kihívásra adott sajátos válaszban. Sajnálattal kell megállapítani, hogy a kilencvenes évek magyar kormányai ilyen globalizációs avagy komplex modernizációs stratégiát nem dolgoztak ki, amelynek pedig döntő szerepe lehetne nemzeti érdekeink képviselete optimális formájának kialakításában is az EU-ban való teljes tagságra irányuló tárgyalásokon. A demokratikus átmenet eddigi szakaszát jórészt a „vakrepülés” és a rögtönzés jellemezte a kormányzatok részéről, de egyre nyomasztóbban jelentkezik egy nemzeti stratégia kialakításának szükségessége, amelyben komoly szerepet kell vállalnia a hazai társadalomtudományoknak is.

Jegyzetek

- 1 Ez a rövid írás összefoglalása a *Globalization and Regionalization in Central Europe: Positive and Negative Responses to the Global Challenge* (Budapest Papers on Democratic Transition, No. 204.) című tanulmányomnak, amelyet a Colin Hay (University of Birmingham) által szervezett *Critical Perspectives on Globalisation* című projekt keretében készítettem. A tanulmányok két kötetben kiadásra kerülnek, a politikatudományi jellegű tanulmányokat a továbbiakban idézem és felhasználom az összefoglaló elemzéshez. 1997.
- 2 Itt mindenekelőtt az *European Journal of Political Research* (EJPR) 25. évi évfordulós számában megjelent anyagokra utalnak, vö. Castles, Francis-McKinlay, Robert: *Does politics matter? Increasing complexity and renewed challenges*. EJPR, vol. 31, No. 1-2. 1997.
- 3 A globalizáció definíciójaként Samuel Brittan egyszerűen azt adja meg, hogy az egész világon egységes lesz a kamatláb. Busch, Andreas: *Globalization: Some Evidence on Approaches and Data*. (Sokszorosítás) (Birmingham). Az idevágó legutóbbi szakirodalom kritikai áttekintését lásd Simai Mihály: *A rendszerváltás, az állam és a globális változások*. Budapest, 1997. és Busch idézett műve. Az európai adatok komparatív áttekintését adja Gugler, Philippe: *From Internationalisation to Globalisation*. (Sokszorosítás) Federal Office for Foreign Economic Affairs, Bern, 1997.
- 4 A nyolcvanas és a kilencvenes években sorra jelentek meg munkák nemcsak a globális kommunikációról, hanem világméretű szabályozásának szükségességéről is, vö. Waterman, Peter: *Beyond Globalism and Developmentalism*. (Review Article). *Development and Change*, vol. 27, No. 1. 1996.
- 5 Ezekkel a témakörökkel már részletesen foglalkoztam korábbi munkámban, lásd Ágh Attila: *Globális kihívás*. Budapest, 1987. A legújabb irodalmat szemlézi Waterman, Peter: *Beyond Globalism and Developmentalism*. (Review Article). *Development and Change*, vol. 27, No. 1. 1996.

- 6 Lásd Huntington, Samuel: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman and London, 1991.; Held, David: *Democracy and the global order*. Polity, Cambridge, 1995.; valamint a globalizációs projekt több szerzőjének aktuális írását, vö. Cerny, Philip: *Globalization, fragmentation and the governance gap*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997.; Dolowitz, David: *Where's the State? The Political Process of Globalisation*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997.; Hirst, Paul–Grahame, Thompson: *Globalization in Question: The international economy and the possibilities of governance*. MA: Polity Press, Cambridge, 1996.; Peters, Guy: *Globalization and Governance*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997.
- 7 Az új komparatív közpolitika globális irányzatát a jóléti állam hanyatlásának témaköre hatja át, lásd Castles, Francis–McKinlay, Robert: *Does politics matter? Increasing complexity and renewed challenges*. EJPR, vol. 31, No. 1–2.; Martin, Andrew: *Welfare States at Bay? Globalization and the Politics of Distribution*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997.
- 8 Dryzek, John: *Political Inclusion as the Dynamics of Democratization*. American Political Science Review, vol. 90, No. 3, September 1996. 1997. 476–477.
- 9 Hirst, Paul: *The global market and the possibilities of governance*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997. 8.
- 10 Peters, Guy: *Globalization and Governance*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997. 20.
- 11 Dolowitz, David : *Where's the State? The Political Process of Globalisation*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997. 4.
- 12 Busch, Andreas: *Globalization: Some Evidence on Approaches and Data*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997. 24.
- 13 Hirst, Paul: *The global market and the possibilities of governance*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997. 11.
- 14 Cerny, Philip: *Globalization, fragmentation and the governance gap*. (Sokszorosítás) Birmingham, 1997. 11, 20, 23.
- 15 Ebben a rövid tanulmányban csak a főbb kérdések felvázolására koncentráltam, s ezért csak jelzem a határfelületeket, amelyek közül egyik a kis országok kutatása. Helmut Kramer bécsi professzor vezetése alatti projekt számára magam is elkészítettem a kelet-közép-európai országokról készített beszámolómat, vö. Ágh Attila: *Globális kihívás*. Budapest, 1987.
- 16 Itt, a végponton elérkeztünk az európaizáció és a politikai harmonizáció kérdéséhez. E tekintetben Közép-Európában számos kutatás folyik (vö. legutóbb Ágh, Attila–Ilonszki, Gabriella (szerk.): *Parliaments and Organized Interests in Central Europe: The Second Steps*. Hungarian Centre for Democracy Studies, Budapest, 1996.; illetve ez Magyarországon is mindjobban előtérbe kerül (vö.: Inotai András–Tamás Pál: *Európai Politikai Évkönyv 1995–1996*. Budapest, MTA, 1996.

A nemzetállam válsága?

Ez a dolgozat azzal a kérdéssel kíván foglalkozni, hogy 1989 után a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások értelmezhetőek-e úgy, mint a klasszikus értelemben vett kormányzás, illetve a nemzetállam válságának előidézői? A klasszikus értelemben vett kormányzás alatt a nemzetközi jogilag elismert, meghatározott terület és nyilvántartott, azonos jogi státussal rendelkező lakosság fölött gyakorolt központi hatalmat értem. Több régióban, így a Balkánon és a volt Szovjetunió területén, Kelet- és Közép-Afrikában felerősödtek azok a dezintegrációs nevezett folyamatok, amelyek ezt a hagyományos értelemben vett kormányzást megszüntették, vagy komoly kihívások elé állították. A központi kormányzat megszűnése, illetve képtelensége az ország területének ellenőrzésére az érdeklődés középpontjába állította az úgynevezett bukott állam, a *failed state* jelenségét. Ellenkező irányú folyamatok, növekvő stabilitás és jólét figyelhetők meg ezzel szemben az amerikai kontinensen, valamint emelkedő életszínvonal Dél- és Kelet-Ázsia néhány országában. Európa, beleértve szűkebb régiókat, a szorosabb integráció mellett tette le a voksot, de itt ezzel kapcsolatban még számos nyitott kérdés van. A legnagyobb vitákat kiváltó ügyek közé tartozik jelenleg az állam szerepvállalása, s általában a gondviselő állam fenntarthatósága. Egy másik érzékeny kérdés az államok nemzetközi státusa, különös tekintettel az átalakulóban lévő európai regionális szervezetekre. A *globalizáció* szóval a következőkben elsősorban a világkereskedelem és a pénzügyi műveletek körlátainak lebontását, egyes nemzetközi szervezetek szerepének növekedését, az információcsere és általában a kommunikáció felgyorsulását és kiszélesedését értem. Közvetve vitatkozom azokkal a nézetekkel, amelyek az államok belső problémáit elsősorban a globalizáció számlájára írják és megkísérelik a politikai felelősséget áthárítani egyes nemzetközi szereplőkre.

Mi a nemzetállam?

Nem tartozik a hálás témák közé a nemzetállam válsága, annak ellenére, hogy a kilencvenes években, nem utolsósorban a régiókban kirobbant etnikai konfliktusok kapcsán terjedelmes irodalma keletkezett. Egyes rezignált vélemények szerint amióta a nemzetállamok léteznek, folyamatosan válságban vannak. Ha csak az európai államok történetének forradalmait, puccsait és kormányválságait idézzük emlékezetünkbe, e vélemény nem is tűnik megalapozatlannak. Nem is beszélve az állam megszűnését kilátásba helyező elméletekről, illetve a különböző korszakokban diszfunkcióit, szükséges rossz voltát, Leviatán-jellegét kiemelő értekezésekről. Másfelől, e fogalmak — „nemzetállam” és „válság” a legképlekenyebbek közé tartoznak. Olyan példát, leszámítva talán Izlandot, nehezen tudunk felmutatni, amelyben egy közös eredettel dicsekvő, kulturálisan homogén közösség területi elhelyezkedése egybeesik a nevét viselő állammal. A világ államaiban ugyanis rendszerint más, etnikai, nyelvi és vallási közösségek is élnek, vagy az államalkotó közösségnek részei élnek az adott területen kívül, más államok fennhatósága alatt.

Annak ellenére sem hálás dolog a nemzetállam válságáról beszélni, hogy bárki, minden különös előképzettség nélkül fel tud sorolni több olyan területet is, amelyen az állam teljesítménye messze van az elvárhatótól, illetve a közönség által ténylegesen elvárttól. A problémák azzal kezdődnek, hogy a „válság” szó használata ebben az összefüggésben egy folyamatra utal, amelynek kezdetéről, összetevőiről, vagyis a válságjelenségekről és végkifejletéről, de legalábbis következő szakaszáról is illik mondania valamit annak a beszélőnek, aki a rendszeres megközelítés híve.¹ Az ügy tovább bonyolódik akkor, ha mint a jelen esetben, nemcsak elvontan kívánunk valami érvényesnek tekinthetőt mondani a dologról magáról, hanem Magyarország, a magyar társadalom, a magyar nemzet és állam jövőbeli kilátásairól nyilatkozunk. Ráadásul mindezt a nemzetközi viszonyokban történő változások hátterére vetítve.

Szembe kell nézni mindenekelőtt azzal, hogy a tárggyal kapcsolatos egyetlen, leíró céllal használt fogalmunk jelentése sem örvend konszenzusnak. Nem is beszélve az olyan politikai feszültségekkel terhelt kategóriákról, mint a nemzeti érdek. A nemzet nem normatív tartalmú meghatározásai is az általuk leírt embercsoport egységes, entitás jellegét hangsúlyozzák: egyazon hagyomány (mint eredet, történet vagy mítosz), nyelv, kultúra és akarat egy földrajzilag behatárolt területen. Ebből logikusan következik, hogy az állam, ezúttal a politikai közösségként felfogott nemzet konstitúciójaként, egyazon központból kormányzott, egyetlen akarat

megvalósítására létrehozott intézmény. Ha e leírásokat elfogadjuk — s ekkor még semmit nem mondtunk történetileg létező sokféleségről —, a *nemzetállam nem más, mint politikai egység, a nemzetközi viszonyokat tekintve pedig geopolitikai egység*. E két utóbbi kategória tűnik talán a legalkalmasabbnak a westfáliai béke haszonélvezői, a Szent Szövetséghez csatlakozók, a Nemzetek Szövetségét, valamint az ENSZ-t megalapító államok átfogó jellemzésére, miután általános nézet, hogy a nemzetállamok felvirágzása Nyugat-Európában a westfáliai békét követő korszakban kezdődött, s a jelenkori nemzetközi viszonyokban a nemzetállami modell az uralkodó államforma. A politikai, illetve a geopolitikai egység kategóriák azonban pusztán olyan szerkezeti elemekre utalnak, amelyek elegáns taxonológiaként a *politikai* dimenziójából kiindulva határozzák meg a nemzetállam — kétségtelenül a politika szférájába tartozó — realitását. Ebben az összefüggésben a *politikai* nem jelent mást, mint emberek, területek és erőforrások feletti ellenőrzést — illetve ezen ellenőrzés megszerzésére és megtartására irányuló törekvéseket. E perspektívában értelmezhető a hatalmi egyensúly elmélete és értelmezhetőek azok a jelenségek, amelyeket jelenleg sokan a nemzetállam válságának külső előidézőiként fognak fel. De soha nem fogunk tudni olyan modellt felállítani, amelyen belül államok létrejötté, esetenként nagyhatalommá válása vagy bukása előre látható szabályszerűségeket követne.²

A válság külső tényezői

Ebből a megállapításból kiindulva először megpróbálok felvázolni néhány olyan jelenséget, amelyeket a kilencvenes években a nemzetállam válságával kapcsolatban tartanak számon, majd röviden összefoglalom azt, amit a jövővel kapcsolatban lehet állítani ebben az összefüggésben, néhány Magyarországra vonatkozó megjegyzés kíséretében.

A nemzetállam jelenlegi válságának legtöbbször emlegetett külső okai között szerepelnek a következők:

1. A gazdaság, s különösen a kereskedelem globálissá válása. Ma a jelszó: kereskedelem határok nélkül. S ez nemcsak jelszó, de a világ legnagyobb részén élő valóság. A világpiac mobilitása hihetetlen mértékben megnőtt. A pénzáramlás sebessége szintén soha nem látott mértékben felgyorsult. A kormányok e mozgásokat egyre kevésbé képesek ellenőrizni, s ez sok politikus számára nemcsak frusztráció forrása, hanem tényleges politikai befolyásának és súlyának az eljelentéktelenedését is jelenti. A *politikai* egységnek éppen a legfőbb jellemzője, az ellenőrzés képessége tűnik tova.

2. A gyorsan fejlődő és terjedő rakétarendszerek katonailag a legtöbb államot kiszolgáltatottá teszik, még azokat is, amelyek az ilyen rendszerek némelyikével rendelkeznek. Ha a jelenlegi folyamatok iránya nem változik, hosszú távon pusztán az Egyesült Államok és néhány szövetségese fog hatékony védelemmel rendelkezni a nukleáris, bakteriológiai vagy vegyi töltettel felszerelt rakéták ellen. Ennek következtében a *geopolitikai* egységként felfogott nemzetállam fontos attribútuma, a legitim erőszak alkalmazása, majd a pusztító önvédelem lehetősége szűnik meg a legtöbb ország számára.

3. Az információáramlás legújabb eszközei szintén megoldhatatlan feladatok elé állítják azokat az államokat, amelyek valamilyen okból korlátozni kívánják lakosaik hírérségét és általános tudásszomját.

E néhány aspektus az egyes államok konkrét helyzetétől, földrajzi elhelyezkedésétől, kulturális hovatartozásától, gazdasági és katonai potenciáljától függetlenül befolyásolja a nemzetállam jelenlegi helyét és értékelését a nemzetközi viszonyokban. Nézetem szerint fontos újra leszögezni, hogy e „válságjelenségek” főként a *politikai* dimenzióját érintik, s ebből a szempontból a világ egymással versengő, sőt ha érdekeik úgy kívánják, egymással bármikor szembefordulni kész államokból áll. E szemléletet a tapasztalat nagymértékben megerősíti, s a világnak ez az arca köszön vissza általában a napi hírösszefoglalókban, az írott és az elektronikus médiában egyaránt. Ha azonban figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a valóságban az államok nemcsak nulla összegű játékok terminusaiban versengenek, hanem sok esetben együtt is működnek különböző kérdésekben, a nemzetállam válsága kifejezés veszít vészjósló jellegéből. Innen nézve feltűnik, hogy egyesek, akik a vészharangot kongatják, nemcsak az erős állam eszméjét osztják, de sok esetben a nyugatival szembenálló eszméket és értékrendet vallanak. Ez néha sajátos ellenmondásokat eredményez, hiszen a nemzetállam paradigmája a nyugati kultúrkörben, Nyugat-Európában jelent meg. Önellentmondás ebben az értelemben például az iszlám állam, s általában bármilyen teokratikus állam programja, amely nyugati államszervezési technikákkal kíván megvalósítani és fenntartani egy nem nyugati értékeken alapuló kulturális és politikai közösséget. Ha tehát a nemzetközi viszonyok körében túllépünk a nemzetállam legáltalánosabb szerkezeti leírásán, vagyis politikai és geopolitikai egységként való felfogásán, azonnal súlyos ellentmondásokkal találjuk szembe magunkat.

A válság belső tényezői

A külsőnek mondott tényezők mellett felsorolható egy sor olyan jelenség is, amely az államok belső szerkezetének diszfunkcióival van kapcsolatban és szintén felfogható a nemzetállam általános válságának jeleként. A kérdés az, hogy ezek a jelenségek a nemzetállam válságának okai vagy ered-

ményei? A következő szempontok szerint lehetne e tényezőket, jelenségeket vagy információkat csoportosítani:

1. Ha a társadalmi szerződés fikciója felől közelítjük meg a kérdést, akár azt is mondhatjuk: az államok többsége ma már nem képes eleget tenni az eredeti társadalmi szerződésben vállalt kötelezettségeinek. E szerződés értelmében az emberek lemondtak természetes jogaikról az állam javára, mindenekelőtt az önbíráskodás jogáról, s cserébe állampolgári jogokat és biztonságot, védelmet kaptak. Azt látjuk, hogy — nem feledve a közöttük lévő alapvető különbségeket — a minimális vagy „éjjeliőr” állam, a totális állam, valamint az identitás-állam hosszú távon nem működőképesek, egyesek elviselhetetlen egyenlőtlenségeket, mások pedig mérhetetlen szenvedést, áldozatokat, illetve egy sereg hiábavalóságot eredményeznek. Napjainkban a jóléti-gondviselő állam Nyugat-Európában gondokkal küszködik, reformokra szorul, míg a Délkelet-Ázsiában felmenő ágban lévő tekintélyelvű államok viszonylagos jólétet és létbiztonságot képesek nyújtani állampolgáraiknak. Ez utóbbiak viszont a társadalmi szerződés fikciójától s az ebből következő nyugati típusú legitimitáseelvektől eltekintenek. Nyugaton viszont a *contractus*ra való hivatkozás, főleg választási kampányok idején vált gyakorivá az elmúlt években. E jelenség újra azt húzza alá, valami nincs rendben az állam és az állampolgárok viszonyával.

2. Sok szó esik napjainkban a nemzeti identitás válságáról, s ezzel összefüggésben az állam teendőiről. Nyelvtörvények születtek Európa keleti és nyugati felében egyaránt, és jogszabály készült az Egyesült Államokban az angol nyelv védelmében. A nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek jogai egy rövid időszakot leszámítva 1990 és 1993 között újra a marginális, kínos témák közé szorultak vissza a nemzetközi politikai diskurzusban és a kormányközi intézményekben. A kulturális hegemonia és a már-már sovinizmusba átmenő kulturális protekcionizmus egyaránt létező jelenségek világszerte. A nemzeti államként felfogott nemzetállam etnopolitikai törekvései régiókban az 1990-es években népirtáshoz, etnikai tisztogatáshoz, polgárháborúhoz vezettek. Az etnopolitikai alapállás világos, egyszerű, azonnali és félelmetes mozgósítóerővel rendelkezik: az állam a többségi etnikum kizárólagos tulajdona, az állam fennhatósága alá tartozó területtel együtt, következésképpen kifelé az idegenekkel! Régiókban egyelőre az etnikai paktum többség és kisebbség(ek) között sehol sem kötöttett meg, hiszen a hatalom megosztásával járna, s itt rövid úton visszaérünk az egységes nemzetállam eszméjéhez.

3. A politikai felelősség tekintetében szintén kérdőjelek merülnek fel, kultúrkörtről, földrajzi fekvéstől és államformától függetlenül. A nem-

zetállam működése nehezen képzelhető el a *Max Weber* értelmében vett felelősség-etikától függetlenül. Az államférfiúi ethoszra való hivatkozást a politikusi nyilatkozatokban napjainkban azonban nemcsak az általánosan és a legmagasabb szintekig elharapózott korrupció teszi nagy mértékben hiteltelenné. A politikatudomány különböző területeit művelők számára ma már közhely annak a megállapítása, hogy demokráciákban a választási ígérek többségét a nyertesek nem tartják be a választások után. A szabadpiac logikája, a verseny és a licit a demokratikus választásokat a show szabályai szerint rendezi át, s magától értetődő, hogy a választási programok nem a száz százalékos megvalósítás igényével készülnek. A nemzetközi viszonyokban a politikai felelősség Bosznia és Ruanda után reménytelen kérdésfelvetésnek tűnik.

4. A gazdaság, mint a kilencvenes években kibontakozó globalizáció egyik leglátványosabb összetevője, nemcsak az előbbieken felsorolt külső okok között szerepel a nemzetállam válságának tárgyalásánál. Mint megjegyeztem, a gazdasági, s különösen a pénzügyi tranzakciók ellenőrzésének képtelensége általában frusztrációt okoz a kormányon lévők számára, s politikai súlyuk csökkenését vonja maga után a nemzetközi viszonyokban. Ez azonban a belpolitikában is lemenő tendenciát mutat e tekintetben. A *nemzetgazdaság*, a szó klasszikus értelmében ma már csak átvitt értelemben létezik. A nemzeti össztermék létrehozásában közvetve vagy közvetlenül, számos külföldi szereplő is részt vesz. Még az amúgy nyersanyagokban bővelkedő, de politikailag és kulturálisan bezárkózó államok is kénytelenek egy sor árucikket, ha nem egyéb, legalább fegyvereket és haditechnikát megvásárolni külföldről. Ehhez azonban pénzre, kemény valutára van szükségük, s azt csak a világpiacon szerezhetik be.

5. Végül a *nemzetbiztonság* tartalma is átértékelődött a kilencvenes években. A légi hadviselés fejlődése a geopolitikai kiszolgáltatottságot megnövelte ugyan, de ez minden államra érvényes — legalábbis addig, amíg az USA hadrendbe nem helyezi komplex rakétaelhárító rendszereit. Ma az állam biztonságaként értelmezett nemzetbiztonságot sok esetben jobban fenyegeti a külső ellenségnél a terrorizmus, a paramilitáris csoportok (lázadók, gerillák, beleértve a városi gerillákat) és a szervezett, nagyiparszerűen működő bűnözés.

E felsorolás nem tartalmaz olyan tényezőket, amelyek a nemzetállamok számára egyenként és összeségükben is szintén megannyi kihívást jelentenek: a környezeti károk, a járványok, a tömegbetegségek, a mérgező anyagok tárolására és szállítására vonatkozó szabályok figyelmen kívül hagyása, egyes, eddig nem ismert vírusok megjelenése és elterjedése, vagy éppenséggel a vízhiány.³

Kilátások a jövőre

Nehéz szilárd támpontokat találni. Sőt megkockáztatható, hogy pusztán doktrinális megfontolásokból fölösleges is ilyeneket keresni. Tavaly a világ-atlaszok 192 országot tartottak számon. Ezek közül kettőben nem létezett központi kormányzat még papíron sem (Nyugat-Szahara, Szomália). Legalább húszra tehető azon államok száma, amelyekben a terület egy részét a központi kormánnyal szemben álló csoportok ellenőrzik úgy, hogy ott bizonyos szintű igazgatási struktúrákat működtetnek. Ez arányként nem is rossz, csak a bukott államok általában geostratégiaiilag a kulcsfontosságúak közé tartoznak. Az államok területe a 44 hektáros Vatikán-város-államtól a több mint 17 millió km²-es Orosz Föderációig nagy szórást mutat. Szigetországok éppen úgy találhatók a listán, mint enklávé-államok, s a lakosság sűrűsége a különböző országokon belül is rendkívül nagy szórású. Az államterületet tekintve egyébként Magyarország a 110. helyet foglalja el a 192-es listán, a lakosság lélekszámát tekintve (1995-ös becslések szerint) pedig a 67. a sorban.

Ha a területen és a lélekszámon túl három kritériumnál többet veszünk fel, gyakorlatilag áttekinthetetlenné válik az államok nómenklatúrája. Noha a többség köztársaságként határozza meg önmagát, e formulán belül is nagy a változatosság, még akkor is, ha újra csak az önmeghatározást vesszük figyelembe. Az önmagát Iszlám Köztársaságként meghatározó Irán, amely ténylegesen teokrácia, és Magyarország között például alig találunk közös nevezőt egy a köztársaságot, mint államformát felvevő csoportosítási kísérlet keretében. Ezért az ilyen kísérletek nem is jellemzőek a nemzetközi viszonyokkal foglalkozó tudományágakban, noha például az említett Irán és Magyarország is megfelel a korábbi nemzetállami kritériumunknak: politikai egységek, központi kormányzat ellenőrzése alatt állnak, és a nemzetközi jog elismert alanyai.

Ha a gazdasági mutatókat vesszük figyelembe, az eltérések még nagyobbak. Ebből a szempontból a legtöbbet idézett csoportosítás, amelynek politikai jelentősége vitathatatlan, a világ szegényekre és gazdagokra osztása. Van olyan sokak által osztott vélemény, amely szerint a globalizáció-egyenlőtlenség „koktél” különösen hosszú távon robbanékony, mivel napjainkban már nem lehet olyan könnyen elkendőzni a nyomort mint korábban.⁴ Vannak azonban ettől eltérő vélemények is. A *The Economist* előrejelzése 1997-re ezek közé tartozik: „1997 jó év lesz, kivételesen jó. Vegyük számba a jótéteményeket. A világban béke van. Bár, mint soha korábban, 192 szuverén állam van, egyik sem fog háborúban állni egy másikkal 1997-ben. Közel 30 polgárháború lesz, véresek és nehezen megállíthatók, de

egyik sem veszélyezteti az államok általános biztonságát. A világgazdaság 4%-os növekedést ér el. Több érték teremődik meg 1997-ben, mint bármelyik évben korábban a történelemben, és mivel a népesség növekedése csökkenni fog, az új vagyon tovább nő. E boldog állapot részben az Egyesült Államokban 1997-ben a tetőpontjához közeledő gazdasági ciklusnak lesz tulajdonítható, de alapvetően a majdnem egyetemesen elfogadott IMF-vezette kapitalizmusnak és az ebből következő demokráciának köszönhető.”⁵

E tény- és vélemény-kavalkádot tekintetbe véve felmerül a kérdés, hogy a nemzetállam válsága, úgy ahogyan az a kilencvenes években jelentkezik a politikai diskurzusban és a közgondolkodásban, nem tartozik-e az önmagukat beteljesítő jóslatok közé? Az én véleményem az, hogy a nemzetállamok általában, vagy az egyes államok nem azért fognak megbukni, esetleg megszűnni, mert azt állítjuk: válságban vannak. Sőt, az sem biztos, hogy az egy központból kormányzott, fennhatóságát mások fennhatóságának kizárásával egy meghatározott terület felett gyakorló, állampolgársági viszonyt létesítő állam, mint az együttélés modernkori politikai kerete elveszíti relevanciáját a belátható jövőben.⁶ Különben azok sem tudják megmondani, mi következik a nemzetállamok után, akik e képződményt történelmi zsákutcának tekintik. Amint az is tény, hogy a nemzetállam, mint az emberiség történetének utóbbi két-három évszázadára jellemző alakulat, folyamatosan legalább annyi politikai problémát hoz létre, mint amennyit megold.

Ami a globalizációt illeti, látni kell, hogy egy sor folyamatot, amely a globalizáció körébe tartozik, maguk az államok indítottak el. A három éve létrejött, 1996 végén 126 tagot számláló Világkereskedelmi Szervezet (WTO) egy több éven keresztül tartó tárgyalássorozat eredménye, amelyet nemzetállamok folytattak, partikuláris érdekeik messzemenő szem előtt tartásával. Ma a tagság elérése e szervezetben legalább 30 ország, köztük Kína és Oroszország számára egyaránt a politikai prioritások közé tartozik.⁷ A különböző kommunikációs infrastruktúrák kiépítése a legtöbb állam számára szintén a stratégiai kérdések közé tartozik. A fegyverpiacon pedig az igazán jelentős vevőkört hosszú ideig továbbra is a nemzetállamok alkotják.

Magyarország esetében sajnos a felsorolt tényezők és válságtünetek mindegyikével számolni kell. Közöttük akadnak olyanok, amelyek egyértelműen negatív, vagy potenciálisan egyenesen romboló hatást képesek kifejteni helyi szinten, de vannak olyanok is, amelyek pozitív irányba hatnak. Rajtunk múlik, hogy az utóbbiakat felismerjük és gyümölcsöztessük, illetve a negatív hatások bekövetkeztének esélyeit a lehetőségek szerint

csökkentsük. Van néhány tényező, amellyel szemben jelen pillanatban tehetetlenek vagyunk, de ez sem jelenti, hogy ne kellene elgondolkodni a dolgon. A tennivalókat véleményem szerint egyetlen fogalommal jelölhetjük meg: *alkalmazkodás*, az egyre nagyobb sebességű változásokhoz. A kilencvenes évek nagy tanulsága, különös tekintettel a kis államokra az, hogy nem szabad túl sokat hibázni, hiszen nem lehet előre tudni, melyik rossz döntés válthat ki végzetes következményeket. Egyetlen melléfogásnak is — szerencsétlen körülmények összejövedele esetében különösen — lehetnek hosszú távon helyre nem hozható következményei. A bukott állam jelensége arra int, hogy egy összeomlott kormányzatot senki sem fog kívülről helyreállítani, még akkor sem, ha azt az állam széthullása követi, s még ha nem is kifejezetten önhibából következett be. Fokozottan áll ez viszont akkor, ha az összeomlást az adott ország politikai osztálya maga idézte elő. Albánia az intő példa e tekintetben.

Végezetül szeretném egyetérthetünk a már idézett *Paul Kennedy* következtetésével, amikor is ezt írja: „Összegezve, bármennyire is kikezdték az állam autonómiáját és funkcióit a nemzetek feletti trendek, olyan megfelelő helyettesítője, amely a globális változásokra egységként válasszolna, egyelőre nem mutatkozik. Létfontosságú marad az, ahogyan egy ország politikai vezetői felkészítik népüket a huszonegyedik századra, annak ellenére, hogy a hagyományos állami eszközök gyengülnek...”⁸

Jegyzetek

- 1 Dunn, John: *Crisis of the Nation State?* In: *Contemporary Crisis of the Nation State?* Ed. Dunn, John. Blackwell, Oxford, London, 1995. 3–15.
- 2 Vö.: Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers*. Vintage Books, New York, 1989. XXII–XXIV.
- 3 Ld. még: *A világ helyzete*. World Watch Institute–Föld Napja Alapítvány, Budapest, 1997.
- 4 Boniface, Pascal: *La volonté d'impuissance. La fin des ambitions internationales et stratégiques?* Seuil, Paris, 1996. 196. Francia szerzők, így az idézett is, fellépve az angolszász hatások ellen a *globalisation* helyett következetesen a *mondialisation* szót használják.
- 5 *The World in 1997. The Economist*. 1996. Introduction by Dudley Fishburn — Editor, 9.
- 6 Kennedy, Paul: *Preparing for the Twenty-first Century*. Vintage Books, New York, 1993. 122–134. (The Future of the Nation-State); *The nation-state is dead. Long live the nation-state*. *The Economist*, December 23rd 1995–january 5th 1996 (Volume 337 Number 7946), 17–20.
- 7 *All free traders now?* *The Economist*. December 7th–13th, 1996 (Volume 341 Number 7995), 23–25.
- 8 *Preparing for the Twenty-first Century*. Id. kiadás, 134.

Rendszerváltás és a hatalom konvertálása

II.

A gazdasági változások hatása a magyar társadalomra

1. Áttekintés és elvi

Történelmi példák sora bizonyítja, hogy stabil, kialakult, megállapodott hatalmi és társadalmi gazdasági viszonyok között a társadalom makroszerkezetehez kapcsolódó szervezeti struktúrák főként meghatározottak a belső helyzet foglalkoztatás, megőrzését, érdekérvényesítését illetően. Átmeneti helyzetekben azonban, amikor a régi makroszerkezet és a hozzá kapcsolódó szervezeti struktúrák legalábbis megkérdőjelezhetők vagy felbomlanak, nagyraért a társadalmi szereplők — elsősorban az elit — formálja meg az új társadalmi makroszerkezetet és az ahhoz kapcsolódó régi vagy új szervezetek és kapcsolódások arculatát.

A számos elitteoretikus közül a szociológiához legközelebb C. Wright Mills definíciója áll közel. Mills szerint az elit tagjai abban a helyzetben vannak, hogy országos jelentőségű (azaz a társadalom egészét érintő) döntéseket hozhatnak. A külsőben elitcsoportot számos szálal kapcsolódik egyikhez, belső kohéziójuk igen erős. Az elitben pszichológiai sajátosság, a specializációs folyamat hasonlóságából fakad. A kohézió másik forrása az elitek mögött álló intézményes hierarchiák összefüggése. Mills gazdasági, politikai és kulturális elitet különböztet meg, magam a szociológiában általánosan elfogadott szerint politikai, gazdasági és kulturális elitet.

Rendszerváltás és a hatalom konvertálása

Bevezetésképpen indokolni szükséges, hogy a rendszerváltás, a gazdasági átalakulás folyamatának elemzésében miért kulcsfontosságú az elitek metamorfózisának és arculatának elemzése. Más megközelítésben: miért fontos az, hogy *Jeffrey C. Alexander* kifejezésével élve — elméleti attitűdünk „kollektivistából” „individualistábbá” váljon.¹ Vagyis a társadalmi-gazdasági folyamatok társadalmi makroszerkezeti meghatározottságának tételezését az egyének — és kiemelten az elitek — viszonylagos szabadságának, társadalomalakító képességének tételezése váltsa fel.

I. Átmenet és elit

Történelmi példák sora bizonyítja, hogy stabil, kialakult, megállapodott hatalmi és társadalmi-gazdasági viszonyok között a társadalom makroszerkezetéhez kapcsolódó szervezeti struktúrák jórészt meghatározzák a bennük helyet foglalók gondolkodását, magatartását, érdekérvényesítésük módját. Átmeneti korszakokban azonban, amikor a régi makroszerkezet és a hozzá kapcsolódó szervezeti struktúrák legalábbis meginognak vagy felbomlanak, nagyrészt a társadalmi szereplők — elsősorban az elitek — formálják meg az új társadalmi makroszerkezetet és az ahhoz kapcsolódó régi vagy új szervezetek és kapcsolódásaik arculatát.

A számos elitértelmezés közül a sajátoméhoz legközelebb *C. Wright Mills* definíciója áll közel. Mills szerint az elit tagjai abban a helyzetben vannak, hogy országos jelentőségű (azaz a társadalom egészét érintő) döntéseket hozhatnak. A különböző elitcsoportok számos szállal kapcsolódnak egymáshoz, belső kohéziójuk igen erős. Ez részben pszichológiai sajátosság, a szocializációs folyamat hasonlóságából fakad. A kohézió másik forrása az elitek mögött álló intézményes hierarchiák összefonódása. Mills gazdasági, politikai és katonai elitet különböztet meg,² magam a szakirodalomban általánosan elfogadott szerint politikai, gazdasági és kulturális elitet.

A hatalom közvetlen gyakorlása mellett az elit másik funkciója — és itt elsősorban Pareto-ra támaszkodom — társadalmi magatartásminták felmutatása.³ Paretotól és eszmetársaitól eltérően azonban — miként a második világháború utáni új elitelméletek megfogalmazói⁴ — a magatartásminták felmutatását és követését megfigyelhető társadalmi jelenségként, nem pedig az elitekkel szemben támasztott normatív, erkölcsi követelményként értelmezem. Vagyis abból indulok ki, hogy miként a hatalom, a társadalmi szereplők által megjelenített értékek vonzereje is egyenlőtlen eloszlású. Bonyolult áttételeken, gyakran tudattalan mechanizmusokon keresztül és elsősorban a médiumok közvetítésével — a mindenkori elit által képviselt értékek és a hozzájuk tartozó érdekérvényesítési metódusok — a társadalom többi szereplője számára magatartásmintaként jelennek meg és hatnak. Akár a morális jót, akár a morális rosszat, akár a kettő keverékét jelenítik meg.

Mills elitértelmezésétől nem áll távol *Pierre Bourdieu* definíciója, bár ő nem elitről, elitekről, hanem domináns osztályról beszél. A domináns osztály azokból tevődik össze, akik a legtöbb társadalmi erőforrással rendelkeznek, vagyis birtokukban vannak a vizsgált társadalmi berendezkedésben leginkább értékelt tőketípusok. Ezek a szociális tőke, a kulturális tőke és a gazdasági tőke, valamint az ezek egymásra való átválthatóságát biztosító szimbolikus tőke. A domináns osztály határozza meg az egyes tőketípusok átváltási arányát, és intézményesíti azt a tőkét, melyen legitimitása nyugszik.⁵

Az elitek átváltozása

Rátérve a hazai folyamatok elemzésére, állításom az, hogy a magyarországi elitek az 1980-as évek, az államszocializmus elsősorban gazdasági feszültségek képében megjelenő strukturális válságának felszínre kerülése óta sajátos metamorfózisokon mentek keresztül. E folyamatot és hatásait, melyet széles empirikus bázisra támaszkodva kutattam,⁶ korábbi írásaimban részben már kifejtettem.⁷ Új eredményeim egy tervezett nagyobb lélegzetű munka részei, melyeket itt és most csupán tézis- és mozaik-szerűen tudok ismertetni. A kifejtés során elkerülhetetlen korábbi kutatási eredményeim rövid, tételszerű felidézése.

Az 1980-as évek elejétől az államszocializmus strukturális válságának bázisán három társadalmi ellenelit csoport születik, amelyek döntő szerepet játszanak az államszocializmus hatalmi szerkezetének bomlasztásában, majd a politikai rendszerváltás beindításában és végrehajtásában. E három társadalmi ellenelitcsoport a késő kádári technokrácia, az új reformer értelmiség és a demokratikus ellenzék.

Az ún. „kommunista nomenklátúra” már az 1980-as évek elejétől felbomlóban van. Sáncain belül születik meg a késő kádári technokrácia, melynek tagjai a híres-nevezetes beat-nemzedék, a „nagy” generáció tagjai. A késő kádári technokráciát az elit korábbi nemzedékénél magasabb szintű szakértelem, határozottan nem kommunista, hanem baloldali liberális, majd konzervatív liberális, pragmatikus, technokrata értékrendszer jellemzi. Ugyanakkor szocializációs örökségként erősen vonzódik az informális különalkuk világához, a „hátsó szobákban” történő megegyezésekhez. Mindezzel összefüggésben társadalmi beleérzőképessége fejletlen, demokráciaigénye nemigen terjed túl az „okos” emberek szabadságának igenlésén.

A demokratikus ellenzék politikai okokból marginalizált, vagyis a hatalmi intézményeken kívül elhelyezkedő, megszerveződésének csúcspontján alapvetően baloldali liberális értékrendszert képviselő, szintén a „nagy” generációhoz tartozó értelmiségiekből jön létre.

Az új reformer értelmiség az előbbi két ellenelitcsoport közötti térben helyezkedik el. Tagjait állami állásaikban megtartják, de attitűdje és értékrendszere egyik csoportjában a demokratikus ellenzékéhez, másik csoportjában a népi írók táboráéhoz áll közel.

E három elitcsoport 1980-as évek elejétől létrejött látens szövetségének — és hozzá tartozó informális kapcsolattrendszerének — alapja az, hogy a késő kádári technokrácia a demokratikus ellenzékben és az új reformer értelmiség liberálisaiban saját ideológusait véli felfedezni — az adott politikai keretek között azok fő törekvése az övékéhez hasonlóan az állampárt-pártállam hatókörének jelentős szűkítése és a piaci viszonyok kiszélesítése. Ugyanakkor eme viszony ambivalens, és a késő kádári technokrácia, ha érdeke úgy kívánja, lelkiismeretfurdalás nélkül feláldozza értelmiségi szövetségeseit. Az 1980-as évek elejétől kezdve mindhárom csoport egyre növekvő informális hatalomra tesz szert, korábban nem tapasztalt erejű teleologikus igényekkel lép fel. Az 1980-as évek második felétől már csúcshatalmi pozíciók meghódítására törekszik — a késő kádári technokrácia a formális hatalmi jogosítványok megragadására, a másik két elitcsoport az informális befolyás jelentős kibővítésére.

A három elitcsoport attitűdjének, értékrendszerének közös vonása egyrészt az erős küldetéstudat, amely az ifjú évek baloldali elkötelezettsége és belső rendszerkritikája után — annak kompenzálásaként — egy alapvetően liberális (bár mint arról szó volt, különböző típusú liberális) nézetrendszerben és programokban, valamint ehhez kapcsolódóan a liberális demokráciák idealizálásában jelenik meg. Másrészt mindhárom csoport erős vonzódást mutat az informális kapcsolatok, az informális hatalomgyakorlás iránt.

A politikai rendszerváltás főszereplői az államszocializmus méhéből megszülető három ellenelitscsoport. Ők a rendszerváltó elitek. A politikai rendszerváltás idején rivalizációjuk következtében szövetségük felbomlik. Hatalmi harcuk nyertese a szürke harmadik, a Magyar Demokrata Fórum.

A politikai rendszerváltás lezárultával bomlási folyamat indul el magukon az egyes rendszerváltó eliteken belül is. A rendszerváltó elitek struktúrája a következő alakot veszi fel: politikusok, állami bürokraták, üzletemberek, pártokhoz kötődő értelmiségiek, a mindenkori államhatalomhoz kötődő értelmiségiek és független értelmiség. A legutóbbi kis létszámú csoportot kivéve radikális rendszerváltó szerepüket szociális, ezen belül politikai tőkéjük megtartása (kiterjesztése) mellett gazdasági és kulturális tőkévé konvertálják.

A Magyar Demokrata Fórum vezette koalíció hatalomra kerülése után megkezdí saját, elsősorban gazdasági klientúrája kiépítését, ennek megerősítésére azonban nincs sem elég ereje, sem elég ideje. Mindazonáltal az 1990–1994 közötti időszak legfőbb konfliktusa a pozícióiban csak részben meggyengült késő kádári technokrácia és a keresztény-konzervatív klientúra harca.

Az 1990 és 1994 közötti időszakban részben a szélsőjobb oldali fenyegetés hatására, de döntő részben a közös szociokulturális örökség és a hatalmi törekvések megjelenéseként megkezdődik a rendszerváltó elitek kapcsolatának regenerálódása. Az újraintegrálódás — a Demokratikus Charta keretében elinduló, de más szférákra is kiterjedő — intézményesülésének csúcspontja az új kormánykoalíció létrejötte 1994 tavaszán.

A parlamenti választások és a koalíción belüli szereposztás nyomán a főhatalmat az MSZP szerzi meg. És rajta keresztül a késő kádári technokrácia, mégpedig olyan felállásban, hogy a politikai hatalom egy része a késő kádári technokrácia másod-harmadvonalának, a gazdasági főhatalom ezen technokrácia krémjének kezébe kerül. A kulturális főhatalom birtokosává pedig a demokratikus ellenzék és új reformer értelmiségi szövetségeseinek utóda, az SZDSZ válik.

Késő kádári technokrácia

Elemzésem további részében a késő kádári technokrácia szerepére koncentrálok. A késő kádári technokrácia társadalmi szerepét hosszabb távon elsősorban sajátos értékrendszer jelöli ki.

A késő kádári technokrácia egyik szeme a piacon, a másik az állami bürokrácián és a párteliteken — pénz és hatalom egyaránt fontosak számára. Az 1994-es választások után is erősödő gazdasági hatalmát politikaivá, politikai hatalmát gazdasági és kulturális hatalommá képes konvertálni.

A kulturális főhatalom birtokosai által is támogatott ideológiája a neoliberalizmus, *Bokros Lajos* nevével fémjelzett, de azóta is folytatott stabilizációs gazdaságpolitikája ennek feleltethető meg.

A neoliberalizmus magyarországi változata határozott társadalomátalakító igénnyel fogalmazódik meg. Célja a társadalom átnevelése, éretté tétele a könyvekben olvasott neoliberális normák betartására. De felszínre jut benne a késő kádári technokrácia autoriter, etatista szociokulturális öröksége is — a társadalmi normák radikális átstrukturálásának igénye részben az erős, beavatkozó állam ethoszának megjelenése.

A neoliberális ideológiát egy túlracionalizált gazdaság- és társadalomkép alapozza meg. Ezen ideológia képviselői számára a gazdaság szinte „vegytisztá” fogalmakkal — költségvetési hiány, fizetési mérleg, infláció, kamat stb. — és szinte „műszaki” pontossággal leírható szerkezet, melybe azért lehet (és kell) államilag beavatkozni, mert — mivel minden önértékét követő szereplője racionálisan cselekszik — a beavatkozások hatásai egyrészt a tervezőasztal mellől, logikai úton előre jelezhetőek, másrészt már rövid távon képesek megváltoztatni a racionális viselkedés kritériumait.

Szelényi Iván szerint érdekes analógiák fedezhetők fel a monetarizmus és a marxizmus szerkezete között. Magam ezt az analógiát inkább a neoliberalizmus és a marxizmus politikai ideológiaként funkcionáló, vulgarizált változatai között látom. A továbbiakban azonban *Szelényi*t idézem.

A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is egyszerű és gyors megoldásokat kínál. A monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. „A szebb jövő nemcsak hogy hamarosan elérkezik, de mindenki egyformán részesül majd áldásaiból”, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabbrendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el. A monetarizmus bírálói etikai vétséget követnek el: populisták, demagógok, felelőtlenek, sőt, titkon feltehetően kommunisták.⁸

Konkrétabban vizsgálva a késő kádári technokrácia társadalmi szerepét, a késő kádári technokrácia számára a csúcshatalom birtoklása nem jelent valódi szabadságot — korábbi államszocialista kötöttségeit a nemzetközi nagytőkétől való függéssel váltja fel. (Stabilizációs politikájának egyik legfőbb célja a munkaerő költségeinek leszorítása, nemzetközi versenyképességének rövid távú javítása.⁹) S amilyen mértékben szembefordítja önmagával a társadalom különböző csoportjait, olyan mértékben egyre inkább rá is kényszerül erre. Másrészt nem mond le legfőbb szociokulturális örökségéről, az egyéni, informális alkumechanizmusok működtetéséről — a szabad, önszabályozó piac elvein nyugvó neoliberális ideoló-

giája valóban csupán ideológia. A valóság a gazdasági hatalom növekvő koncentrációja, a kartellezés, a piac ellenőrző szerepének korlátozása.

A késő kádári technokrácia a gazdasági elit egészének mintaadója. Ami értékeiből és magatartásmintájából leginkább beépült a gazdasági elit többi csoportjának értékrendszerébe, az elsősorban a piac, a pénz és a hatalom iránti azonos vonzódás, ezen vonzalomnak az informális érdekérvényesítésben való megjelenése, és ennek megfelelően a piaci és bürokratikus értékek átláthatatlan keveredése. Pontosabban, eme öröklött tudathasadásos állapot megerősítést nyer, miközben a benne rejlő konfliktusok a piaci értékek erősödése következtében jóval élesebbé válnak. Így alakul ki az a helyzet, hogy a gazdasági életben a siker és kudarc kritériumai minden korábbinál bizonytalanabbá, homályosabbá válnak. Így módon a formálódó kapitalizmusban egyelőre sem az előrejutás, sem a visszavonulás etikája nem fogalmazódhat meg, sőt inkább a káosz állapota látszik erősödni.

Angyal Ádám empirikus kutatásai alapján az egyéni vezetői teljesítmény és a vállalati teljesítmény között nem mutatható ki szoros kapcsolat.¹⁰

Az üzleti morál normáinak gyengeségét jelzik *Lengyel György* kutatási eredményei: 1993-ban a gazdasági elit tagjainak mintegy fele találta igaznak azt a megállapítást, hogy „aki vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”.¹¹

A TÁRKI 1996-os, nagyvállalkozók körében végzett felmérése szerint „nyílt érdekérvényesítés helyett a cinkos összekacsintások, az egyéni »érdekkijáráások« rendszere alakult ki. A személyes kapcsolatokra épülő egyéni érdekérvényesítés, az érdekek nyílt feltárása helyett azok elrejtése és informális úton való érvényesítése kedvez a korrupciónak, a formális hatalmi mechanizmusok háta mögötti »titkos« paktumok és párhuzamos döntési mechanizmusok kialakulásának és megszilárdulásának.” A jelentés megfogalmazói szerint „ez a helyzet nem jó a politikai-gazdasági döntéshozóknak, mert mindegyikük személyével kapcsolatban felmerülhet a kérdés: vajon kivel van, kinek az érdekeit képviseli — és mit kap ezért cserébe? Ez nem jó a kialakuló tőkés osztálynak sem. Nem jó, mert egyéni úton nehezebb az érdekek érvényesítése, mint nyíltan és kollektív formában. És nem utolsósorban azért sem jó, mert »rejtett utakon« kénytelenek járni, ami a közvélemény szemében »igazságtalan, csalárd, nem becsületes« ember képében tünteti fel őket.”

A jelentés fontos adata, hogy 1996-ban a nagyvállalkozók 61,8 százaléka vélekedett úgy, hogy „ha mindenki minden törvényt betartana, megállna a gazdasági élet Magyarországon”. [Az értékeléskor azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ehhez hasonló állítással (pontosabban a *Lengyel György* által 1993-ban megfogalmazottal), a lakosság nagyobb arányban — 79,9 százalékban — értett egyet.]

A nagyvállalkozók a vizsgálat eredményei szerint sikerüket elsődlegesen az ambícióknak, a vele született képességeknek és a kemény munkának tulajdonítják. Ugyanakkor 65 százalékuk vélekedett úgy, hogy „ahhoz, hogy valaki boldoguljon ma Magyarországon, fontos szempont az, hogy befolyásos embereket ismer” (a lakosság körében az így gondolkodók aránya 82 százalék). A jó politikai kapcsolatokat a nagyvállalkozók 47,6 százaléka tartotta a siker fontos tényezőjének (a lakosság körében ez az arány 66,8 százalék).

A TÁRKI-vizsgálat értékelése szerint az informális érdekérvényesítés fenntartása számos tényezőtől összetevődő külső adottságként, kényszerként jelenik meg a nagyvállalkozók számára. Hipotézisem szerint azonban a felsorolt tényezők — elsősorban az érdekérvényesítés intézményes feltételeinek hiánya — csak részben külsők, legalább annyira következnek a késő kádári technokrácia által sugárzott magatartásmintából és a nagyvállalkozók öröklött attitűd- és értékrendszeréből. Ehhez kapcsolódóan a vizsgálat fontos megállapítása, hogy „a jelenlegi magyar nagytőkések alapvetően a nyolcvanas évek társadalmának kettős társadalmi tagozódásának vezető rétegeiből kerültek ki”. Vagy valamilyen állami tulajdonú vállalat gazdasági vezetői voltak korábban, vagy már a nyolcvanas években önálló vállalkozásokat indítottak, illetve részt vettek a második gazdaságban — vagy pedig mindkét motívum szerepet játszott a nagyvállalkozóvá válásukban.¹²

Hasonló szocializációs háttérű nagyvállalati menedzserek körében végzett empirikus vizsgálataim¹³ mindenképpen a külső, strukturális és szociálpszichológiai környezet valamint az öröklött attitűd- és értékrendszerek közötti kölcsönkapcsolat funkcionálását támasztják alá. Ehhez kapcsolódóan fontos visszaemlékeznünk arra, hogy az államszocializmus meghatározott korszakaiban a kiterjedt informális kapcsolatrendszerekkel rendelkező nagyvállalati vezetők számára inkább erőforrást, mintsem hátrányt jelentett az, hogy érdekei nem jelentek meg intézményesen artikulált, ezáltal társadalmilag ellenőrizhető formában.¹⁴

A késő kádári technokrácia a multinacionális cégek tulajdonosaival és menedzsereivel, valamint a hozzájuk kapcsolódó és tőlük viszonylagos függetlenséget élvező hazai gazdasági elitekkel együtt a gazdasági hatalom növekvő részét koncentrálja.

Erre utalnak *Pitti Zoltán* kutatási eredményei. Számításai szerint 1995-ben a társasági formában működő szervezetek realizálták a nettó árbevétel több mint háromnegyedét, és ezen belül a vállalkozások 0,1 százalékát képviselő legnagyobb kétszáz társaság produkálta a nettó árbevétel több mint egyharmadát (33,6 százalékát). Ők állították elő az export árbevétel közel felét (44,4 százalékát). Pitti megállapítja, hogy az egyéni vállalkozásoknak a gazdaságban játszott szerepe, mérsékelt teljesítménynövekedésük következtében nem jelentős, a hazai vállalkozások által kimutatott nettó árbevételből csupán 6-6,5 százalékos részarányt képviselnek.

Az idézett szerző számításai alapján a privatizáció ez idáig megközelítően 900 ezer természetes személyt érintett, de rendkívül nagy aránytalansággal, mivel a program eddigi eredményeként a privatizált vagyon négyötödét az újonnan tulajdonhoz jutottak alig egyötöde összpontosítja a kezében. A tulajdon feletti rendelkezési jog koncentrációját a szerző megfogalmazása szerint tovább növelné, ha vizsgálható lenne a vállalkozások mögöttes tulajdonjoga.¹⁵ Más forrásból (elsősorban szakértőkkel készített mélyinterjúkból) származó információim is azt támasztják alá — legalábbis ami a hazai nagyvállalkozókat illeti —, hogy azok egyelőre csak kevésbé kívánják látható, áttekinthető formában megjeleníteni tulajdonukat, ezért erőteljesen diverzifikálják befektetéseiket.

A gazdasági hatalom erősödő koncentrációja részben oka, részben következménye a követett, belső piacot korlátozó monetáris gazdaságpolitikának, mely a már kialakult külpiaci kapcsolatokkal rendelkező multinacionális cégeknek és hazai nagyvállalatoknak kedvez, a belső piachoz kötődő, vagy exportja szempontjából a belső piac támogatására ráutalt közepes és kisebb vállalkozások lehetőségeit viszont gyengíti.¹⁶

A gazdasági elit vezető erői egyre növekvő erőfölényre tesznek szert a politikai és kulturális elitel szemben, így megfigyelhető az a törekvésük is, hogy a politikai és kulturális elitet a saját szolgálatukba állítsák.

Több forrásból is táplálkozó szakértői vélemények szerint napi politikai (imázs) okok mellett a miniszterelnök 1996 közepén azért szorgalmazta a gazdasági visszaéléseket feltáró nyomozóhivatal felállítását, mert jól érzékelte, hogy az erősödő és stabilizálódó gazdasági elit egyre jelentősebb erőfölényre, szinte diktáló pozícióra tett szert a politikai elitel szemben.

Frekvenciált pozícióban lévő, a politikai elithez tartozó interjúalanyaim ennél is továbbmennek, és a feketegazdaság már jelentős vagyonokat felhalmozó szereplőinek a politika szférájába való erőteljes behatolásáról számolnak be.

Egyik beszélgetőpartnerem elmond egy általa jellemzőnek tekintett esetet: „Egy kedves barátunk tevékenysége fedőszerveként csinál egy alapítványt, aminek a célja nagyon jó, a leukémiás gyerekek megsegítése. Felkéri X. Y. politikust, hogy legyen az alapítvány elnöke. Majd lefényképezteti magát az illetővel, sokszor, és úgy, hogy lehetőleg a képek megjelenjenek az újságokban. Ettől kezdve a mit sem sejtő politikus, akinek fogalma sincs, hogy mi van az ügy hátterében, tudtán és akaratán kívül legitimálja ennek a gazdasági bűnözőnek a szerepét és tevékenységét.”

A kialakuló szociálliberális klientúra — elsősorban az MSZP gazdasági holdudvarának oldaláról — jóval erősebb, mint a keresztény-konzervatív klientúra volt. Ennek két oka van.

Egyrészt a késő kádári technokrácia, valamint a koalíciós pártok vezető erői közötti informális kapcsolatok történelmi múltra tekintenek

vissza — az 1994-es választásokat megelőző időszaktól kezdődően csupán mozgásba hozni, megszilárdítani, intézményesíteni kellett azokat.

Másrészt a megszorító gazdaságpolitika rákényszeríti a gazdasági elitet és a különböző érdekcsoportot arra, hogy felmentésekért, kedvezményekért a politikusokhoz forduljanak, amely folyamat a klientúraépítés új bázisa.

Ezt illusztrálja a nagyobbik kormánypárt egyik országgyűlési képviselőjével készített interjú egy (rejtjelezett) részlete: „A politika és a gazdaság kapcsolata egy nagy szövevényt alkot, mely 1994 után vált csak igazán szorossá. Az X. lobby például jelentős mértékben a parlamenti képviselőkön keresztül hat. És az illetékes minisztérium közvetítésével. A lobbykon kívül jelentős a nyomása az egyes magánvállalkozóknak is, főleg a privatizációval kapcsolatos kérdésekkel fordulnak az országgyűlési képviselőkhez. A különféle támogatásokat kérelmezők a dolog természetéből adódóan elsősorban a kormánypárti honatyákhoz fordulnak. Egyes képviselőket nagyon csekély ellenszolgáltatás ellenében — például vacsorákkal, ingyen vagy olcsón adott gépkocsikkal — is meg lehet nyerni. Ebben nyilván benne van a képviselők alacsony fizetésének hatása is, de véleményem szerint itt mélyebb történelmi, valamint aktuálgazdasági és morális okok is fellelhetők.”

A gazdasági eliten belüli erőviszonyokat a „mindenki harca mindenki ellen” jellemzi. A másik megelőzésének, legyőzésének vágya nyíltan vállalt értékként jelenik meg. A rendiesülés és az erősödő versenyszellem alkalmi, rövid távú érdekek érvényesítését szolgáló lobbyk tömegének születésében szervesül. Mindazonáltal a gazdasági hatalom erősödő koncentrációja hosszabb távon az erőviszonyok megszilárdulását, a rendiség felülkerekedését, a belső verseny gyengítését eredményezheti.

A nemzetközi szakirodalom a vállalatok között létrejött tartós együttműködések stratégiai szövetségekként nevezi (ezeknek csak egy része esik hivatalosan kartellnek minősülő jogi szankcionálás alá). Szakértői vélemények szerint ezek az együttműködések (és ezen belül a rejtett kartellezés is) igen elterjedtek a magyar gazdaságban, pontos számadat azonban nem áll rendelkezésre. Hogy a stratégiai szövetségek közül mely együttműködések minősülnek kartellnek, arra vonatkozóan — szemben a nyugati gyakorlattal — az eddigiek során nem született egységes jogi szabályozás, az egyes vitás eseteket *bejelentés* alapján egyedileg bírálják el.

Tari Ernő és *Buzády Zoltán* kutatásai szerint — akik stratégiai szövetségeket figyeltek meg kérdőíves módszerrel — a vizsgált körben a versenytársak közötti stratégiai szövetségek 37 százaléka informális megállapodás. A szerzők megállapítása szerint „hallgatólagos megállapodások viszonylagos magas aránya mögött két tényező húzódhat meg: az informális együttműködések jelezhetik a vállalatok kezdeti »óvatos« magatartását a versenytársakkal szemben, de utalhatnak a hazai versenyjog szabályainak megszegésére is. (A felek nem óhajtják írásban dokumentálni a versenykorlátozásnak minősülő megállapodást.) Az informális megállapodásokat

főleg a termelési és marketing-értékesítési területekre, valamint az egyidejűleg több vállalati funkcióra irányuló stratégiai összefogásoknál alkalmazták »szerződéses« megoldásként.

Voszka Éva kutatásai szerint a politikai rendszerváltás után a redisztribúciónak új, az államszocializmus időszakában nem vagy alig alkalmazott eszközei jelentek meg. (A hangsúlyok a folyó támogatásokról és beruházási kedvezményekről az adósságok mérséklése felé, a nyílt támogatások helyett a rejtett — sokszor piackonform megoldásnak nevezett — módszerek felé tolódtak el.) Az elmúlt évtizedek és az 1990-es évek állami újraelosztása között lényeges különbségnek találta azt, hogy egyrészt a redisztribúció nem vált mindent átfogó rendszerré, másrészt néhány esetben a kormányzati-tulajdonosi lépések egy lassított, de viszonylag határozott visszafejlesztési, szerkezetátalakítási stratégiára épülnek, végül a külső segítséget ennél szélesebb körben egészíti ki maguknak a cégeknek az aktivitása, racionalizáló intézkedései. Ugyanakkor változatlan vonás a redisztribúció tovaterjedésének tendenciája.

Voszka szerint a magyar gazdaság működéskében az 1990-es években nem mutatható ki egységes integrációs mechanizmus. „A gazdaság bizonyos szegmenseiben kétségtelenül működik a versenypiac, de a magánvállalkozók (közülük is elsősorban a nagy külföldi befektetők) állami kedvezményeket igényelnek. A jövőre nézve alapvető kérdés, hogy mennyiben térnek el az új redisztribúció mozgatórugói és hatásai a korábbi modellektől. Élhet-e egymás mellett tartósan két ellentétes logikájú integrációs mechanizmus?”¹⁸

Társadalmi következmények

A gazdasági erőforrások erős differenciálódása részben oka, részben következménye a társadalom kettészakadásának. Kielezetten megfogalmazott hipotézisem szerint ugyanis a Kádár-rendszerben létrejött felemás középrétegek szétesése elsősorban e folyamat mentén jön létre. A középrétegeknek az a része tud megkapaszkodni, illetve felemelkedni, amely valamilyen szálon a gazdasági elithez, ezen belül is annak felfelé menő konglomerátumához kapcsolódik. Ez együtt jár azzal, hogy a kettészakadás az egyes középrétegeken belül is végbemegy. (Ma már például éles társadalmi és gazdasági különbség választja el azokat a szakmunkásokat, akik multinacionális nagyvállalatok alkalmazottai, és azokat, akik tartósan munkanélkülivé váltak. Hasonló szakadás figyelhető meg a pedagógusok vagy az orvosok körében is: gyökeresen más a társadalmi, gazdasági helyzete a magániskolában vagy az állami iskolában tanító pedagógusnak és a magánklinikán vagy állami kórházban gyógyító orvosnak stb.)

A TÁRKI legújabb „Magyar háztartási panel” vizsgálata¹⁹ szerint a magyar társadalomban mára végbementek a legfontosabb rendszerszerű

strukturális változások: az ajtók záródnak. A belföldön realizált jövedelmek visszafogását célzó Bokros-csomag késleltetetten jelentkező hatásával összefonódva elsősorban ezzel magyarázhatóak az ez év elejétől szaporodó demonstrációk, tiltakozó akciók. Némileg kiélezetten fogalmazva: a lecsúszó, de még konfliktusképes társadalmi csoportok még utoljára megpróbálnak helyzetükön javítani. Mint arra *Lengyel László* és *Tamás Pál* is rámutat,²⁰ e csoportok hangsúlyozottan nem a növekvő arányú szegények köréből kerülnek ki ők ugyanis nincsenek abban a helyzetben, hogy megszerveződhessenek és érdekeiket artikulálni tudják. Nem véletlen, hogy a korábbiaknál konszolidáltabb imázst felmutató szélsőjobboldal immár nem a társadalom periferiájára szorítottakat, hanem a leszakadó, de még erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező csoportokat törekszik megszólítani.

Mindazonáltal az elégedetlenek köre lényegében szélesebb annál, mint akik hangot képeset adni ellenérzéseiknek. A mostani elégedetlenség más típusú, mint például a taxisblokádn idején volt. Akkor elsősorban arról volt szó, hogy a politikai rendszerváltástól a társadalom részben tudattalanul életkörülményeinek és a hatalmi döntési mechanizmusok áttekinthetőségének szinte azonnali javulását várta, és ezen várákozásaiban szükségképpen csalódnia kellett. Most viszont, amikor az eliteken belüli küzdelem a politikai elit egészének tekintélyét gyengítő módon kiéleződött, és a reáljövedelmek drasztikus csökkenése után, valamint az új társadalmi struktúra megszilárdulása előtti pillanatokban vagyunk, az emberek növekvő részét keríti hatalmába a teljes reményvesztettség lelkiállapota. Ennek bázisán megjelenik a „rend” utáni vágy, amely keményen autoriter hatalmi törekvések társadalomlélektani katalizátorává válhat.

II. A hatalom megközelítései

Tanulmányom további részében három, egymáshoz kapcsolódó elméleti tézist szeretnék röviden ismertetni. Felhívom a figyelmet arra, hogy ezek empirikus igazolása jelenleg még nem befejezett, sőt a munka előrehaladtával újabb és újabb elméleti és módszertani problémák merülnek fel.

A szimbolikus tőke szerepe

Az államszocializmus utáni korszakban a három elitcsoportba, vagyis a politikai, gazdasági és kulturális elitbe való bekerülés a szociális, gazdasági és kulturális tőke közül legalább kettő birtoklását igényli. Vagyis a politikai elitbe való bejutáshoz legalább szociális és gazdasági vagy szociális és

kulturális, a gazdasági elitbe való bekerüléshez legalább gazdasági és szociális vagy gazdasági és kulturális, a kulturális elitbe való bejutáshoz pedig legalább kulturális és szociális vagy kulturális és gazdasági tőke birtoklása szükségeltetik. Akik mindhárom tőkével rendelkeznek, azok jelentős lépéselőnyben vannak a többiekhez képest.

Az elitpozíció fenntartását és kiterjesztését illetően alapvetően két elmélet fogalmazódott meg. Az egyik Szelényi Iváné, aki szerint az elitpozíció alapja a kulturális tőke²¹, a másik többek között *Böröcz József* és *Róna Tas Ákosé*, akik a szociális tőke részét képező kapcsolati tőke kiemelt szerepét hangsúlyozzák.²² Valóban, mindkét tőketípus jelentős szerepet játszik az elitpozíció stabilizálásában és erősítésében, magam azonban úgy vélem, hogy komplexebb jelenséggel állunk szemben. A három elitcsoport tagjainak érdekérvényesítő képességét elsősorban az jellemzi, hogy képesek az egyes tőketípusok egymásra való konvertálására. Vagyis pozícióik megtartásának és kiterjesztésének alapja — bourdieu-i értelemben — a szimbolikus tőke.

A szimbolikus tőke fogalma — feltéve, hogy értelmezésem elméletileg releváns — igen jól alkalmazható az államszocialista rendszerek és a felbomlásukat követő társadalmak hatalmi viszonyainak leírására. Az államszocialista rendszerekben a politika, gazdasági és kultúra szférája erősen összefonódik, majd a felbomlás után ez az összefonódás csak lassan gyengül. A három szféra közötti szoros intézményes kapcsolat a hatalom szereplői számára megkönnyíti a szociális, gazdasági és kulturális tőke egymásra való konvertálását, az ezt jelképező szimbolikus tőke, vagyis a három szféra közötti könnyű átjárhatóság viszont újratermeli az intézményes összefonódásokat, pontosabban az államszocializmus bukása után nehezíti a három szféra elválasztását.

Fontos hangsúlyozni, hogy a hatalom szereplői — egyének és csoportok — adottságaikat és lehetőségeiket tekintve különböznek abból a szempontból, hogy a három közül melyik tőke birtoklása és melyik típusú konverzáció erejük legfőbb forrása.

Megfigyelésem az, hogy a hatalmi hierarchián felfelé haladva az egyes tőkék birtoklása — és maga a szimbolikus tőke is — egyre inkább csoportokhoz kötött jelenség. (Hasonlatosan ahhoz, amint *Kuczi Tibor* a társadalmi tőkék szerepét vizsgálva a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein is tapasztalt.²³) Ez azonban nem azonos a kapcsolati tőke elsődlegességének visszacsempészésével, sokkal inkább a kollektív habitus és autoritás problematikáját veti fel.

A szimbolikus tőke képződését és kiterjesztését a késő kádári technokrácia példáján mutatom be.

A késő kádári technokrácia a nyolcvanas évek elejére jelentős kulturális tőkét halmozott fel, amelyet a nyolcvanas évek folyamán, főként annak végére gazdasági, majd politikai tőkévé konvertált. E tőkéek mobilizálásának fontos szerepük volt a politikai rendszerváltásban. 1990 és 1994 között a késő kádári technokrácia politikai tőkéje vesztett értékéből, a keresztény konzervatív klientúra elleni sikeres küzdelemben felértékelődött viszont gazdasági tőkéje. Az 1994-es választások után a politikai és gazdasági csúcshatalom birtokában már képessé vált arra, hogy gazdasági és visszaszerzett, sőt jelentős értékgyarapodással jellemezhető politikai tőkéjét kulturális tőkévé, majd e kulturális tőkét ismét politikai és gazdasági tőkévé konvertálja. Konkrétan: a politikai és gazdasági csúcshatalom birtokában módja volt arra, hogy a monetarista tudást a tudáshierarchia legtetetejére helyezze, és a Bourdieu által leírt folyamatban valamint terminológia szerint az alávetett osztályok, vagyis az eliteken kívüli társadalmi csoportok kulturális tőkéjét leértékelye. Részben erről szól az az ideológia, mely a munkaerő költségeinek leszorítását volt hivatva igazolni. A saját kulturális tőke és az alávetett osztályok tőkéje között így létrehozott idézőjeles értékkülönbséget azután ismét visszakonvertálta politikai és gazdasági tőkévé. Mit jelent ez? Egyrészt a hazai munkaerő költségeinek leszorításával és a gazdaság makroegyensúlyi mutatóinak javításával megerősítette, sőt növelte a nemzetközi gazdasági erőcentrumokban, elsősorban a nemzetközi pénzvilágban kivívott tekintélyét, másrészt, de nem függetlenül ettől, stabilizálta belföldi gazdasági hatalmi pozícióit.

Hazai politikai pozícióit mindez ellentmondásosan érintette, mely hatásnak három dimenziója van. Egyrészt a politikai elit viszonya a késő kádári technokráciához ambivalens — a késő kádári technokrácia programja és gazdaságpolitikája a nemzetközi pénzvilágban az ő tekintélyét is stabilizálja, sőt erősíti, ugyanakkor hazai támogatottságát erősen csökkenti. Másrészt ezzel összefüggésben a késő kádári technokráciához való viszony megosztja a nagyobbik kormánypártot. Végül a hazai közvélemény nagyobb része határozottan elutasítja a késő kádári technokrácia vezérelte gazdasági programot és gyakorlatot.²⁴

Csíte András és Kovách Imre hazai gazdasági elitre vonatkozó reprezentatív vizsgálata is a szimbolikus tőke kiemelt szerepére vonatkozó tézist látszik alátámasztani. A szerzők megállapítása szerint a magyar gazdasági elit vagyonosabb csoportjába többen kerülnek olyan családokból, akik képesek voltak a többszörös tőkekonverzióra. „A magyar gazdasági elit tőkekonverztálási sajátosságait abban látjuk az orosz és lengyel gazdasági elittel összehasonlításban, hogy a másik két elitnél sokkal nagyobb arányban kerültek a magyar gazdasági vezetők topmezőnyébe a többszöri tőkekonverztálásra képes csoportok, akiknek az aránya, különösen a magánalapítású cégeknél volt magas.”²⁵

A szimbolikus tőke jelentőségére vonatkozó tétel Bourdieu újabb fogalmának, a habitusnak a bekapcsolásával válik plasztikusabbá. Bourdieu megfogalmazásában „egy adott típusú környezetet... alkotó struktúrák kitermelik a habitust, azaz a tartós és áttételezhető beállítottságok, vagy inkább hajlandóságok, diszpozíciók rendszerét.”²⁶ A habitus — a struktúrák révén — objektíve szabályozott ugyan, de tudatosan semmiféle szabálynak nem engedelmeskedik. Nem követ tudatosan előre meghatározott célokat, és objektíve mégis az őt létrehozó struktúrák újratermelése érdekében működik.

Saját értelmezésem szerint a habitusban összpontosulnak azok a készségek, melyek a többszörös tőkekonverzióra való képességet, vagyis a szimbolikus tőkét „kitermelik”. Eme képesség olyan típusú alkalmazkodóképességgel kevert kreativitást jelent, melyet az egyének csakis a családi és ifjúkori szocializáció során sajátíthatnak el. A habitus és rajta keresztül a szimbolikus tőke így a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének egyik legfőbb forrása.

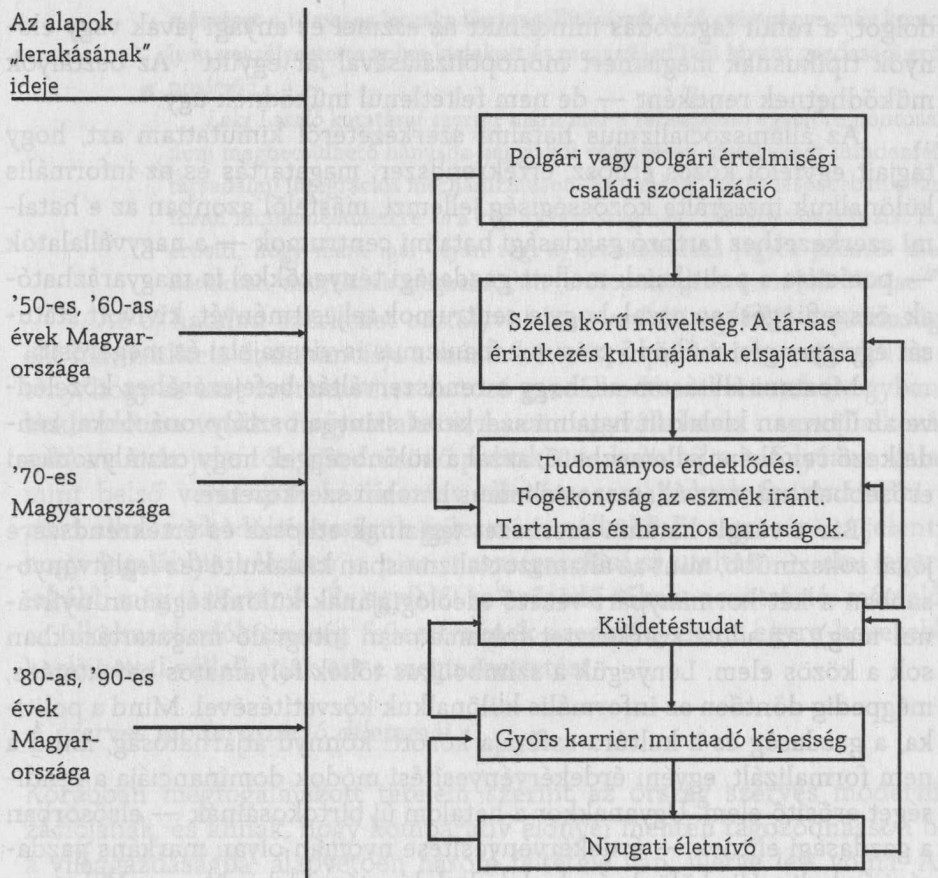
Egy konkrét példával élve: hiába van valakinek privilegizált szakmája, mély humán műveltsége, széles körű kapcsolatai és jelentős vagyona, ha humán tudását, kapcsolatait és gazdagságát nem képes szakmai előmenetelle során hasznosítani, mert adott esetben már érett felnőtt korában halmozta fel eme tőkéket. Más szocializációs hagyomány és a konkrét környezet már alkalmassá tehet egyéneket és csoportokat arra, hogy humán műveltségüket szakmai látóköriük szélesítésére, vagy baráti kapcsolataikat szakmai kapcsolataik és ezen keresztül szakmai tudásuk elmélyítésére, majd ennek alapján vagyoniuk gyarapítására használják.

Jól jellemzi a habitus jelentőségét, amikor korábbi munkámban a bankárok három típusát — a technokratákat, a bürokratákat és a yuppie-kat — alapvetően e kategória alapján különítettem el. A bankárok mintaadó csoportjának, a technokratáknak fő jellegzetessége éppen az volt, hogy gyermek- és ifjúkori szocializációjuk alapján és az adott makrotársadalmi jellemzők bázisán jelentős szimbolikus tőke felhalmozására voltak képesek.²⁷ A habitus kialakulásának és a konverzió újratermelődésének útja a következő volt:

Osztály vagy rend

Miközben állításom az volt, hogy az 1994-es választások nyomán a politikai főhatalmat a késő kádári technokrácia másod-harmadvonala, a gazdasági főhatalmat ezen technokrácia krémje szerezte meg, a kialakuló hatalom szerkezete jóval szélesebb ennél. A hatalmi szerkezet főszereplői egy más, „intézményes” metszetben a következők:

– Politikai elit: a szociálliberális pártok vezető erői;

– Gazdasági elit: gazdasági parlamenti bizottságok tagjai, állami bürokrácia gazdasági kérdésekkel foglalkozó része, nagybankok tulajdonosai és menedzserei, nagyvállalkozók;

– Kulturális elit: közvéleményformáló és (vagy) a kulturális javakat birtokló értelmiség valamint a velük összefonódott médiokrácia.

Átmenetszi, pontosabban átfedi ezt a szerkezetet a területi hatalmi struktúra hálózata.

Korábbi munkámban az államszocializmus kifejlett szakaszának hatalmi szerkezetét Max Weber fogalomalkotása alapján osztályvonásokkal rendelkező rendként tételeztem.²⁸ Weber szerint osztályhelyzetek kizárólag a piac közvetítésével jönnek létre — és a hatalmon lévő osztály pozíciója kizárólag gazdasági okokkal magyarázható. A rendek ezzel szemben elsősorban közös életvitelen, közös értékrendszeren alapuló közösségek, hozzáátve azonban: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a

dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusnak megismert monopolizálásával jár együtt". Az osztályok működhetnek rendként — de nem feltétlenül működnek úgy.²⁹

Az államszocializmus hatalmi szerkezetéről kimutattam azt, hogy tagjait egyfelől közös ethosz, értékrendszer, magatartás és az informális különalkuk integrálta közösségiség jellemzi, másfelől azonban az e hatalmi szerkezethez tartozó gazdasági hatalmi centrumok — a nagyvállalatok — pozíciója a politikaiak mellett gazdasági tényezőkkel is magyarázhatóak, összefüggésben azzal, hogy e centrumok teljesítményét, kivívott státusát egy gyengén működő piaci mechanizmus is visszajelzi és megerősíti.

Mostani állításom az, hogy a rendszerváltás befejezéséhez közeledve az újonnan kialakult hatalmi szerkezet szintén osztályvonásokkal rendelkező rendként jellemezhető, azzal a különbséggel, hogy osztályvonásai erősebbek, mint az államszocializmus hatalmi szerkezetéé.

Bár a vázolt hatalmi szerkezet tagjainak ethosza és értékrendszere jóval sokszínűbb, mint az államszocializmusban kialakulté (ez leglátványosabban a két kormánypárt vezető ideológiájának különbségeiben nyilvánul meg), az adott szerkezetet folyamatosan integráló magatartásukban sok a közös elem. Lényegük a szimbolikus tőkék folyamatos befektetése, mégpedig döntően az informális különalkuk közvetítésével. Mind a politika, a gazdaság és a kultúra szférája közötti könnyű átjárhatóság, mind a nem formalizált, egyéni érdekérvényesítési módok dominanciája a rendiséget erősítő elem. Ugyanakkor a hatalom új birtokosainak — elsősorban a gazdasági elitnek — érdekérvényesítése nyomán olyan markáns gazdasági és kulturális különbségek alakultak ki a társadalomban, melyeket már a meglehetősen tökéletlenül működő piaci mechanizmus is visszajelez és megerősít. Vagyis az eliteknek eredendően rendi típusú hatalmukat sikerült részben osztályhatalommá konvertálniuk, gyarapítva ezzel a rendelkezésükre álló szimbolikus tőke tartományát.

E folyamat döntő állomása az 1995-ös Bokros-csomag bevezetése volt — szimbolikusan és valóságos hatásait tekintve is.

Számos korábban készült szociológiai kutatás kimutatta, hogy nem szélsőséges jövedelmi különbségek esetén az állami szociálpolitika a gazdagabb, befolyásosabb rétegeknek kedvez. Ezért leépítésének halasztása a rendszerváltás első öt évében nem politikai mulasztás következménye volt, hanem híven kifejezte a politikai, gazdasági és kulturális elit érdekeit. Az állami oktatási, kulturális és egészségügyi rendszer megtámadása akkor vált lehetségessé és szükségessé, amikor egyfelől az elitek már képesek voltak függetleníteni magukat eme rendszertől — jövedelmük módját adott gyermekeik külföldi vagy itthoni magániskoláztatásához, külföldi és hazai magánklinikák igénybevételéhez, gyakori külföldi nyaralásokhoz stb. —,

másrészt a tömeges leszakadás megállításának erőforrásigénye már komolyan veszélyeztette volna kialakult és megszilárdítani kívánt gazdasági erőpozícióit.

Laki László kutatásai szerint mára már a társadalom egyelőre pontosan nem megbecsülhető hányada nagyjából véglegesen kívülrekedt mindenféle társadalmi integrációs mechanizmuson. Ez a megállapítás elsősorban a tartósan munkanélküliekre és a cigány lakosság nagy részére vonatkozik. Ezt erősíti, hogy mára már olyan régi-új szubkulturális jegyek jelentek meg körükben, melyeknek megkezdődött (erősödött) generációs átörökítése.³⁰

Az új hatalmi szerkezet osztályvonásait erősíti egyfelől a gazdasági elit már említett dominanciája a másik két elitcsoport felett, másfelől az a tény, hogy az eme szerkezethez tartozó gazdálkodó szervezetek (nagybankok, multinacionális nagyvállalatok, hazai nagyvállalatok, nagyvállalkozások) ma már jelentős, sőt erősödő politikai és kulturális befolyásuk, valamint belső versenyük korlátozása ellenére sem tudnak fennmaradni a piaci alkalmazkodóképességük fejlesztése nélkül.³¹ Ez ugyanis azt jelenti, hogy legalábbis részben a piac visszaigazolására utaltak — ami egyre inkább meg is történik. És egyfelől az erősödő tőkekoncentráció, másfelől az alkalmazkodóképesség fejlesztésének eredményeként egyre kevesebb kockázattal vállalhatják ezt a megmérettetést.

A szerves modernizáció dilemmái

Korábban megfogalmazott tételünk szerint az ország szerves modernizációjának, és annak, hogy komparatív előnyei mentén tagozódhasson be a világgazdaságba, alapvetően három feltétele van, illetve lett volna. Az egyik az, hogy az elitek gazdagodhassanak, és a gazdasági elitnek érdekében álljon jövedelmét visszaforgatni a gazdaságba. A másik ezzel összefüggésben az, hogy a középrétegek legalábbis megőrizhessék életszínvonalukat, vagyis a hazai kereslet oldaláról is támaszt nyújtsanak a gazdasági elit befektetései és külpiazi terjeszkedése számára. A harmadik pedig az, hogy a szegények létfeltételei se inogjanak meg alapvetően, legyen mód a szegénység státusából való kitörésre.

Mit értek az ország komparatív előnyeinek: elsősorban az államszocializmus utolsó korszakában a középrétegekben felhalmozott szaktudást és a második gazdaságban elsajátított piaci készségeket.³² Tételünk az, hogy az adott külső egyensúlyi feltételek, pontosabban az azokhoz való passzív alkalmazkodás, valamint a külföldi tőke gazdaságpolitikai koncepció által nem koordinált beáramoltatása mellett — márpedig a magyarországi rendszerváltást ez jellemezte — szükségképpen bekövetkezik a középrétegek nagy részének leszakadása és a szegények további lesüllyedése, kitörési lehetőségeik teljes felszámolódása. Mert újraelosztható többlet-

jövedelem hiányában, sőt a restriktív gazdaságpolitika által is katalizált jelentős piacvesztés és ex ante vagyonsökkenés és jövedelemvisszaesés körülményei között, az önérdéküket keményen érvényesítő elitek és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi csoportok csak a társadalom többi részétől való vagyon- és jövedelem-átzivattyúzással képesek a maguk számára méltányosnak ítélt nyugati életmód és ex post vagyon és jövedelem realizálására. A szivattyúk működését úttörő módon *Matolcsy György* írta le.³³

Matolcsy kutatásai szerint 1990-ről az évtized második felére szinte teljes fordulat történt a hazai tőkeszerkezetben. A korábbi tőkeszerkezet (megtestesítői: állami vállalati vagyon és telkek, belföldi piacok, lakossági ingatlanok, termelővagyonok, K+F és innovációs kapacitások) „felolvadt”, és e folyamat nyomán új szereplők (belföldi új magánszektor, külföldi befektetők, bank- és pénzügyi rendszer, pénzügyi megtakarítások, önkormányzatok) irányába csoportosult át a tőke. A szerző fontos új megállapítása, hogy a tőkeátcsoportosításban nem a privatizáció, hanem az amortizációs szivattyú játszotta a főszerepet. „Olyan szivattyúnak kellett... működnie, amelyik egyszerre oldja meg és fedi el ezt a hatalmas átcsoportosítást.” Az árutermelés során a régi vagyon átadta értékét egy terméknek vagy szolgáltatásnak, az viszont az infláció eltérő ütemű tovaterjedésének bázisán kevesebbet kelt el, minthogy megtérült volna az amortizáció. Így a régi vagyon fokozatosan új területeken jelent meg mint árbevétel és profit. Ez egy önmagát erősítő szivattyúzás, mert minél kevesebbet képesek a tulajdon eredeti alanyai eszközeiknek csak pótlására is fordítani (nem is beszélve új beruházásokról), annál kevésbé lesznek versenyképesek termékei belföldön és külföldön egyaránt. Egyre kevesebb amortizációt tudnak elszámolni, így vagyonuk egyre nagyobb része kerül át az új szektorokba.

A külföldi tőke szerepét vizsgálva *Gál Péter* állításaiban nálam tovább megy. Megállapítása szerint Magyarországon a külföldi tőke beáramoltatása gazdaságpolitikailag igenis koordinált jellegűnek volt mondható, csak éppen egyoldalú prioritásai, a rövid távú egyensúlyteremtést célzó forrásbevonás elsődleges célja avatása alapján.³⁴

A szerző kifejti, hogy a Magyarországra települt külföldi vállalatoknak jelenleg még sem egymással, sem a belső piacon tevékenykedő hazai vállalatokkal nincsenek jelentős kooperációs kapcsolatai, így húzó, integráló hatásuk nem érvényesül. Ehhez kapcsolódóan kritikával illeti a bérköltségek leszorítására alapozott tőkeimport programját és gyakorlatát is. „A mai világgazdaságban a fajlagos bérköltségelőnyök már a fejlett régiók 1/201/50-ét kitevő előnyöket jelentik, az ezzel való versengés tehát Közép-Kelet-Európában is irreális... A nemzetközi vállalatok ilyen előnyök alapján (ha azok nem a távol-keleti mértéket érik el) egy, a fejlett tevékenységi struktúrájukba nem integrálódó és általában nem kooperációs és dinamikus hatásokat eredményező beruházási szerkezetet alakítanak ki, mely felzárkóztatás helyett inkább konzerváló hatású.”

A most kifejtett tételhez kapcsolódóan két további tételt fogalmazok meg.

1. Mint arra *Lányi András* is rámutat,³⁵ komoly következményei vannak annak, hogy a rendszerváltás folyamatában nem volt jelen egy olyan elit, amely morális indítékot érzett volna az önkorlátozásra, az áldozathozatalban való példamutatásra, sőt inkább azt sugározta a társadalom felé, hogy annak kötelessége magát feláldoznia az ő érdekeiért. A következmények nemcsak a társadalomra, de magukra az elitekre nézve is súlyosak lehetnek. Fennáll a veszélye politikai és gazdasági elszigetelődésüknek.

2. Közel két éve fogalmaztam meg azt az azóta tovább erősödő meggyőződésemet, hogy a rendszerváltás folyamatában téves elgondolásnak és lépésnek bizonyult a gazdaság- és társadalompolitika teljes kiiktatása, valamint a „minél kevesebb az állam, annál jobb” teóriája, és ezzel összefüggésben az a monetarista elgondolás is, hogy a belső piac beszűkítésével még segíteni, gyorsítani is lehet és kell azt a folyamatot, melyben a régi intézmények összeomlanak, hogy új, egészséges csíráknak adják át helyüket. Az állami bürokrácia lassú visszaszorításában, a mindenkori kormány centralizációs törekvéseiben ezért nem pusztán azok önvédelme és hatalmi aspirációi, hanem valós társadalmi igények is megjelennek. Torzak, mert nem átgondoltak. És részben éppen a túlhárítás következtében öröklődnek át az államszocializmus államának lényegi vonásai, az erős terjeszkedési hajlam és a részérdekeknek való kiszolgáltatottság.³⁶

Ennek következményeit és a hozzá kapcsolódó dilemmákat a hazai szakirodalomban a legplasztikusabban *Bossányi Katalin* mutatta be. *Bossányi* arra a következtetésre jut, hogy „az átmenet gazdasága valószínűleg más állami szerepvállalást igényel, mint a kialakult, szervesen fejlődő piacgazdaságoké.”³⁷

Kritikája és javaslatai számos eltérés ellenére közel állnak *Ladányi János* és *Szelényi Iván* koncepciójához. A szerzőpáros amellettt érvel, hogy mára a fejlett országokban is válságba került mind a neoliberális állam, mind a jóléti állam modellje — paradigmaváltás készül. Az új paradigmák egyikeként egy új típusú állam, az esélyteremtőberuházó állam stratégiáját vázolják fel.³⁸ Ezt az államot pedig — bár korántsem lép fel a piaci mechanizmus erős korlátozásának igényével — határozott társadalom- és gazdaságpolitikai elképzelések, valamint gyakorlat jellemzi.

Ladányi és *Szelényi* az új típusú állam koncepcióját egy új széles rétegeket magába foglaló társadalmi szerződés gondolatával kapcsolják össze. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert az általuk javasolt „kisebb”, de erősebb állam széles társadalmi konszenzus nélkül, autoriter törekvések bázisává válhat.

Bár az idézett szerzők koncepciója számos ponton vitatható, jó kiindulópontot kínál a disputára. Megkerülhetetlen kérdés, hogy vajon a posztszocialista országokban, közelebbről is Magyarországon a vázolt koncepció nem elkésett-e? A „minimális” állam kritikáját most némiképp máshogy fogalmazva, vajon nem-e éppen a rendszerváltás leglényegibb folyamatainak vezérlése igényelte volna-e leginkább egy széles társadalmi megegyezésen alapuló, határozott társadalom- és gazdaságpolitikai koncepció érvényre juttatását, hogy azután a „fő arányok”, az önszabályozás feltételeinek kialakulása után az állam a lehető legsemlegesebb pozícióba húzódjon vissza.

Hogy volt-e ennek az útnak realitása, arról még sokáig fognak a hozzáértők vitatkozni. (Részelemeinek voltak szószólói: a szakirodalomban és a közéletben *Bruszt László* képviselte legkövetkezetesebben a „tárgyalásos piacosság” gondolatát,³⁹ és — mint több írásomban is kifejtettem,⁴⁰ — magam is közel álltam ehhez az elgondoláshoz.)

III. A jövő esélyei

A jelent és a jövőt tekintve három alapkérdés merül fel. Az egyik az, hogy a rendszerváltás nyomán kialakult társadalmi szerkezet mennyire tekinthető valóban megszilárdultnak, és akár annak tekinthető, akár nem, van-e még mód a társadalmi-gazdasági makrofolyamatokba való „racionális” beavatkozásra? A másik az, hogy közeledünk vagy távolodunk-e egy új társadalmi szerződés alapfeltételeinek kialakulásához(tól), vagyis ahhoz(tól), hogy a széles értelemben vett társadalmi szereplők intézményesen megszerveződjenek? A harmadik pedig az előző kettővel összefüggésben az, hogy ha a fő strukturális jellemzők már nem változtathatóak és (mert) az új, széles alapokon nyugvó társadalmi szerződés alapfeltételei nem jönnek (jöhetnek) létre, akkor vajon az esélyteremtő-beruházó állam gondolata nem válik, válhat-e „pusztán” az intézményeiben megszilárdult, érdekérvényesítési módszereiben bejáratódott hatalmi elitek új ideológiájává? Arra gondolok, hogy az új hatalmi szerkezet csúcán elhelyezkedő késő kádári technokráciának csak addig állott érdekében a „minimális állam” ideológiáját képviselni, amíg meg nem rendítette, majd ennek bázisán meg nem hódította ezt az államot. Mára ez bekövetkezett, és az ideológiaváltásnak már vannak jelei. *Medgyessy Péter* pénzügyminiszter, a késő kádári technokrácia reprezentáns képviselője például nagy affinitást mutat az esélyteremtő állam eszméje iránt.⁴¹

De hasonló gondolatok fogalmazódnak meg a nagyvállalkozók körében is. A legplasztikusabban *Nagy Imre*, a Caola Rt. vezérigazgatója fogal-

mazta meg az új ideát: „A fő szociális partnerek és az állam közötti formalizált gazdasági-szociális megállapodás lehetősége elszállt, ennek ismételt felvetése ma nem időszerű. A nemzeti tőke azonban érdekelt a megállapodásban, a társadalmi játékszabályok világos rögzítésében és az intézményes formák megteremtésében. Ezért arra látszik ma lehetőség, hogy a nagytőke kapcsolatot teremtsen a különböző politikai irányzatok józan erőivel (együttal kikényszerítve, hogy ezek egymással is kapcsolatban legyenek), és a választási maszlagoctól függetlenül felelős párbeszédet folytassanak az ország valódi kérdéseiről, ezen belül a politika és a tőke viszonyáról.”⁴²

Ez pedig nem más, mint a nagytőke hatalmi igényeinek immár nyílt bejelentése. Egyben az első lépések egyike egy új, a nagytőke által dominált államkorporatista rendszer irányába.

Az esélyek latolgatását azonban itt és most abbahagyom.

Jegyzetek

- 1 Részletesen lásd Jeffrey C. Alexander könyvét. *Twenty Lectures: Sociological Theory After World War II*. Columbia University Press, New York, 1987.
- 2 Mills, C. Wright: *Az uralkodó elit*. Budapest, 1972.
- 3 Pareto, Willferdo: *Traité de Sociologie Générale*. Lausanne-Paris, 1917.
- 4 Ezen elméleteket John Higley foglalta össze *Elite Theory after Marxism* c. tanulmányában. (Paper prepared of a Workshop on Elites and New Rules of the Game at Budapest University of Economic Sciences, 25-27 April, 1997.
- 5 Bourdieu, Pierre: *The Forms of Capital*. In: Richardson, John G.: *Handbook of Theory and Reserach for Sociology of Education*. New York, 1983.
- 6 Ennek során az 1980-as évek közepétől csaknem hatszáz mélyinterjút készítettem a mindenkori hatalmi szerkezet szereplőivel, sajtóelemzést folytattam, és feldolgoztam a szakirodalmat.
- 7 Elsősorban *Gazdaság és hatalom* (Aula Könyvkiadó, 1990), *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után* (Pesti Szalon Könyvkiadó, Savaria University Press, 1994) és *Az elitek átváltozása* (Cserépfalvi Kiadó, 1996) c. könyveimben és következő tanulmányaimban: *Elits and Systematic Change in Hungary*. In: Praxis International. 1990,10. April and July; *Integration of Special Interest in Hungarian Economy: The Struggle Between Large Companies and Party and State Bureucracy*. In: Journal of Comparative Exconomics. Volume 15, Number 2, June 1991; *Flucht nach vorn — Structur und Dynamik der Macht* 1991. In: *Der Schock der Freiheit Ungarn auf dem Weg in die Demokratie*. Suhrkamp, Berlin, 1993; *The Power Structure in Hungary after the Political Transition*. In: *The New Great Transformation?* Routledge, London-New York, 1994; *The Metamorphosis of Elites*. In: *Lawful Revolution in Hungary 1989-94*. Király, Béla (Editor), Bozóki, András (Associate Editor). Distributed by Columbia University Press, New York, 1995.; *Two Studies of Transition: Intellectuals and Value Changes*. Discussion Papers No. 24. March 1996. Collegium Budapest Institute for Advanced Study.

- 8 Részletesen lásd Szelényi Iván-Eyal, Gil-Townsley, Eleanor: *Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai* c. tanulmányomat. In: Politikatudományi Szemle, 1996,2.
- 9 Részletesen kifejti ezt Augusztinovics Mária *Újraelosztás és jóléti állam* c. cikkében. Társadalmi Szemle, 1996,2.
- 10 Angyal Ádám: *Vállalati vezetők az ezredforduló küszöbén*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Vezetés és Szervezési Tanszék, 1997.
- 11 Lengyel György: *A magyar gazdasági elit a '90-es évek első felében*. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1995*. Demokráciakutatások Magyar Központja Alapítvány.
- 12 *Nagyvállalkozók és társadalmi környezetük*. TÁRKI Social Research Informatics Center. Budapest, 1997. február. Kutatásvezető: Kolosi Tamás; Tudományos munkatárs: Sági Matild.
- 13 1997 közepétől nagyvállalati vezetők körében mélyinterjúk, kérdőíves vizsgálatot kezdtem, amely jelen sorok írásakor még folyamatban van.
- 14 Részletesen bizonyítom ezt *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* c. könyvemben. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989)
- 15 Pitti Zoltán: *Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Kézirat, 1987. május.
- 16 Részletesen bizonyítja ezt a *Helybenjárás és szabadesés. A magyar gazdaság és társadalom 1996-ban és prognózis 1997-re* (Tulajdon Alapítvány. Privatizációs Kutatóintézet, 1997.) c. tanulmány és Pitti Zoltán i. m.
- 17 Tari Ernő-Buzády Zoltán: *Stratégiai szövetségek a vállalati kérdőíves felmérés tükrében*. Háttér tanulmány, 1996. december.
- 18 Voszka Éva: *A jövedelmek gazdaságon belüli újraelosztása az 1990-es években*. Kézirat, 1996. július.
- 19 *Magyar háztartási panel*. Műhelytanulmányok, 8. „Az ajtók záródnak (?)”. Jelentés a magyar háztartáspanel 5. hullámának eredményeiről. Szerkesztette: Sík Endre és Tóth István György. Budapest, 1997. január.
- 20 Lengyel László: *Mozgalmak magányossága*. Népszabadság, 1997. március 1.; Tamás Pál: *A középosztály zendülése*. Heti Világgazdaság, 1997. március 8.
- 21 Lásd a 8. sz. lábjegyzetet.
- 22 Böröcz, József-Róna-Tas, Ákos: *Formation of New Economic Elites: Hungary, Poland and Russia*. Theory and Society, 1995, 24/5.
- 23 Kuczi Tibor: *A vállalkozók társadalmi tőkéi az átalakulásban*. Századvég, 1996 nyár.
- 24 Ezt bizonyítja Angelusz Róbert és Tardos Róbert tanulmánya, melyben a szerzők megállapítják, hogy a piacgazdaság társadalmi megítélésében a kezdeti (1988-as) döntően pozitív, várakozásteljes attitűdhöz képest 1996-ra már az ambivalens, sőt ellenérzésekkel színezett beállítódások kerültek előtérbe. (*A piacgazdaság társadalmi megítélése*. Műhelytanulmány. Versenyben a világgal sorozat 2. kötete. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vállalatgazdaság Tanszék, 1996.)
- 25 Csire András-Kovács Imre: *Gazdasági elit és piacgazdaság (1993-1997)*. Kézirat, 1997. június, 41. o.
- 26 Bourdieu, Pierre: *Outline of Theory of Practice* Cambridge, 1977. 78. o.
- 27 Részletesen lásd *A kastély* c. tanulmányomat, in: *A hatalom átváltozása*. Cserépfalvy Kiadó, 1996.

- 28 Részletesen lásd *A hatalom metamorfózisa?* In: *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó — Savaria University Press, 1994.
- 29 Weber, Max: *Politikai közösségek. Hatalommegoszlás a közösségen belül, osztályok, rendek pártok*. In: Weber, Max: *Gazdaság és hatalom* c. kötet.
- 30 Laki László: *A magyar fejlődés sajátzerűségeinek néhány vonása (avagy a polgarosodásból kimaradó társadalmi csoportok)*. Kézirat, 1997. június.
- 31 Ezt bizonyítják harminc nagyvállalatnál végzett empirikus vizsgálataim, valamint Angyal Ádám i. m. és Voszka Éva i. m.
- 32 Részletesen kifejttem ezt a gondolatmenetet *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után* (Pesti Szalon Könyvkiadó—Á Savaria University Press, 1994.) és *Az elitek átváltozása* (Cserépfalvy Könyvkiadó, 1996.) c. könyveimben.
- 33 Matolcsy György: *Eredeti tőkeátcsoportosítás Magyarországon. A tőkeszivattyúk működése a '90-es években*. Kézirat, 1997. március.
- 34 Gál Péter: *Gazdasági átalakulás, érdekstruktúrák, célrendszerek*. Kézirat, 1997. május.
- 35 Lányi András: *Valahol megint utat veszítettünk*. Liget Könyvek, 1996.
- 36 *Feljegyzések a cethal gyomrából. A kulturális elit válsága és az értelmiség dilemmái* c. tanulmányomban (Kritika, 1995. november).
- 37 Bossányi Katalin: *Államtalanítás, álomtalanítás, lomtalanítás*. Mozgó Világ, 1997, 4–5.
- 38 Ladányi János–Szelényi Iván: *Vázlat az »esélyteremtő állam elméletéhez« elméletéhez. A jóléti államon és a neokonzervativizmuson túl*. 2000, 8. évfolyam, 12. szám.
- 39 Erre vonatkozó gondolatait, dilemmáit Bruszt László *A centralizáció csapdája* c. könyvében foglalta össze. (Savaria University Press, 1995.)
- 40 Lásd többek között *Gazdaság és hatalom* (Aula Könyvkiadó, 1990), *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–93.* (T-Twins Kiadó, 1994) és *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után* (Pesti Szalon Könyvkiadó, Savaria University Press, 1994) c. könyveimet.
- 41 *Az esélyteremtő állam híve vagyok*. Interjú, készítette Bossányi Katalin. Népszabadság, 1997. május 3.)
- 42 Nagy Imre: *A magyar nagytőke védelmében*. Népszabadság, 1997. június 2.

Az agrárátalakulás érzékeny pontjai

Az elmúlt hat évben az agrárium nemzetgazdasági szerepe erősen mérséklődött. A mezőgazdaság térvésztesét mutatja, hogy 1990–1995 között az aktív keresők aránya 17,5-ről 8,5%-ra, a GDP aránya 14,6-ről 8,1%-ra, a beruházások aránya 8,6-ről 2,6%-ra csökkent. Az élelmiszeripar ugyanezen idő alatt változatlan arányú munkaerőt foglalkoztat, a GDP-vel mért termelési részesedése javult, az ország összes beruházásai-ból a korábbinál néhány tized százalékponttal többet teljesített. A két ágazat termékeinek együttes exportja — évenként 3-4 százalékpontos ingadozással — a korábbi negyedrészt közelítő teljesítményről ötödrész felé tendál. Az élelmiszergazdaságnak a fizetési mérleg egyensúlyának megőrzésében betöltött szerepe immár két évtizede nagyjából azonos maradt. Noha ez a változás egybeesik a nemzetközi tendenciával, a folyamat azonban nem az agrárgazdaság szerves fejlődésének, hanem súlyos visszaesésének eredménye.

Tulajdon- és birtokviszonyok

Az Antall-kormánynak 1990 májusában a parlamentben előadott programja néhány hét alatt készült. Részletes változata az év szeptemberében látott napvilágot. A gyorsaság magyarázza ugyan a program elnagyoltságát, a gazdaság új pályára állítása azonban nem történhetett meg egyik napról a másikra.

Nyilvánosságra hozott, átfogó agrárprogrammal a kormányra készülő pártok nem rendelkeztek. A múlt éles elítélése mellett a gyökeres változtatás érzelmi túlfűtöttségű igénye volt csak kitapintható. Az agrárágazat jövőjéről, a tulajdonviszonyok átalakításáról megoszlott a pártok véleménye. A mezőgazdaság eközben a termelés és az áruforgalom bejáródott pályáján araszolgalt tovább. A kiskgazdák az 1947-es tulajdoni viszonyok reprivatizációját követelték. A kormányprogram egészében ezt elvetette, a szakértők kivihetetlennek minősítették. A mezőgazdaság számára kiskaput hagytak. Az ágazatot

részben egészségesnek minősítették, amelyben pazarló állami és szövetkezeti nagyüzemek korlátozzák az egyéni gazdaságok és a szabad vállalkozások fejlődését.

A lakonikus rövidségű programban a mezőgazdaságban nagyrészt természetes személyeknek szánják a tulajdont. A tulajdon és a használat — az elképzelés szerint — majd egybeesik. A földet aranykorona érték alapján az eredeti tulajdonos vagy örökösei, termelőszövetkezeteknél a dolgozók a munkában eltöltött évek alapján kapják. A kormány célja „... mind tulajdonformában, mind gazdaságméreteiben vegyes összetételű, leginkább farmergazdaság jellegű mezőgazdaság életrehívása”. A kíváncsi birtokpolitikai célja az ország történetének az 1945. évit is meghaladó földreformja.

A voluntarista alapvetés — a jogrendszer útján — a termelőszervezetek érdekeltségével nem törődő politikai ideált javasolt megvalósítani. Mellesleg nem számolt a megcélzott termelői struktúrába nehezen illeszthető nagyüzemi épületek, gépek sorsával sem. Másfelől a rendszerváltás gazdasági liberalizmust, szabadversenyt szorgalmazott. Az agrárpolitika lényegét jelentő jövedelemszabályozásról, a falu és a parasztság egymástól elválaszthatatlan jövőjéről a kormány nem is deklarálta szándékát.

A termelői struktúra átalakítása visszalépés volt. A kialakult nagyüzemek szétszedése az ésszerű eszközhasznosítás és a modernizáció ellenébe hatott. A farmgazdaság nem vált meghatározó gazdálkodási formává. A földhasználók több százezer fős egyéni gazdálkodói rétege 1994-ben kereken a termőföld 25 százalékát, az „egyéb szervezetek és gazdálkodók” (a társas vállalkozási formák egyikébe sem sorolhatók) 14 százalékát használták. Az első csoport néhány hektáros átlagterületű, a másodikban található farmerek is. A szövetkezetek a föld 32, a vállalatok kereken 30 százalékát művelték. A földmagántulajdon aránya kilenctized részt is meghaladó. A bérlet aránya megugrott és további terjedése várható.

Megítélésem szerint az agrárgazdaság helyzetének stabilizálása szempontjából alapvető, döntő tényező a tulajdonviszonyok átalakításának befejezése és stabilizálása. Amíg ez nem valósul meg, a mezőgazdasági termelésből a bizonytalanság nem küszöbölhető ki.

A végbement folyamatokról összességében az alábbi főbb következtetések adódnak, amelyeket az agrárstratégia kialakítása során figyelembe kell venni.

– A mezőgazdasági termelés fejlődéséhez elengedhetetlen a *földtulajdon stabilizálása, a földkoncentráció* elősegítése. Mértékadó szakmai körök véleménye szerint jelenleg a föld minőségétől, a termelési szerkezettől és a gazdálkodási színvonalától függően a növénytermesztésben 60–

100 ha területű gazdaság képes hatékonyan gazdálkodni. A jelenlegi birtokstruktúra ettől lényegesen szétaprózottabb. A 1,5 millió egyéni gazdaságból jelenleg mindössze 440 gazdálkodik 500 ha-nál nagyobb területen, a gazdaságok 99%-ának területe 50 ha-nál kisebb.

- A föld, illetve az agrártőke tulajdonrendezése során igen nagy arányban *nem a mezőgazdaságról élő személyek* (sőt jelentős részben városi lakosok) jutottak tulajdonjoghoz.

- Az átalakulási folyamat az *agrártulajdon polarizációja* felé mutat, azaz egyfelől az agrártársadalom jelentős része elveszítheti agrár- (föld- és tőke) tulajdonát, míg egy szűkebb, egyre gazdagodó tulajdonosi réteg alakulhat ki.

- A megmaradt nagyüzemek jelentős részben *tőkehasznosító társaság*gá alakultak, illetve alakulnak át.

- Az átalakult szövetkezetek egy részében pedig a menedzsment a tőke felélésére és saját magántulajdonának növelésére rendezkedett be, azaz e szervezetek aligha maradhatnak sokáig valódi szövetkezetek, ugyanakkor a valódi előmozdító (beszerző, illetve értékesítő) szövetkezetek továbbra is hiányoznak; a valódi családi gazdaságok várhatóan továbbra is igen korlátozott lehetőségekre számíthatnak.

- Reális veszély, hogy az *agrárstruktúra* ismét — ám immár egyes fejlődő országokhoz hasonlatos módon — *polarizálódik* egyfelől a tömeges árutermelést folytató, exportorientált és kommercializált óriásgazdaságokra, másfelől a jelentős részben autark, korszerűtlen törpeüzemekre.

- A körvonalazódó struktúrában a nagyobb egységek továbbra is bért munkára fognak épülni, egyidejűleg magas agrár-munkanélküliség és az agrártérségek fokozódó elszegényedése valószínűsíthető.

Az EU agrárstruktúrája az önálló tulajdoni egzisztenciával rendelkező szereplőkre épül. Ezért is a családi gazdaságot tekintik kívánatos modellnek. Ugyanakkor főleg a kevésbé fejlett tagországokban működő, részben „munkaszövetkezeti” vonásokkal rendelkező szervezetek is beilleszthetőnek bizonyultak. Az EU alapvető célja továbbá, hogy elégséges számú gazdálkodó maradjon a mezőgazdaságban a környezet, a tájak hagyományos képe, a falusi társadalom megőrzése végett.

A magyar átalakulással járó terheket az EU aligha vállalná. Következésképpen a hazai agrárstruktúra konszolidációja során a mezőgazdasági népesség tulajdonszerzését, a teljes, illetve részfoglalkozású családi gazdaságok és előmozdító szervezeteik, továbbá általánosan a szolidaritáson alapuló üzemi formák (szövetkezetek) terjedését indokolt preferálni.

A földtulajdonviszonyokat és a földhasználat problémáit tehát agrárpolitikai szempontból kiemelten kell kezelni. Mindez sürgeti az új

földtörvény megalkotását, amelyet egy konzisztens agrárpolitikára épülő birtokpolitikában kell kidolgozni.

A piacgazdaság igényeit kielégítő földtulajdon a magyar mezőgazdaságban csak állami segítséggel jöhet létre. Meg kell hirdetni, hogy az állam a földhasználattal egybeeső földmagántulajdont támogatja, és ki kell dolgozni az ezt elősegítő állami preferencia cél- és eszközrendszerét. Az államnak elő kell segítenie, hogy a saját földjüket művelő tulajdonosok számára a föld hatékony termelőeszközzé váljon.

A racionális földhasználat egyik nagy problémája a megfelelő táblaméretek hiánya. Jelenleg a földhöz jutottak kicsiny területe több, esetenként 10-15 helyen, egymástól távol fekvő dűlőkben van, amit megfelelően előkészített tagosítási eljárásokkal — soron kívül! — rendezni szükséges. Ezt célszerű lenne egybekötni a kárpótlási jegyen vásárolt földek eladási tilalmának azonnali feloldásával.

A földbérlet mára meghatározó intézménye lett a magyar földhasználatnak. Ez indokolja, hogy annak működését alaposabban kell szabályozni. Alapvető szempontnak kell tekinteni a bérlő érdekeinek védelmét, a termőföld állagának megóvását. Fontos, hogy a bérleti díjak betölthessék közgazdasági szerepüket, s a bérletek időtartama mind a bérlő, mind a tulajdonos számára kedvező legyen.

Foglalkoztatás

Az 1990-es években a gazdaságilag aktív népesség foglalkoztatásában alapvető változások következtek be.

A foglalkoztatotti létszám (amelybe a statisztikai számbavétel az aktív keresőkön kívül beleérti a gyesen, gyeden lévőket és a foglalkoztatott nyugdíjasokat is) 1988–1996 között 1,5 millió fővel csökkent. A keresők-nemkeresők aránya lényegesen módosult: az 1988. évi 53%-os aktív keresői hányad 1995-re 40% alá zuhant. A nem keresők (eltartottak, inaktív keresők, munkanélküliek) aránya pedig 47-ről 61%-ra növekedett.

A 30%-kal alacsonyabb foglalkoztatotti létszámnak a korábbinál kisebb hányada dolgozott a termelő ágazatokban, a nagyobb a szolgáltató szférában. A módosulás közelebb hozta a hazai foglalkoztatási arányokat a fejlett piacgazdaságok szerkezetéhez. Magyarországon azonban a változást az ipari és mezőgazdasági munkahelyek gyors leépülése okozta, és korántsem a lakosság szolgáltatások iránt megnövekedett kereslete.

A mezőgazdaság foglalkoztatási viszonyaiban is nagyarányú változások történtek. A foglalkoztatott létszám (alkalmazásban állók, szövetkezeti tagok, társas vállalkozások tagjai, vállalkozók és segítő családtagok) 1988-ban még meghaladta az 1 millió főt, 1995-ben kereken 350 ezer fő volt. Az

egész hazai gazdaság 1,5 milliós létszámcsökkenésének majdnem felét a mezőgazdaság szervezeteiben dolgozók fogyása okozta. A létszámcsökkenés egyik oka a korábbinál kisebb volumenű termelés volt. Másik, valószínűleg jelentősebb oka a nagyüzemek szervezeti keretében végzett nem mezőgazdasági tevékenység, illetve ezeknek a munkahelyeknek a megszűnése. Az 1980-as évtized végén körülbelül 300 ezer embert foglalkoztattak nem mezőgazdasági munkákban, hogy manapság mennyit, azt nem ismerjük. Az azonban bizonyos, hogy ennek a létszámnak csak töredéke lehet.

A mezőgazdasági munkák 1988-ban 570 ezer embernek nyújtottak megélhetést. Ha ehhez viszonyítjuk a mai létszámot, akkor a munkaerő fogyása 220 ezer főre tehető. (Ez az összehasonlítás sem pontos, mert a jelenlegi létszám nem mezőgazdasági munkákban tevékenykedőket is tartalmaz.) A mező- és erdőgazdaság szerepe a foglalkoztatásban jelentősen mérséklődött. A 7 évvel korábbi 19 százalékos arány (mely magában foglalta a nem mezőgazdasági munkák ellátóit is) 8,6 százalékra csökkent. Ha csupán a mezőgazdasági munkákban dolgozókat tekintjük, akkor 1988-ban 12-13%-os arányról beszélhetünk. A létszám- és aránycsökkenés 1992-1993-ban volt a leggyorsabb. Előzetes adatok szerint 1996-ban a mezőgazdasági munkaerő tovább (mintegy 5%-kal) csökkent.

Jövedelmi viszonyok

A kereken 350 ezer mezőgazdasági foglalkoztatott keresleti-jövedelmi viszonyai csak részben ismertek. A keresetek statisztikai megfigyelése csupán a gazdálkodó szervezetekben dolgozókra terjed ki és ott is több fenntartással: csak a 10 főnél többet foglalkoztató szervezetek teljes munkaidőben dolgozóit öleli fel. Ez a kör körülbelül felét teszi ki a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának.

Ebben a szűkebb csoportban a keresetek mindinkább elmaradtak a nemzetgazdaság más ágaiban dolgozókéétól. 1988-ban a jövedelmi különbség egytizedes volt a mezőgazdasági dolgozók hátrányára. Az 1990-es években a kereseti rés 20 százalékra tágult. 1990-1995 között a mezőgazdasági átlagkeresetek reálértéke 22 százalékkal alacsonyabb lett. A gazdaság más ágaiban is csökkent a reálbérek összege, a csökkenés mértéke azonban kisebb volt. Csakúgy, mint az 1980-as évtized második felében, amikor az egész hazai gazdaságban 6-7 százalékkal csökkentek a reálbérek, a mezőgazdaságban 16 százalékkal. Mindezt figyelembe véve a mezőgazdasági dolgozók reálkereslete 1995-ben csak kétharmada volt az egy évtized előttinek. Az 1996-os év előzetes adatai szerint a fogyasztói árak 23,6 százalékos növekedésével szemben a mezőgazdasági keresetek növekedése 18 százalékos volt.

Ugyancsak a gazdálkodó szervezetek (és azokból is csak a kettős könyvelést vezető) vonatkozásában ismertek a gazdálkodás eredményességére (eredménytelenségére) utaló nyereség-veszteség adatok.

A gazdálkodó szervezetek súlyos jövedelemhiányát mutatja, hogy az évtized első felében összességében veszteséget termeltek. Az 1991–1993 közötti 3 évben a mérleg szerinti veszteség együttes összege megközelítette a 80 milliárd forintot. (1991-ben kerekén 20, 1992-ben 40, 1993-ban 17 milliárd volt a veszteség összege.)

A több évre elhúzódó veszteséges gazdálkodásnak számos oka volt. A kiforratlan és kapkodó agrárpolitika, a kormányzati szervek ellentmondó intézkedései, majd eszköztelensége az elkövetett hibák orvoslására, az árak befolyásolására, a mezőgazdasági termékek iránti lanyhuló kereslet, a piaci zavarok, a tulajdonváltás késedelme, a mezőgazdasági termelésnél jobban jövedelemző ún. kiegészítő tevékenységek leválása, megszűnése, az agrárrolló nyílása miatti árveszteség, az állami támogatások csökkenése és sok egyéb a piacgazdaságra való áttérés kényszerű, de az esetek egy részében elkerülhető következményei.

Az egyéni gazdálkodók körébe sorolt termelők jövedelmi helyzetéről alig található információ. Ők állítják elő a mezőgazdasági termékek több mint felét. Összetételük heterogénebb, mint a gazdálkodó szervezeteké. Található közöttük több száz hektáron gazdálkodó éppúgy, mint keresete, nyugdíja kiegészítéseként mezőgazdasággal foglalkozó kistermelő. Utóbbiak vannak többségben.

A magángazdálkodásról inkább szociológiai, mintsem gazdasági jellegű felmérések készültek. A válaszok önbevalláson alapultak és következmény nélküliek voltak. Megbízhatóságuk nem is hasonlítható a gazdálkodó szervezetek mérlegeiből nyert, többszörösen ellenőrzött adatokhoz.

1993-ban 1800 magántermelő minősítette előző évi gazdálkodásának eredményességét. A szántóföldi növénytermeléssel foglalkozók több mint fele veszteségesnek ítélte tevékenységét. Az állattenyésztők — a tartott állatfajoktól függően — 30–45 százalékban vallották gazdálkodásukat veszteségesnek.

Ugyancsak 1993-ban „a felnőtt lakosság 24 órája” című adatfelvétel keretében arra is választ kértek, hogy a megfigyelték milyen arányban végeztek mezőgazdasági (jövedelemkiegészítő) tevékenységet. A felmérésből kiderült, hogy a férfiak 35 százaléka, a nők egynegyede végez mezőgazdasági munkát. Az előző — 1986. évi — felméréshez képest csökkent a mezőgazdasági munkát ellátók aránya, de a munkaráfordítás ideje, különösen a munkanélküliséggel erősebben sújtott körzetekben, nőtt. Az életkor előrehaladtával — a hagyományoknak megfelelően — nőtt a mezőgazdasá-

gi munkát végzők aránya, a 18–29 éves férfiaknak csak 19 százaléka, a 60–69 évesek több mint fele dolgozott naponta a mezőgazdaságban.

Az említett felmérések inkább csak színesítették a statisztika palettáját, a gazdasági tevékenységre, a munkaráfordítás volumenére, a munka eredményességére vonatkozóan nem adtak értékelhető információt. A magántermelés magas aránya indokoltta tenné, hogy a változatos összetételű és tevékenységű termelői körrel akár a makrogazdasági számításokban, akár egyedi sajátosságaikat figyelembe véve a jelenleginél több információ álljon rendelkezésre.

Válságban az agrártermelés

A jövedelemhiány és nyomában fellépő tőkeszegénység következtében siralmas a mezőgazdaság technikai felszereltsége. A mezőgazdasági beruházások volumene már az 1980-as évtizedben is — egy-egy jól sikerült év adta többletforrástól eltekintve — folyamatosan csökkent. A fejlesztések túlnyomó részét (mintegy 95 százalékát) végrehajtó nagyüzemek számára akkoriban is bizonytalan volt a fejlesztés nyomán elérhető terméknövekmény értékesítése, beruházásaik megtérülése a nyomott mezőgazdasági termékárakban. A csökkenő jövedelemből egyre kevesebb jutott beruházásra, és ennek is mind nagyobb részét a nem mezőgazdasági termelés érdekében fektették be. Itt a tőke megtérülése biztosabb és gyorsabb volt, mint az alaptevékenységben. Az évtized második felében az elhasználandó mezőgazdasági célú termelőeszközök pótlása sem valósult meg, az évenként elszámolt amortizáció rendszerint meghaladta az új beruházások összegét.

Az 1990-es években a tulajdonváltás, a meglévő szervezetek szétbomlása, új magángazdaságok létrejötte következtében kisebbek lettek a termelőegységek. A nagyüzemi eszközök cseréje, mint a 3 évtizeddel korábbi ellentétes folyamat, szóba sem jöhetett. Az állam kivonult az agrárfejlesztések finanszírozásából, a termelés jövedelmezőségi viszonyai kritikusak, az agrártermelés jövője bizonytalan volt. A kisüzemi eszközök felváltása az 1960-as években óriási áldozatokkal járt, az akkoriban jelentős összegű beruházásoknak — becslések szerint — 70 százaléka a cserét szolgálta, és csak 30 százaléka jelentett eszköz bővülést.

Az 1960-as években az ország összes beruházásának 14–18 százaléka a mezőgazdaságban realizálódott. A befektetések nagyobb hányadát (például az állattenyésztési épületek, ültetvénytelepítések beruházási költségeinek 70%-át) az állami költségvetés állta. Később, 1966-ban a beruházásokra (is) felvett hitelek jelentős hányadát az állam elengedte. Az 1990-es években — mint említettem — a mezőgazdasági beruházások aránya az ország összberuházá-

sának 3 százalékára süllyedt. A rendszerváltás első kormánya a virágzó farmgazdaságokat állami segítség nélkül vélte megteremthetőnek, az amúgy is csökkenő agrártámogatásokból a fejlesztésekre egyáltalán nem áldozott.

Az agrártermelés mély és elhúzódó válságát jelzi, hogy amíg az ország összes beruházásainak volumene 1992-ben (a mélyponton) egy-negyeddel volt kevesebb a néhány évvel azelőttinél, a mezőgazdasági fejlesztések 70 százalékkal estek vissza. A hazai gazdaság befektetései 1993-tól már némileg emelkedtek, de messze elmaradnak a követelményektől.

A rendszerváltás évében felére csökkent beruházásoknak már több mint egynegyedét nem jogi személyiségű gazdálkodók végezték. 1993-ig nőtt a nem jogi személyiségű termelők beruházási részesedése, és ekkor a mezőgazdasági befektetések fele itt valósult meg. A tulajdonváltás okozta lendületet azonban hamar megtörte az agrártermelés jövedelmi válsága, perspektívtalansága. 1994–1995-ben a magántermelői befektetések volumene a korábbi töredékére csökkent és a korábbi gyakorlathoz hasonlóan a gazdasági szervezetek váltak az ágazat meghatározó fejlesztőivé. 1995-ben az összes mezőgazdasági beruházás majdnem 80 százalékát valósították meg. Az ettől igencsak eltérő termelési arányok arra mutatnak, hogy a régi idők kistermelőihez hasonlóan a mai egyéni gazdák is szegényesen ellátottak termelési eszközökkel.

A rendkívül alacsony volumenű és arányú agrárfejlesztés megváltozása a közeli jövőben nem várható. A mainál nagyobb termelésre és állatállományra méretezett tárolóépületek, istállók egy része kihasználatlan, állaguk romlik. Újbóli használatbavételük esélye — az idő előrehaladtával — egyre kisebb. A befektetésekhez szükséges pénzügyi forrás, csakúgy, mint a jövőbe vetett hit elégtelen. Az előre nem számítható bevételek és kötelezettségek fokozzák a termelők bizalmatlanságát.

Gazdasági változások – társadalmi értékek

A szociológia egyik alapkérdése, hogy milyen összefüggés mutatható ki a gazdasági élet szerkezetének változása és az új típusú rendszerben élő, viselkedő emberek értékelési rendje között. E kérdésre két irányban lehet választ keresni: az egyik problémafelvetés az értékek primátusából indul ki, és azt nézi, hogy a régi vagy az új értékek miként járulnak hozzá a gazdasági átalakuláshoz, mennyiben mozdítják elő, vagy fékezik azt. A probléma megfogalmazása a feltételezett összefüggéseket, mint következményeket kezeli, azt vizsgálja, hogy az értékek változása mennyiben kísérő jelensége a gazdasági szerkezet változásának. Az alapkérdésnek ez a megfogalmazása leegyszerűsített. Tudjuk, hogy a változás folyamatában az értékekre is a dinamikus változás jellemző: befolyásolják a döntéseket, a cselekvést, de az eredmények visszahatnak, bebizonyosodik vagy meginog a bizalom az értékek helyességében. Másik, félreértésre okot adó része a fenti fogalmazásnak, hogy egységes, részeiben is illeszkedő, rendszert alkotó értékekre enged következtetni, amikor pedig tudjuk, hogy gyakoriak az egymásnak ellentmondó elemek együttes előfordulásai. A továbbiakban ennek ellenére megkísérlem a domináns összetevők kiemelését és ennek eredményeként néhány eltérő típus megrajzolását, azokat szembeállítva egymással.

Értékszemléletek

A 20. század végi gazdasági változások Magyarországon a modernizációra tett újabb kísérletként foghatók fel a negyven éven át folytatott sikertelen próbálkozás után. Ezalatt a szocialista gazdasági rendszernek megfelelő értékeket próbálták besulykolni a lakosság tudatába; ezek egyike az engedelmesség, a kormányzó elit parancsainak habozása nélküli teljesítése minden vonalon, így a gazdasági életben is. Időnként voltak kísérletek a „parancs-rendszer” lazítására, de annak alapvető megváltoztatása merev ellenállásba ütközött, főleg azon félelem miatt, hogy a gazdasági lazítást esetleg politikai változások követik.

Az 1980-as évek végén bekövetkezett rendszerváltozás egyik fő jellemzője a parancsrendszer felszámolása, és az új gazdasági modell követése, amelyben a legfőbb princípium az *egyéni kezdeményezés*, az *önálló döntés*. Ebben az új rendben a legfontosabb szereplők a vállalkozók lettek. Ők a parancsok szolgai végrehajtása helyett maguk választják a követendő utat. Ennek mintegy feltételévé vált, hogy bíznak a lehetőségek racionális felmérésében, abban, hogy megfelelő információk birtokában az ember megfelelően tud következtetni és meg tudja becsülni a cselekvést befolyásoló folyamatok valószínűségét.

Negyven évi engedelmes önállótlanág után nem lehet csodálkozni azon, hogy az önállóság vágya, a vállalkozói hajlandóság a lakosságnak csak egy részében jelentkezik, és a többség átengedi a kockázat vállalását másoknak. A társadalomnak ezen a téren tapasztalható megosztottságáról *Lengyel György* és munkatársai a közelmúltban jelentették meg *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság* címmel könyvüket. A könyv kutatási beszámoló, a címben jelzett jelenség sokoldalú vizsgálatáról. A vizsgálat a szocialista gazdálkodás végnapjaiban indult, és folytatódott a rendszerváltozás után is. A kutatók számos problémát vetettek fel arra nézve, hogy mi mozdíttja elő és mi hátráltathatja a vállalkozói hajlandóság kialakulását. Ezek közül most csak egyet szeretnék ismertetni, azt, hogy *miként befolyásolja a vallásosság, a transzcendens értékek tisztelete, követése a vállalkozói hajlandóságot*, milyen arányban ütközik a vállalkozótól elvárt racionális szemlélettel.

A vizsgálat eredményei szerint a vállalkozói hajlandóság azoknál a legalacsonyabb, akiknek életében vallások előírásai a meghatározók, akik ezek szerint élnek. Míg 1988-ban a felnőtt népesség egynegyede tervezte, hogy amint módja nyílik, vállalkozó lesz, vagy már akkor neki is vágott az önálló gazdálkodásnak, a vallási előírások szerint élők között ezek aránya csak 12% volt.

A vallási értékekhez való kötődés szavakban való deklarálása mellett az elmúlt évek lehetővé tették a vallásos intézményekhez való kötődés egy másik mutatójának az elkészítését is. Az egyházi iskolák újbóli megnyitását követően különféle iskolatámogató alapítványok létesültek, s ezek alkalmat adtak a híveknek, hogy adományaikkal hozzájáruljanak az újonnan megnyílt iskolák működéséhez. Az elmúlt évtizedben a támogató hozzájárulását adóalapjából vonhatta le, azaz az erre a célra fordított adománynak viszonylag kis része térült meg. Így a racionális, a gazdaságot előtérbe helyező értékrend szerint haszontalan pénzkiadás az alapítványok támogatása. Sajnos nincsenek adataink arra nézve, hogy az adakozók milyen foglalkozásúak, de a többnyire csupán néhány ezer forintot kitevő, egyénenkénti, alkalmi hozzájárulások, a „szegény asszonyok” fillérjei az

intézményekhez való kötődés jelei, semmint presztízsbefektetések. Az elmúlt időkben az általam megkérdezett vidéki egyházi gimnáziumok évi kb. 400 személy támogatásával számolhattak.

A vállalkozások szempontjából az értékek harmadik típusa az, amely a rendelkezésre álló források felhasználásakor tudatosan a *fogyasztást helyezi előtérbe*. Az ilyen jellegű választásnak minden időben voltak követői. Mai megnyilvánulásai abban különböznek a korábbi formáktól, elsősorban a kapitalista gazdaság korszakéitól, hogy kimutatható néhány deklarált alapelv, amely szerepet játszik a vállalkozás gondolatának elutasításában, a fogyasztás előnyben részesítésében. Ezen alapelvek közül a legfontosabb a bizalmatlanság. Bizalmatlanság a másik emberben, de bizalmatlanság önmagunkban is. Kétkedés abban, hogy képesek vagyunk megismerni a cselekvés feltételeit képező körülményeket, és ezekből megbízható következtetéseket levonni. Ez tagadását jelenti az előreszámítás, a prognóziskészítés lehetőségének. Az önmagunkkal szembeni bizalmatlanság, az állandó változástól való félelemből következik: abból, hogy holnapi énünk eltérhet a maitól és értelmetlenné teheti kezdeményezéseinket.

A felvázolt háromféle szemlélet előfordulási gyakoriságát illetőleg homályban vagyunk, és csak annyit adhatunk következtetéseinkhez, hogy ezek is függenek a gazdasági fejlődés mértékétől, a társadalmi struktúra változásától és a tárgyalt értékek alakulásának belső dinamikájától. Ebből következik, hogy az egyének értékeik megválasztásában csak korlátozott szabadsággal rendelkeznek.

Elit, középosztály, vállalkozók

Szalai Erzsébet kitűnő tanulmányához először is az elit fogalmával és gazdaságunk átalakulásában játszott szerepével kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Az elit szó gyűjtőfogalom. Eredeti jelentése (a latin *eligere* — kiválasztani — igéből): a legjobbak csoportja. Pareto már megkülönböztette a hatalmat birtokló és a hatalom nélküli elitcsoportokat; és megkülönböztetik az uralkodó (stratégiai) elitet és a társadalom különböző szegmenseinek elitjeit is. Szalai Erzsébet a mai szociológiai irodalom fő áramlatával egyezően az uralkodó elitet foglalkozik, és ezzel valóban igen sok mindent meggyőzően magyaráz meg a társadalmunkban és gazdaságunkban végbemenő változásokból.

Az elit jellegéről és szerepéről

Szívesen fogadtam volna legalábbis egy utalást arra, hogy az uralkodó elit nem feltétlenül a „legkiválóbbak” csoportja. Idézem Szalai Erzsébetet, aki 1990-ben megjelent *Gazdaság és hatalom* című tanulmánykötetének utószavában ezt írta: „Másik tévedésem komolyabb természetű: elitnek nevezem a hatalmon lévőket. Ma már tudom, hogy ez a marxizmus túlkompenzálása. Az elit fogalma ugyanis hagyományos értelmében nem a hatalom birtokosait, hanem azokat jelöli, akik tudásuk és erkölcsi értékeik alapján predesztináltak a társadalom vezetésére. Vagyis az elit pozíció korántsem jelent hatalmi pozíciót — különösen kontraszelektált társadalmunkban nem.”

Azok az írások, amelyek az elit összetételével, törekvéseivel, tagjaik és csoportjaik harcaival és szövetségeivel magyarázzák az eseményeket, gyakran azt a benyomás keltik, hogy az elit csinálja a történelmet. Például a rendszerváltást — a rendszerváltó elit hozta létre. Nem feledkezhetünk meg azonban arról a világtörténelmi változásról, amely ezt lehetővé tette: a szovjet világbirodalom összeomlásáról. 1990-ben és 1994-ben a két szabad választás által hatalomra jutott két (nem kis részben azonos személyekből összetevődő) elit magatartásmintáit, teljesítményét, ennek az idő-

szaknak az eredményeit és csalódásait nézve, óhatatlanul eszünkbe kell hogy jusson: ennek az elitnek a tagjai meghatározó tapasztalataikat az előző társadalmi rendszerben szerezték. Egyfelől az elit csinálja a történelmet, másfelől a történelem csinálja az elitet. És a világpolitikai, világ-gazdasági környezetről ez esetben sem feledkezhetünk meg: a nyugati kormányok és üzleti körök céljai és törekvései jelölték ki azt a mozgásteret, amelyben a hatalmon lévő elit akkor és úgy hajtotta végre az import liberalizálását, a privatizációt, adott úgy és olyan kedvezményeket a külföldi tőkének, arra és oly módon használta fel a külföldi segítséget és segélyt. A tanulmány szólt az elit értékrendjéről is, és ez *Oscar Wilde* aforizmáját idézte fel bennem. Egyik színdarabjában (*Lady Windermere legyezője*) mondja a rezonőr: *szenimentális* az, aki mindennek tudja az értékét, de semminek nem tudja az árát; a *cinikus* viszont mindennek tudja az árát, de semminek sem tudja az értékét. Az az érzésem, hogy az uralkodó elit sok tagjára a második meghatározás illik.

Szalai Erzsébet a jövőre nézve a magyar gazdaság komparatív előnyeit két körülményben látja: a középrétegek felhalmozott szaktudásában és a népesség második gazdaságban elsajátított piaci készségeiben. Az elsőként említett tényezővel maradéktalanul egyetértek; a másodikhoz azonban szeretnék megjegyzést fűzni. Nem vitatom, hogy a piacgazdaságra való áttérést igen nagy mértékben segítette és segíti máig is, hogy az 1968-ban indított, majd az 1980-as években felgyorsított reformlépések a piacgazdaság számos elemét bevezették, és nagy tömegek ismerték meg — saját tevékenységük során, ennek előnyeit is élvezve — a piacgazdaság fogalmait, jelenségeit. Mindez azonban egy hiánygazdaságban, nem a piaci verseny feltételei, hanem sajátos magyar viszonyok között ment végbe.

Az állami szektorból kiváló önállósuló vállalkozók nemcsak korábbi ismereteiket, hanem az állami vállalatokkal, a párt- és állami irányítással kiépült személyi kapcsolataikat is gyümölcsöztették. Ez a mára meghatározóvá vált összefonódások iskolája volt és előkészítette azt, hogy a korrupció tekintetében olyan „előkelő” helyet foglalunk el a világranglistán; hogy az állami megbízási, pályázati, alapítványi pénzek nem kis hányada a közlekedő edények törvénye szerint áramlik — oda és vissza.

A „kisvállalkozások” sűrűn változó szabályozása nem elsősorban a piaci rések, hanem a szabályozási rések megkeresésére ösztönzött. Ez egyben annak iskolája is volt, hogy miként lehet kihasználni — netán teremteni is a joghézagokat.

A második gazdaságban elsajátított „piaci” készségek egyidejűleg negatív magatartásmintákat is bejártattak. A mezőgazdaságon túl a legnagyobb tömeget érintő vállalati gazdasági munkaközösségekben például

több százezren nemcsak azt tapasztalhatták, hogy önállóbb munkaszervezéssel, a bérszabályozás által kiváltott teljesítmény-visszaforgás nélkül 50 százalékkal nagyobb eredményre képesek (ezt egyébként sejtették vagy tudták is), hanem azt is, hogy többletjövedelmüket azzal is növelhetik, ha a főmunkaidőben előkészítik a vgmk munkát, esetleg részben el is végzik és (két-háromszoros bérrel) számolják el.

Középrétegek és vállalatok

A tanulmány komparatív előnyeink kihasználásának 3 feltételét jelöli meg: az *elitek* gazdagodhassanak és érdekükben álljon jövedelmüket visszaforgatni a gazdaságba; a *középrétegek* megőrizhessék életszínvonalukat és hazai keresletet támasszanak; a *szegények* létfeltételei se inogjanak meg alapvetően, legyen mód a szegénység státusából való kitörésre. Hozzászólásom második részében a középrétegek kérdésével szeretnék foglalkozni.

A középrétegek szerepét különösen a német nyelvterületen hangsúlyozzák, és itt a semlegesebb angol middle classes kifejezés helyett máig az erőteljesebb Mittelstand fogalmat használják. A középosztályban látják a többpárti parlamenti demokrácia egyik fő pillérét, amellyel a hatalmi elitnek komolyan kell számolnia — és képviselőiket célszerű befogadnia. A középosztályt mindenekelőtt két csoport alkotja: az „önállók”, a szellemi szabadfoglalkozásúak és a kis- (és közép-) vállalatok tulajdonosai, menedzserei (e két szerep gyakran egyesül), családtagjai. Újabban idesorolják a nagyobb szervezetek közép- és felső vezetőit is, mert nagy gyakorisággal válnak önálló vállalkozóvá. A középosztály tagjait egyfelől viszonylagos anyagi függetlenség, másfelől sajátos „polgári” értékrend, életstílus jellemzi. Létrejött-e, megerősödött-e nálunk ez a középosztály? Segítette ezt az uralkodó elit? Partnerét, a demokrácia pillérét látja-e a középosztályban?

A „szellemi” középosztály helyzete — eltekintve attól a kisebbségtől, amely sikeres vállalkozóvá lett — egyre nehezebbé válik. Nagyon is viszonylagos anyagi függetlenségük felőrlődik, életstílusuk egyre kevésbé követheti értékrendjüket. A kis- és középvállalkozások száma viszont — a hivatalos statisztika szerint — csodálatosan alakul. Regisztrált számuk meghaladja az 1 milliót, 1000 lakosra több mint 100 jut (míg az Európai Unió átlagában: 45). A Központi Statisztikai Hivatal évekig közölte ezeket a látványos, de félrevezető számokat, és csak 1 éve teszi mellé: a regisztráltaknak mintegy 70%-a *működő* vállalkozás, ezek száma 700 ezer körül van. Azt most is csak ritkán jegyzi meg, hogy a 450 ezer egyéni vállalkozás, a 100–100 ezer kft. és bt. jelentékeny hányada jövedelemkiegészítő vagy adózási okokból létesített másodfoglalkozás.

Az Európai Unióban a kis- és középvállalatok biztosítják a munkahelyek közel 2/3-át — eléggé nagy (60–85% közötti) országok szerinti szóródással. A magyar gazdaság hasonló, közel 2/3-os arányt mutat. Mi van azonban e „sikermutató” mögött? Az a tény, hogy nagy- (és kisebb részben közép-) vállalataink körében több mint 2 millió munkahely szűnt meg és ennek mintegy jó negyedrészt tudták csak kompenzálni a kisvállalatok. Ezért veszítettünk el „csak” közel 1,5 millió munkahelyet.

Kormányunknak nincs átfogó kisvállalati (kis- és középvállalati) politikája, ahogyan az előző kormánynak sem volt. Egy titkosnak minősített (?) határozat után közvetlenül a parlamenti választások előtt hoztak 1994-ben egy újabb (most már közzétett) kisvállalati kormányhatározatot, amelyből azóta is alig valósult meg valami. Az új kormány tevékenységében a Miniszterelnöki Hivatal által készített *Modernizációs program* kapcsán került előtérbe a középosztály és a kis- és középvállalatok megerősítésének a kérdése, de a Pénzügyminisztérium által (párhuzamosan) készített programban már halványabban jelent ez meg. Azután az Európai Unióhoz való csatlakozás programja felé fordult a figyelem; ebben szinte meg sem említik e problémát. Pedig a belföldi kereslet visszafogását a fogyasztók mellett elsősorban a kis- és középvállalatok érezték meg, gyenge versenyképességük ugyanis nem teszi lehetővé, hogy nagyobb arányban forduljanak a külpiacok felé. Az Európai Unió országaiban is ez a vállalatcsoport az, amely leginkább érzékeli az Egységes Piac számára hátrányos hatásait is.

Az új kormány 1996-ban foglalkozott a kisvállalatok helyzetével (határozatot is hozott), és most ismét fokozott érdeklődést mutat e nagy társadalmi és vállalati csoport iránt. Bizonyára összefügg ez a választások közeledésével — de ezzel együtt hosszabb távra is hasznos lépéseket válthat ki. Ugyanakkor olyan jelenségek is mutatkoznak, amelyek kétségessé teszik e régóta várt törekvések eredményességét. Az Ipari, Kereskedelmi és Idegenforgalmi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium között a nyilvánosság előtt látható rivalizálás és hatáskörviták folynak a vállalkozásfejlesztés kérdéseiben (is?) — mióta a Gazdasági Minisztérium elnevezés és funkció komoly formában napirendre került, majd (egyelőre?) lekerült a napirendről. A verseny igen hasznos, sőt nélkülözhetetlen a piacon, de nem az államigazgatásban. Itt feleslegesen köt le energiákat, párhuzamoságokhoz, nem kellően előkészített, ellentmondásos előterjesztésekhez, az igazán fontos döntések elhúzódasához vezet. Friss példa erre a kormány 1997. április 24-iki ülésére benyújtott PM-ÍKIM előterjesztés a kis- és középvállalkozások fejlesztése érdekében szükséges egyes kormányzati teendőkről, melynél a tárgyalási alapot adó szöveg számos kiinduló tételé-

vel és tervezett konstrukcióival nemcsak a gazdasági kamarák és az érdekképviseletek, hanem a leginkább érintett társmínisztériumok — FM, KTM, MüM, MKM — sem értettek egyet. Ennek egyik oka az volt, hogy annak a felismert igénynek a kielégítésére, hogy a vállalkozásfejlesztési, a területfejlesztési, valamint a munkahelymegőrzési és -teremtési programokat, akciókat és forrásokat egyeztetett rendszerré kell formálni, a nagyságban nem volt idő. Nem osztották a PM-nek azt a véleményét sem, hogy támogatásokra csak a középvállalatok érdemesek.

Az utóbbi időben sűrűn hallunk az ún. „homokóra” jelenségről és az említett PM–IKIM előterjesztésnek is ez az egyik (vitatott) kiindulópontja. A homokóra hasonlat azt kívánja érzékeltetni, hogy kevés nálunk a középvállalat, ezért horpadt a vállalati piramis, ez a fő problémánk. Adataink azonban ezzel szemben azt mutatják, hogy nemzetközi összehasonlításban a kisvállalatok aránya feltűnően alacsony. Az Európai Unió statisztikája 50 és 250, a magyar statisztika 51–300 fővel határolja el a középvállalatokat, a kisvállalatokat pedig 10 és 49, illetőleg 11 és 50 fővel. E közelítőleg összehasonlítható adatok az alábbi képet mutatják:

	Magyarország	EU-országok átlaga
Nagyvállalatok száma	914	35 ezer
Középvállalatok száma	4 742	155 ezer
Kisvállalatok száma	17 244	1 015 ezer
Mikrovállalatok száma	749 000	14 835 ezer

A nagyvállalatok számához viszonyítva a középvállalatok száma nálunk 5,2-szeres, az EU-ban 4,4-szeres; a középvállalatokban foglalkoztatottak aránya nálunk 20, az EU-ban 15%; a kisvállalatok száma nálunk 19-szerese, az EU-ban 29-szerese a nagyvállalatokénak.

Az EU kisvállalati politikája és új, 4 éves programja az érintett körrel való párbeszédre és együttműködésre, a döntésekben és a végrehajtásban szerepük növelésére (a szubszidiaritás elvére), a közpénzek felhasználásának átláthatóságára, nem monopolhelyzetek teremtésére, hanem azok következetes kiiktatására épül. Az IKIM Vállalkozásfejlesztési Tanácsában, melynek ülésein a PM képviselője (igaz, nem miniszteri biztosa) rendszeresen jelen van, több alkalommal tárgyaltunk már erről. Bízunk abban, hogy a kormány végül is ezen a — nemcsak az érintett vállalati kör, hanem az egész társadalom számára is — fontos területen érvényt szerez az EU-normák és egyúttal az ésszerű, hatékony munka és együttműködés követelményeinek. Az eredményt hozó párbeszédhez persze az is szükséges, hogy a kis- és középvállalatok szervezeteinek élén felkészült és

tekintéllyel bíró személyiségek, együttes fellépésre kész, érdekérvényesítésre képes „elit” álljon.

Végül hadd szóljak néhány szót arról, hogy 1997. április 2-án a Magyar Tudományos Akadémián az Akadémia 3 tudományos bizottsága — az Ipargazdasági, a Szociológiai és a Vezetés- és Szervezéstudományi Bizottság — ankétot rendezett *A vállalkozás- és kisvállalat-kutatás hazai helyzetéről* címmel. A kisvállalat- és vállalkozás-kutatás az egész világon egy viszonylag új, de gyorsan bővülő kutatási terület. Gyökerei sok évtizedre nyúlnak vissza (*Schumpeter* alapműve századunk elején jelent meg), de nagyobb lendületet az 1970-es évektől, nálunk sajátos értelmezéssel az 1980-as évektől, majd a rendszerváltás után vett. E kutatások hazai helyzetét a kutatók és kutatások növekvő száma jellemzi; de hiányolható a nagyobb igényesség, a kutatói együttműködés, a viták, az intenzívebb nemzetközi kapcsolódás és szereplés.

Az akadémiai bizottságok közös ankétja megerősítette: időszerű e fontos kutatási terület akadémiai figyelemmel kísérése és segítése. Ez hozzájárulhat ahhoz — emlékeztetek a vállalkozások számáról idézetekre és a homokóra példára —, hogy kisvállalati politikánk megalapozottabb ismeretekre támaszkodjon. Minthogy tipikusan multidiszciplináris közéletű kutatásokról van szó, akadémiai vonalon a leginkább érintett tudományos bizottságok együttműködésével — egyebek között tudományos viták, időről időre konferenciák rendezésével, a kutatásokról és publikációkról összeírás készítésével — mozdíthatjuk elő a kutatók közötti kooperációt, információcserét, a vitát, a tudományos normák tudatosítását, a megalapozottabb döntésekhez a kutatási eredmények megismertetését és felhasználását, és a nemzetközi szintéren való megjelenést is.

Gazdasági átalakulás, érdeksztruktúrák, célrendszerek

Szalai Erzsébet tanulmányában (vö. a kötet 113–135. oldalával) nagyon részletesen és plasztikusan kifejtette, hogy átalakuló viszonyok között a társadalmi szereplők, különböző gazdasági, politikai és kulturális elitok határozzák meg a társadalom makroszerkezetét, és ezek végül is az egész gazdaság és társadalom új struktúráját alakítják ki. A szociológiai értékelések legalább annyira izgalmasak a közgazdász számára is, hiszen a gazdasági és társadalmi érdeksztruktúrák fejlődést és modernizációt meghatározó jellege azt is befolyásolja, hogy ez a fejlődés egy valós, a világ gazdaság fejlett térségeihez való felzárkózást, vagy egy bár átalakult viszonyok között, de tartós stagnálást eredményez. Ez utóbbi gyakorlatilag a mai világ gazdaságban az ugyancsak átrendeződő perifériára való kerülést jelenti, és így napjainkban Magyarország, akárcsak a térség más gazdaságai, történelmi válaszfut előtt állnak: vagy sikerül követni a hatékony gazdasági, társadalmi struktúrákat, vagy egy hosszabb gazdasági perióduson át az állandó válságközeli helyzet jellemzi.

A külföldi beruházások elsőbbsége

Az előadás gazdasági összefüggéseiben is nagyon jól jellemezte, hogy az ún. „rendszerelváltó elitok” hogyan változtak, milyen metamorfózison mentek keresztül az 1980-as évek struktúrális válságának megjelenése óta, és arra a közgazdaságilag is csak alátámasztható következtetésre jutott, hogy az átalakulás lezárultával ezen elit napjainkra már a politikusok-bürokráták, üzletemberek-menedzserek és a különböző értelmiségiek hármas csoportjává alakult át.

Látni kell azonban azt is, hogy Magyarországon a piaci viszonyok egyrészt valóban a reformközgazdászok, technokraták ráhatása révén jöttek létre, amit olyan intézményi keretek is jellemeznek, mint a társasági jog vagy a liberalizáció különböző elemei. Másrészt azonban a transzformációban már a korai időszakról kezdve nagy szerepet játszott a külföldi vállalkozások informális nyomása is. A korábbi gazdasági intézményrend-

szer szétrombolását, egy gazdasági kényszerhelyzet, az eladósodás-adósság-szolgálat-strukturális lemaradás ördögi köréből történő kilábalás is kényszerítette. Az egy másik kérdés amire még e rövid előadás keretei között is vissza kívánok térni, hogy az erre való reagálás mennyire közelíti meg az optimálist, és mennyiben volt hibás. Mindenesetre a külföldi forrás-bevonás kényszerű igénye és ennek hagyományos módjai (hitelek) növelésének további lehetetlensége kikényszerítette a közvetlen külföldi beruházások gazdaságpolitikai prioritássá válását. Ez önmagában egy olyan jelentős gazdasági tényező volt, ami a teljes működési struktúra, az ideológiai alapok, az intézményi rendszer és a befolyásoló eszközök teljes átalakulását kellett, hogy eredményezze, s ezzel persze a gazdasági, társadalmi elitek alkalmazkodását vagy átrendeződését is.

A közvetlen külföldi beruházások hatására nagyon rövid időn belül átalakult a tulajdoni struktúra és alapvetően módosult a termelési struktúra. A kereslet-kínálati viszonyok átrendeződése új alkalmazkodási stratégiákat igényelt. Értelemszerűen módosította a jövedelemtermelés, a jövedelemelosztás rendszerét és szerkezetét éppúgy, mint az alapul szolgáló vagyoni összetételt. Nem egészen egy évtized alatt a gazdasági folyamatokat meghatározó tevékenységek a külföldi tulajdonban lévő és ellenőrzés alatt álló vállalatok körébe terelődtek át. A gazdasági ossztőke durván 1/4-ét kitevő külföldi vállalatok a GDP termeléséhez közel 60%-kal, az exporthoz pedig mintegy 3/4 részben járulnak hozzá. (Jellegében hasonló mértékű koncentráció a transznacionális vállalatok összgazdasági szerepében a fejlett országokban talán csak Írországból alakult ki.) Ez a rendkívül magas arány azonban az össztermék világ gazdasági átlag alatti növekedése mellett jött létre, azaz a külföldi tulajdonú vállalatok sem dinamizáltak még nagymértékben a magyar gazdaságot. A világ gazdaság gyorsan fejlődő térségeiben mindenütt az a jellemző, hogy a közvetlen külföldi beruházások dinamikus felfutása egyúttal kedvező növekedéssel jár együtt.)

A Magyarországon működő durván 6-700 ezer vállalkozásból kb. 25 ezer a külföldi tulajdoni részesedéssel bíró, és ezek közül durván 100 az, amely a fenti adatokban jelzett meghatározó gazdasági eredmények döntő részét adja. Ez egyrészt jelzi, hogy Magyarországon a nemzetközi trendeknek megfelelően nagyon nagymértékű centralizáció jellemzi a gazdasági folyamatokat, és a sokszor egybemosódó módon külföldi beruházásokként kezelt szféra is nagyon differenciált. A magyar gazdaság kialakult sajátos kettős szerkezete nemcsak elsősorban a külföldi és a hazai vállalatok jövedelmi helyzetének eltéréseiből adódik, hanem általában kis- és nagyvállalatok dualitásából, hiszen a külföldi érdekeltségű vállalatoknál is — ha a hazainál lényegesen kisebb mértékben is — van egy ilyen típusú kettősség.

A külföldi ellenőrzésű vállalatok is sajátosan rétegződtek a belső gazdasági viszonyok, a szabályozási anomáliák és a privatizációs folyamatok hatására. Egyrészt kialakult nemzetközi összehasonlításban is fejlettnak mondható transznacionális vállalati szektor, elsősorban zöldmezős beruházások eredményeképpen. Ezek a vállalatok húzó hatású tevékenységet végeznek, bár külső kooperációs kapcsolatokkal rendelkeznek. (Ez a transznacionális cégeknél a fejlett struktúra következménye.) Elsősorban amerikai, kisebb részt német nagyvállalatok leányvállalatai, amelyek döntéseiket főleg a globalizált nemzetközi viszonyok szerint, és nem a magyarországi szabályozás hatására hozzák.

Másrészt jelen van egy jelentős súlyú, de húzó hatásaiban már messze nem ilyen pozitív külföldi ellenőrzésű vállalati kör, amely főleg privatizációs beruházások hatására alakult ki, koncentrált nagyvállalkozásokkal. Ezek nagy része inkább a belső piac lehetőségeit igyekszik kihasználni (pl. az áram- és gázszolgáltatást). Döntéseiket alapvetően a hazai befolyások, a gazdaságpolitikai változások hatására hozzák meg, jelentős nemzetközi tevékenységi specializáció és kooperáció nem jellemzi őket. Ugyanakkor a belső vállalatokkal való kooperációik sem meghatározóan húzó hatásúak. E körbe sorolhatóak azok a külföldi cégek is, amelyek korábbi bér munka tevékenységüket export vagy import kapcsolataikat, illetve belső piaci védett helyzetüket privatizációs befektetéssel váltották fel. Jelentős húzó hatások természetesen ezektől sem várhatók el. (Elsősorban német, osztrák és más nyugat-európai beruházók, amelyek magyar cégeiket nem építik be a nemzetközi kooperációs struktúrájukba.)

Végül a harmadik csoportot az a nagyszámú külföldi kisbefektetés képezi, amely elsősorban a hibás, rossz stratégia alapján megvalósított külföldi beruházás ösztönzés — befektetett külföldi tőke alapján nyújtott adókedvezményes költségcsökkentés — hatására jött létre főleg az 1990-es évek elején. Ezek elsősorban a hazai piaci rések költségelőnyök alapján való kihasználására, vagy esetleg spekulatív céllal alakultak, helyettesítve a meglévő hazai tevékenységet. Az azonban mindhárom csoportra jellemző, hogy jelenleg még sem egymással, sem a hazai vállalatokkal nincsenek jelentős kooperációs kapcsolataik, így a húzó hatásuk nem optimális.

Érdekstruktúrák

Az első csoportba tartozó vállalatok meghatározó szerepe a gazdaságban önmagában a világgazdasági modernizációs trendeknek nagymértékben megfelel. Természetesen, hogy abban a világgazdasági feltételrendszerben, amelyben az 500 legnagyobb nemzetközi vállalat a világ GDP-jének

több mint 1/3-át, a világkereskedelemnek mintegy 2/3-át, a nemzetközi tőkeáramlásnak hozzávetőlegesen 4/5 részét adja, csak azok a gazdaságok képesek hatékony fejlődésre és felzárkózásra, amelyek ebben a vállalati transznacionalizálási folyamatban passzívan (azaz importőrként) és aktívan (azaz saját vállalataik nemzetköziesedésével) részt vesznek, a gazdasági tevékenységüket képesek összekapcsolni ezzel a struktúrával. Az már egy másik kérdés, hogy a transznacionális társaságok helyi működése a modernizáció húzó ereje-e, vagy olyan feltételek alapján működik, amely a helyi érdekrendszerek miatt a nemzetközi és belső kooperációk, tehát a húzó hatások érvényesülése nélkül is hatékony. Ezt a kérdést végső soron az adott gazdaságok célrendszere és institutionális rendszere határozza meg (azaz, hogy a gazdaságpolitika milyen jellegű), és ily módon a helyi elitstruktúrák érdekérvényesítési képességétől függ.

Hogyan fogalmazható meg a gazdasági hatalmi struktúra: a vagyon megoszlása, a centralizáció alapján, vagy a politikai-institutionális ráhatás képessége, a valós gazdasági folyamatokban való részvétel, esetleg a nemzetközi összefonódás alapján? Ha elfogadjuk Szalai Erzsébet azon tételét, hogy a „politikai hatalom egy része a késő kádári technokrácia második, harmadvonalának, a gazdasági főhatalom ezen technokrácia krémjének kezébe került”, akkor azt kell mondanunk, hogy *a valódi gazdasági reálhatalom és az intézményi egymástól eltérő irányban fejlődött*. Hiszen a meghatározó gazdasági tényező a transznacionális vállalatok köre. (És ez újfent ismétlem: az egyetlen reális felzárkózási lehetőség hatékony intézményi keretek között.) Eszerint a gazdasági hatalom institutionálisan és informálisan nem azok kezében van, akik formálisan a mikrogazdasági folyamatokat meghatározzák.

Komoly probléma egy gazdaság számra, ha a jövedelem- és vagyoneloszlás nem a gazdasági folyamatokkal van szinkronban, nem azokkal párhuzamosan valósul meg. A transzformáció következtében a magyar belső jövedelemkoncentráció és a vagyoni, valamint a gazdasági struktúra nem párhuzamosan alakult. A gazdaságpolitikának komoly feladata és felelőssége, hogy megfelelően lássa és érvényesítse, a jövedelemelosztás segítségével is, a hosszú távú fejlesztési feltételeket meghatározó struktúrák kialakulását. Ilyen vonatkozásban nem lehet hatékony a gazdaságpolitika, ha az institutionális hatalom csak egy érdekrendszer alapján működik, de az sem, ha csak ideológisztikus alapon. A neoliberális gazdaságpolitikai normák a világ gazdaságban vegytiszta módon sehol sem érvényesültek, így önmagukban nem is lehettek sikeresek. Miközben ezek valóban nagyon divatosak, és egyes részelemeit a fejlett országokban több-kevesebb sikerrel alkalmazzák is. A monetarizmusnak az a jellemzője, amellyel

a folyamatokat előre meg akarja határozni, a gazdaságban szükséges pénz-mennyiséget a folyamatok előtt kívánja behatárolni, ily módon csak ideologisztikus, ezeknek az abszolutizálása a gazdasági struktúrák kétes irányú fejlődéséhez vezethet, és nem valós, hogy a transznacionális vállalatok érdeke ennek tiszta érvényesítését kívánná meg. Tévedés tehát, hogy „a monetarizmus a nemzetközi nagytőkétől való függés” következménye, miközben az is tévedés, hogy a nemzetközi vállalatok érdeke a bérköltségek alapján létrejövő specializáció lenne, azaz a bérköltség előnyök alapján jöhet létre egy hatékony specializáció Magyarországon. Hosszú távon a magyar gazdaság versenyelőnyeit nem alapozhatja a bérelőnyökre.

Célrendszerek

A nemzetközi vállalatok alapvetően három tényező alapján határozzák meg napjaink globalizációs tendenciái idején a tevékenységi területeiket. A globalizáció a vállalati struktúrákban azt jelenti (mint ezt Porter részletesen elemzi), hogy az értéklánc egyes elemeit (fejlesztés, termelés, marketing) oda helyezik, ahol az adott elem a leghatékonyabban működtethető. Ennek alapján a telepítési előnyök négy csoportba sorolhatók:

- költség tényezők, termelési tényezők — bér- és tőkeköltségek;
- piacbővítési lehetőségek;
- kooperációs előnyök;
- az innovációs és kutatás-fejlesztési és feltételrendszerbeli előnyök.

A mai világgazdaságban a fajlagos bérköltségelőnyök már a fejlett régiók 1/20–1/50-ét kitevő előnyöket jelentik, az ezzel való versengés tehát Közép- és Kelet-Európában is irreális. Egy bérköltség előnyökre alapozó fejlesztési stratégia hosszú távon rossz irányba orientálja a tevékenységeket. Az egyébként meghatározó húzó hatásokat eredményező nemzetközi vállalatok ilyen előnyök alapján (ha azok nem a távol-keleti mértéket érik el) egy a fejlett tevékenységi struktúrájukba nem integrálódó, általában nem kooperációs, és dinamikus hatásokat eredményező beruházási szerkezetet alakítanak ki, amely a felzárkózás helyett inkább konzervál.

Felvetődik a kérdés, mi a fogadó országok gazdaságpolitikájának, mi a külföldi beruházóknak és mi a helyi vállalkozásoknak az érdeke. Rövid távon Magyarországon mindenképpen a külföldi beruházások révén elérhető forrásmaximalizálás, és a versenyképesség vagy nyereségesség növelése — többek között bérköltség előnyök alapján. Hosszú távon azonban a külföldi és a belföldi vállalkozások, és így a társadalmi érdekeket érvényesítő gazdaságpolitika egyaránt csak a gazdaság különböző

meghatározó csoportjai közötti kooperációs előnyökre alapozhat. Olyan gazdaságpolitika, amely a belső piacot korlátozza, elvileg éppúgy nem felel meg napjaink nemzetközi vállalatai érdekszerének, mint az, amely a belső piacot mesterségesen védi. A transznacionális társaságok természetesen minden tevékenységi területükön optimális hatásokat akarnak elérni. A bérköltségek csökkentésében és az indirekt piacvédelemben azonban a nemzetközi vállalatok érdekszerere és a feltörekvő hazai vállalkozói szféra érdeke eltérő. Ez a mai világgazdaságban azonban mindkettő esetében kétélű fegyver, vagy inkább bumeráng hatású, a közvetlen külföldi beruházások struktúráját is rontja. Egyúttal az indirekt piacvédelem azonban nem lehet a hazai vállalkozói szféra érdeke sem, hiszen napjainkban a technikai fejlődés olyan gyors, a piaci kereslet változásai olyan dinamikusak, hogy nincs idő a 19. század ún. nevelési stratégiáira. Ha ilyeneket alkalmaz egy gazdaság, azzal a külföldi vállalatokat is olyan tevékenységekre ösztönzi, amely a belső piacra alapoz. Mindez egy hosszú távú rossz irányú érdekorientációt eredményezhet. Szétválasztja a transznacionális vállalatok tevékenységét az adott piac belső előnyeire építő beruházásokra, és a valóban hatékony nemzetközi együttműködési rendszerekre. Mindez állandóan és folyamatosan a belső piac védelmére és a költségekre alapozó előnyök fenntartására kényszerít. Szétválasztja a hazai és a nemzetközi tevékenységeket.

Nagyon veszélyes, ha megmerevedik a hibás előnyökre (például bérelőnyökre) alapozó struktúra, hiszen így nem lesz tere a strukturális, kooperációs és a globalizációs előnyök érvényesítésének. Ezért hibásak az olyan támogatási politikák, amelyek utólagos költségcsökkentésre (például adókedvezményekre) alapozva egy adott időszakbeli forrásbevonás nagyságát maximalizálni kívánják. Ehelyett a várható eredmény alapján nyújtott beruházási kedvezményekkel operáló támogatási politikák tűnnek a modern gazdaságokban hatékonynak. Ezek ráadásul a különböző gazdasági érdekszerek között sem tesznek különbséget, és így nem eredményeznek szétválást a hazai és a külföldi vállalkozások fejlődési irányai között.

Magyarországon a külföldi tőke beáramoltatása gazdaságpolitikailag igenis koordinált jellegűnek mondható, bár bizonyos mértékig egyoldalú, és hatásmechanizmusaiiban esetenként nem optimális prioritás alapján. A forrásbevonást célzó, egyensúlyteremtési funkciót elsődlegesnek tartó ösztönzési rendszer a külföldi beruházások és a transznacionalizáció funkciójával részben ellentétes jellegű. A külföldi beruházások az elmúlt évtizedekben mindig ott voltak hatékonyak, ahol a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat éppúgy fejlesztették, mint a belső kooperációt, növelték a

belső piacot és hozzájárultak a technikai fejlődés előmozdításához (mint pl. Nyugat-Európában az 1950–1960-as években, USA-ban az 1970–1980-as években, vagy napjainkban egyes délkelet-ázsiai országokban). Ehhez azonban a modern gazdaságokban is szükség van a gazdaságpolitika megfelelő cél- és eszközrendszerének működtetésére is. Bizonyos feltételek megteremtését, egyes ösztönzési és támogatási feladatok ellátását, a kutatás-fejlesztési tevékenység orientálását és támogatását, a képzés finanszírozását többek között a hatékony transznacionalizálódás és a hazai gazdasági érdekkörök tevékenységének előmozdítása és kooperációja érdekében egyaránt vállalnia kell az államnak. Éppen a hatékony gazdasági struktúrák érdekében nem vonulhat ki teljes egészében az állam a gazdaság orientálásából. A gazdasági egyenlőség biztosítása az egyenlő kritériumok szerinti várható eredmény alapján meghatározott támogatásokat is magában foglalja, ugyanakkor a diszkriminatív módon nyújtott támogatások a jövedelmezőséget módosítják, nemcsak meghatározott feltételeket biztosítanak.

Úgy tűnik, Magyarországon fő vonalaiban lezárult a vállalati struktúra átrendeződése. A kialakult gazdasági érdekrendszereket egyrészt ez, másrészt azonban a vállalati érdekeket meghatározó állami gazdaságpolitika befolyásolja.

A vallás és az egyházak szerepe a gazdasági hátrányok kezelésében

Közismert Max Webernek az a tézise, hogy a protestáns etika, mintegy katalizátorként, érdemlegesen hozzájárult a kapitalista gazdasági rend kialakulásához. Weber valójában sokkal általánosabb tételt képviselt, éspedig azt, hogy az ember alapvető céljai, létértelmezése és gyakorlati magatartása között kölcsönhatás van, vagy más megfogalmazásban: minden vallásnak sajátos gazdasági etikája van, amely befolyásolja mind a gazdasági cselekvést, mind az annak nyomán kiépülő gazdasági rendszert. Ugyancsak közismert a Weber nyomában kialakuló s azóta is tartó vita, aminek tárgya azonban legkevésbé sem a fenti tétel kétségbe vonása, hanem csupán az, hogy az értékrendi és vallási tényezőknek mekkora a szerepe, és végső soron független vagy függő vagy köztes változóknak kell tekinteni őket. A Weber-tézis körül meginduló vitától függetlenül a vallás és a gazdaság közötti összefüggést gazdagon és egyaránt dokumentálja a történettudomány, az etnológia és etnoszociológia, vagy éppen a politológia. A szociológia pedig sorra készíti a nagyobb empirikus tanulmányokat a vallás és a gazdaság összefüggéseiről a modern társadalomban.

Vallásosság, szekularizáció, gazdaság

Az Európai Értékrend Vizsgálat (European Value System Study, EVSS) és a World Value Study is egységesen bizonyítja ugyan a vallásosság és a gazdasági magatartás közötti kapcsolatot, ám ezzel elméleti problémákat is okoz. Ez a tény ugyanis ellentétes a szekularizáció bizonyos korábbi — s a marxista szociológiában is előszeretettel ismételt — értelmezéseivel. A szekularizációs tézis két állítást tartalmaz. Az első a makro-szociális differenciálódásra és szegmentálódásra vonatkozik, mint ami a racionalitásra törekvésnek és a társadalmi-kulturális részterületek belső önállóságra törekvésének a kifejeződése. Ez az állítás a vallás szempontjából csupán annyit jelent, hogy mivel a gazdaságnak, politikának, technikának, tudománynak stb. az öntörvényűsége növekszik, ezek a többé-kevésbé auto-

nóm alrendszerek tendenciaszerűen ellenállnak mindennemű — a társadalmi érdekre, erkölcsre, vallásra, vagy egyébre hivatkozó — külső meghatározottságnak. Röviden kifejezve: a differenciált modern társadalomnak nincsen (vallási vagy egyéb) központi irányító és alapelve. A társadalom rendszerében csupán átmeneti egyensúlyok valósulhatnak meg, és pedig a különböző részautonómiák (amelyek között a vallás is szerepel) versengésének és kötélhúzásának pillanatnyi eredményeképpen. A probléma a második tétellel van.

A szekularizációs tézis korábbi képviselőinek egy része magától értetődőnek tartotta, hogy a makrotársadalmi differenciálódás az egyén szintjén is tükröződik. A különböző életszférákban különböző szerepeknek megfelelő egyénnek eszerint a felfogás szerint el kellene veszítenie azt a képességét, hogy saját szubjektív valóságát egyetlen egységbe rendezze. Ez más szóval a személyes vallásosság az életvitelt integráló jelentőségének a kisebbedését és ezzel együtt a hívő emberek létszámának csökkenését kellene, hogy jelentse. A makro- és mikrorendszer közötti ilyen közvetlen áttétel ellenben sem elméletileg, sem empirikusan nem bizonyított. Az egyéni életértelmezés feldarabolódását a szociológia inkább devianciaként kezeli. A szociálpszichológia egyik iskolája pedig azt állítja, hogy az ember, természetéből következően, az ilyenfajta disszonanciák kikerülésére, illetve kiküszöbölésére törekszik. Mindemellett az sem elhanyagolható tény, hogy túl sok empirikus adat mond ellen a modernizáció állítólagos elvallástalanító hatásának. A racionális döntéseméletre építő vallásszociológia pedig az amerikai tapasztalatok alapján éppenséggel a monopolhelyzettel járó káros hatások megszüntét és a vallási elköteleződés fokozódását várja a modernizációtól és a pluralizálódástól.

Hazai viszonyaink között most egy kérdés foglalkoztat. Milyen magatartással reagáltak a vallásos emberek gazdasági problémáikra a rendszerváltás előtt és miben áll a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági differenciálódásra adott vallási válasz. A kérdés sajátossága számunkra abból következik, hogy a hívő emberek, akik bizonyos jellegzetes vonásokkal, hittel, vallásgyakorlattal, az összetartozás tudatával stb. jellemezhetőek (és ezek alapján empirikusan megkülönböztethetőek), az előző rendszerben módszeres diszkrimináció áldozatai voltak. Ez olyan félelmet szült, amelyek tovább éltek(nek), mint a formális hátrányos megkülönböztetés. S a korábban szerzett hátrányok, különös tekintettel a mobilitás időközbeni meglassulására vagy leállítására, változatlanul érvényesülnek (ami szintén mérhető tény). Ráadásul a vallásosság főként az alacsonyabb iskolázottságú és idősebb, javarészt nyugdíjas rétegekben általános, amelyeknek a jövedelmi helyzete egyébként is elmarad az aktív kereső kor-

osztály átlaga mögött. A továbbiakban tehát éppenséggel nem az elit, hanem a társadalom egyik jellegzetesen alacsony státusú rétege. Nem foglalkozunk viszont sem egyéb hátrányos helyzetű csoportokkal, sem egyéb társadalmi rétegek és csoportok sikeres, vagy sikertelen gazdasági stratégiáival.

Az általunk vizsgált terület egy további sajátossága, hogy a „vallás” mint társadalmi aktor időközben alakot váltott. A rendszerváltás előtt a vallás mindenekelőtt olyan közösségekben létez(het)ett, amelyektől a hatalom a nyilvános megjelenés lehetőségét megvonta. Ennek megfelelően a „vallás” nagyobb arányban funkcionált informális, semmint formális szervezatként. 1990 óta a magyar jogrend és a közéleti gyakorlat tudomásul veszi és elfogadja az egyházak testületi létét. Ezzel a formális intézményi szerepvállalás lehetősége is megnyílt. Jelenleg a média és a közvélemény többet foglalkozik az egyházakkal, mint a félig-meddig informális vallási közösségekkel. Erre gondolva lehet azt mondani, hogy a társadalmi jelenségeként értelmezett vallás alakja és társadalmi helye változott. Ez azonban a legkevésbé sem korlátozza annak a megállapításnak a jogosságát, hogy a vallás társadalmi szerepe három szinten jelentkezik: az egyén és az egyéni magatartás, a csoport, a vallási közösségek, valamint a vallási szervezet és intézmény, azaz az egyház szintjén. A továbbiakban ehhez a tagoláshoz igazodunk.

A vallásosság gazdasági érték- és magatartásbefolyásoló szerepe

A hazai társadalomtudományi irodalom kielégítően dokumentálta a vallásosságunk a rendszerváltás utáni politikai magatartásban érvényesülő szerepét. Ehhez hasonló vizsgálatsorozattal a vallásosság és a gazdasági magatartás vonatkozásában nem rendelkezünk. Megtehetjük azonban, hogy néhány alapvető kérdésben összevetjük egymással a magyar társadalom egészének és vallásos részének értékrendjét és társadalmi viselkedését. Ha vizsgálódásunkhoz az Európai Értékrend Vizsgálat 1981. és 1991. évi, valamint az International Social Survey Program 1991. évi vallásra és értékrendre vonatkozó felvételeit vesszük alapul, úgy némi nemzetközi összehasonlításra is módunk lehet. E korreferátum sajnos nem teszi lehetővé empirikus eredmények részletes bemutatását, de a kapott tendenciák önmagukban is érdekesek lehetnek.

A fenti kutatások korábbi elemzéseiből már tudjuk, hogy a magyar értékrendet három, az európaiatól elütő sajátosság jellemzi, míg egy negyedik, átfogóbb vonatkozásban a magyar értékrend beleilleszkedik az európai trendbe. Érdekes megnézni ezen a négy területén a vallásos versus nem vallásos különbségeket. (Kutatástechnikai okokból itt és most mint

„vallásosokról” kizárólag az istenhívó és általában legalább hetente templomba járókról beszélünk.)

Az Európai Értékrend Vizsgálat (EVSS) eredményeinek első közlései óta tudjuk, hogy a magyar társadalom európai összehasonlításban nagyon individualista. Ebből az individualizmusból különösen erősen hiányoznak a rászorulókat iránti szolidaritás és a szociális érzékenység értékei. Hiányzik továbbá az a hajlandóság, hogy a saját boldogulást mások, akár csak családtagok, vagy a saját gyermekek javára korlátozzuk. Lehet, hogy pontosabb lenne, ha individualizmus helyett egyszerűen önzésről beszélnénk. Ezzel azután együtt jár emberi és közösségi kapcsolataink hiányos volta. A magyar társadalom átlagának a kis családokra és viszonylag kevés gyermekekre irányuló terveivel szemben a társadalom vallásos része az átlagnál több gyermeket akar és gyermekvállalási szándékát (legalább részben) valóra is váltja. Az egyéb tényezők — az életkor, iskolai végzettség, lakóhely, anyagi helyzet stb. — szerepének kiszűrése után a vallásos csoportban más területeken is szignifikánsan magasabbak a közösségiség és a szolidaritás értékei, mint a társadalom egyéb részében.

Szalai Erzsébet tanulmányában megjegyezte, hogy Magyarországon „az elmúlt években nem volt olyan elit, amely morális indítékot érzett volna az önkorlátozásra”. Nem célom az elitek erkölcsi védelme. Azonban az EVSS adatai szerint nemcsak az elitek, hanem a magyar társadalom egészének értékrendjében a közérdekkel (és mások érdekével) szemben az önérdék követése érvényesül, nagyobb mértékben, mint Európa nyugatibb országaiban. Ez az önérdékkövetés a munkaerőpiac, a tulajdon, vagy a közrend kérdésében a törvényes szabályozás kisebbfajta áthágását is megengedhetőnek, vagy legfeljebb bocsánatos bűnnek tartja. Ezekben a kérdésekben ismét határozott különbség van a társadalom vallásos és nem vallásos csoportjainak érték- és erkölcsi tudata között. A vallásos csoportot a jog és rend melletti határozottabb és egyúttal merevebb állásfoglalás jellemzi.

A magyar magatartás sokat dokumentált harmadik sajátossága az állandó elégedetlenség és panaszkodás, amiben — az EVSS szerint mind 1981-ben, mind 1991-ben — Európa minden országát megelőzzük. A magyar társadalom tekintélyes része frusztrált, a felelőst másban keresi, ugyanakkor szenved és mérhetően stresszes, depressziós, elidegenedett, utat veszített. Ez a megállapítás akkor is érvényes, ha az utóbbi néhány évben vannak olyan biztató jelek, mint például az öngyilkosságok számának és az alkoholfogyasztásnak a csökkenése, valamint a várható élettartam emelkedése. A vallásos és a nem vallásos csoportok összehasonlításakor a lelki nyugalom és kiegyensúlyozottság terén — a várakozásokkal ellentétben — nem sikerült érdemi különbséget kimutatni. (Igaz, kétséges, hogy a vallásosok által feltételezett hátrányok szerepét sikerült-e

megfelelően tekintetbe venni, kiszűrni.) Így legfeljebb annyit lehet megjegyezni, hogy a vallási értékrend tartalmaz olyan értékeket, amelyek egyfelől nem függnek az evilági sikertől, vagy sikertelenségtől, másfelől „hasznosítani” képesek a mindennapi életben elviselt nehézségeket.

Az értékrend negyedik halmazát a fogyasztói társadalom értékei képezik. Ebben a vonatkozásban a magyar társadalom felfogása megfelel az európai átlagnak. A hazai vallásos csoport értékrendje ellenben néhány jelentős vonatkozásban mindkettőtől eltér. A magyar vallásos csoport némileg tartózkodóbb az önállóság, az egyéni függetlenség és a szabadság kérdésében, mint akár a magyar nem vallásosak, akár bármelyik nyugat-európai ország átlaga. Az igazi nagy különbség a kezdeményezés, vállalkozás és kockázatvállalás terén van, ahol a vallásos csoport jelentősen elmarad a nem vallásosak mögött. Ez az adat egybevág *Lengyel György* vállalkozáskutatásaival, amelyekről *Cseh-Szombathy László* tanulmánya beszámolt. Végül a teljesítményelv igenlése a vallásos csoportban alacsonyabb ugyan az átlagnál, de a becsületes munka és a szorgalom igenlése terén viszont fordított a helyzet. Könnyen lehetséges azonban, hogy mindezek az utóbb említett értékrendi különbségek egyszerűen a vallásos csoport kulturális lemaradottságát, vagy másképpen szólva inkább a premodern társadalomhoz és gazdasághoz, semmint a modern körülményekhez való közelségét fejezik ki.

A vallási közösség szerepe a gazdasági nehézségek kezelésében

A magyar társadalom — vagy talán az is állítható, hogy minden modern társadalom — három viszonylag jól elkülönülő világnézeti csoportból áll. A *gyakorlóan vallásosakból* — őket szokás „egyháziasaknak”, vagy „rendszeres templomjáróknak” is nevezni —, a *maguk módján vallásosakból* — akiket különböző nyelveken és kultúrákban „szokásból vallásosaknak”, „kulturális keresztényeknek”, „egyházon kívüli hívőknek”, „válogató vallásosaknak” is hívnak — és a *nem hívőkből*. Az első két csoport kétségtelenül vallásos, noha éppoly nyilvánvalóan eltérő módon. Nem a vallásosságuk intenzitása, hanem szerkezete az, ami megkülönbözteti őket egymástól. A legkülönbözőbb adatfelvételek tanúsága szerint ez a két csoport ma Magyarországon a felnőtt népesség 72-73 százalékát teszi ki. Ma a legnagyobb csoport, a felnőtt népesség abszolút többsége, a „maga módján vallásos”. Ezt a típust a hagyományőrzés és -vesztés jellemzi. Mintaadó és saját hagyományukat továbbadó képességük csekély. A vallásosságnak ez a fajtája különösen az idősebb felnőttek körében gyakori. Ennek megfelelően ennek a csoportnak a részaránya a következő egy-két évtizedben

csökkenni, viszont mind az egyházasan vallásos, mind a nem hívő csoport aránya nőni fog. Az egyházas vallásosság ritkább, de mintaadó. Társadalmi részarányuk, ami ma 15 százalék körül (különböző határértékekhez igazodva 12–18 százalék között) van, 10–15 év alatt egyharmadával emelkedhet. Ugyanez az ütem várható a ma 30–32 százalékot kitevő nem hívő csoport gyarapodásától. (Távolabbi időpontban ellenben inkább a vallások, mint a nem vallásosak aránynövekedése várható, legalábbis ha a mai fiatalokra jellemző arányok stabilak maradnak.)

Mind a történelmi nagyegyházi, mind a kisegyházi vallási közösségek megértéséhez az a kiinduló pont, hogy abban a meggyőződésben születtek, hogy a vallásosságnak — egyebek között a vallási csoportban való részvétel általi — nyilvános megvallása „biztosítja” számukra a hátrányos megkülönböztetést és a társadalmi tőke bármely és minden formáját tekintve a magasabb rétegekből való kizártságot. Sőt, rendszeres tapasztalataik közé tartozott a rendőrségi és bírósági üldöztetés is. Az évek során több ezer nagyegyházi hívő került közösségszervezés, vagy abban való részvétel miatt „államellenes összeesküvés” vádjával börtönbe. Az utolsó ilyen politikai ítéletet 1973-ban szabták ki. S Helsinki ide, vagy oda, de az utolsó ilyen elítélt — Lénárd Ödön piarista szerzetes — tizennyolc és fél letöltött év után, csak 1977 nyarán szabadult. Az elitből való strukturális kizártságra a vallási közösségek a világ átértelmezésével, az elitek (mint csoportok és mint magatartásformák) elítélésével és olyan bezárkózással válaszoltak, amelyben a (szocialista-kommunista) nyilvánosságban és közéletben való részvétel negatív, az attól való távolmaradás ellenben pozitív értéknek minősült.

Ebben a helyzetben kerültek szembe azzal a kérdéssel, hogy hátrányos helyzetükkel miképpen boldogulhatnak — az uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyokat hosszabb időre megváltoztathatatatlannak tekintve. Sőt, magának a társadalomnak az alapkérdését sem a politikai rendszer megváltoztatásában, hanem abban látták, hogy miképpen lehet az elesett emberek számára emberibb életkörülményeket teremteni. A válasz egy kettős stratégia lett: a közösségi kapcsolatok erősítése és az öntevékeny, ám saját köreiken túlmutató szociális gondoskodás.

A vallási közösségképződésnek három terepét, három megjelenési módját lehet megkülönböztetni. A leghagyományosabb az *egyházközségi* vagy gyülekezeti és az ezen belüli csoportképződés. Ez lakóhelyhez kötött s viszonylag látható. Ez korlátozás is, viszont bizonyos funkciót is kölcsönöz a lakóhelyi kapcsolatok révén. Ez a társadalmiasulási forma maradóan hozzájárul a helyi társadalom csírázásához. Viszont az országosan 6-8 ezernyi egyházközség és gyülekezet egy tizedében sem volt (egy vagy több) valóban élő és tevékeny közösség. Konspiratívabb típusba tartoztak

a közös élethelyzetű és közös célra összeverődő hívők 10-15 fős *kis- és bázisközösségei*. A hetvenes évek közepére már 4-5 ezer volt belőlük. A harmadik típus a *kisegyházi közösségek*. Az idetartozók taglétszáma nagyjából megegyezik az előző kategóriáéval. Mindegyik típusra jellemző a résztvevők közötti szoros kapcsolat, egymás szellemi és gyakorlati támogatása. Nem jellemző a politikai, vagy éppenséggel ellenzéki koncepció. Ezek a csoportok minden elmélet és minden értelmiségi reflexió nélkül, a létükkel járultak hozzá az emberi lét közösségi dimenziójának biztosításához és a civil társadalom építéséhez. Ez a közösségiség, a valahová tartozás, a gondok megosztása hozzájárul a személyes fejlődéshez is, a nehézségek elviseléséhez is. Nem véletlenül kapta egy kisegyházi közösségről szóló monográfia a *Boldog emberek közössége* címet.

Az említett közösségek egy része egyszerűen „véd- és dacsövetség”, a résztvevők egymás kölcsönös támogatásának intézménye volt. Az ilyesmi előbb-utóbb üressé, unalmassá vált. A közösségek másik, maradandóbb része az önápoláson túlmutató tevékenységet keresett és talált. A legfontosabb ilyen funkció a szociális és emberi gondoskodás: öregekről, nagycsaládokról, elfekvők és egyéb állami gondozó intézmények lakóiról, magánosokról. A megszülető társadalmi kapcsolatok éppoly fontosak voltak, mint az anyagi segítség. Olyan kapcsolatok és tapasztalatok születtek, amelyek mindkét irányba működtek. A közösségek társadalmi érzékenysége és társadalomismerete nőtt. A gondozottak pedig emberileg és anyagilag valamivel elfogadhatóbb helyzetbe kerültek. (S bár csak elvétve, de ez volt az a terület, ahol a nem hívő ellenzékiiség egy-egy ága, például a SZETA, a hívő szubkultúrával összetalálkozott, együttműködött.)

Végeredményben a vallási közösségek túlságosan a társadalom peremén (s a hatalom által elfogadott világ „alatt”) voltak ahhoz, hogy aktív gazdaságformáló stratégiára gondolhattak volna. Erre akkor szükség sem volt. Szükség volt viszont a társadalom szétesettségéből adódó személyiségkárosodások és gazdasági nehézségek megoldására. Ezen a téren a vallási közösségek teljesítménye nem elhanyagolható. Mind egyéni, mind közösségi szinten hozzájárultak a feszültségek csökkentéséhez.

A nyolcvanas évekre a helyi és alkalmi és elszigetelt problémamegoldás egyre kevésbé volt elegendő. Párhuzamosan a politikai ellenzékiiség nyilvános megjelenésével az itt tárgyalt közösségekben is megfogalmazódott a politikai tájékozódás iránti igény. A korábbi, reflexszerű visszahúzódság oszlani kezdett. Az intézményes kizártsághoz hozzátartozott azonban a társadalomtudományi ismeretek szinte teljes hiánya. Ennek pótlására több helyen is ilyen tárgyú önképzőkörök alakultak. A közéleti vitákhoz hozzászólva pedig megfogalmazódott, hogy bár a világnézeti

döntés egyéni dolog, de a felelősség vállalását és következményeit tekintve, a kereszténység nem magánügy. A vallási közösségek és mozgalmak tagjai számára rendszeres társadalomtudományi képzés kezdődött, amiből 1989 után megalakult a Katolikus Társadalomtudományi Akadémia.

A vallásos emberek erősödő társadalmi érdeklődését és elköteleződését a magukat kereszténynek nevező és az egyéb pártok is felhasználták. Ugyanez a fejlődés ellenben az egyházak, mint intézmények felé igényként, a társadalmi kérdésekben való megszólalás követelményeként jelentkezett. A rendszerváltozás lehetővé tette az egyházak testületi szerepvállalását. Néhány év alatt az egyházak helyre tudták állítani a belső kommunikáció legelemibb szerkezetét. Megkezdődött a munkatársi és tanácsadói kapcsolatok kiépülése. S nyilvánvalóvá vált, hogy az egyházak, ha akarják, ha nem, részesei a társadalmi-gazdasági problémáknak. A kisegyházakkal szemben általában nincsen olyan igény, hogy súlyos össz-társadalmi ügyekhez hozzászóljanak. A történelmi egyházakkal szemben viszont van. A nagyobb egyházak önértelmezése is azt követeli, hogy minden fontos közérdekű kérdésben véleményt formáljanak, de a közvéleményben megfogalmazódó elvárások is hozzájárulnak ahhoz, hogy nem kerülhetik ki a társadalom helyzetével kapcsolatos állásfoglalást. Ezzel a kiinduló helyzet megváltozott.

Az egyház állásfoglalása a társadalmi és gazdasági kérdésekben

Számos tényező akadályozta, vagy legalábbis nehezítette, a társadalom kérdéseiről önálló egyházi állásfoglalás születését. A nagy egyházak Magyarországon évszázadokon át a hatalmi helyzet haszonélvezői voltak, ami egyfelől társadalmi semlegességre, másfelől rendszererősítő konzervativizmusra ösztönözte őket. A gyakorlatban ez az evilági, vagy legalábbis a politikai cselekvéssel szembeni érdektelenségben és a szakrális szférának a közéleti cselekvéstől való elválasztásában mutatkozott. A keresztény társadalomtan ilyen feltételek között a levegőben lebegett, és még ha valóban kritikus volt is, végeredményben hatástalan maradt. További akadályt képezett az egyházaknak az a törekvése, hogy minden társadalmi csoport irányába megőrizzék jó kapcsolataikat. A pártpolitikai „azonos távolság” elv ára a konkrét kérdésekből való kimaradás volt.

Az utóbbi évtizedekben keletkezett akadály a közéletből való kizártság. Ahol egyfelől az egyházi vezetőket gyakorlatilag az állam nevezte ki, manipulálta és ellenőrizte, másfelől még így sem volt lehetőségük megfelelő tájékozódásra, ott nem csak a „kollaboráció” vádja komolytalan, hanem semminemű önálló véleményt és állásfoglalást sem lehetett tőlük

várni. Az ebből eredő tehetetlenség is hozzájárult a politikai cselekvés differenciálatlan elítéléséhez, démonizálásához. Emiatt a keresztény társadalom-filozófia és társadalometika közvetítésére tett kísérletek is kevés visszhangot váltottak ki. Mindez persze csak még súlyosabbá tette a társadalomtudományi gondolkodás és a közvetlen helyi viszonyokon túlnyúló, a társadalmi-gazdasági rendszerrel kapcsolatos közéleti tapasztalatok hiányát. És mindez magyarázza, hogy egyházi állásfoglalás megfogalmazása, a társadalmi igény megléte, sőt ismerete ellenére, miért tartott évekbe.

A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1996 augusztusában adta ki *Igazságosabb és testvériesebb világot!* című, a magyar társadalom helyzetéről szóló nyilatkozatát. A dokumentum széleskörű és szinte kivétel nélkül pozitív társadalmi visszhangot váltott ki. Mind a szöveg, mind a vele kezdeményezett párbeszéd olyan politikai esemény, amellyel a gazdasági és társadalmi átalakulás összefüggésében is foglalkozni érdemes.

A nyilatkozat három alapelve épül, az emberközpontúságra, a szolidaritásra és a szubszidiaritásra. Az „emberközpontúság” címszóval azt hangsúlyozza, hogy az egyedüli alapvető érték és kritérium az ember (minden ember!), az ember méltósága és java. Ez normatív kritérium, amit közjónak is nevezhetünk. A norma tartalma nem vezethető le sem a gazdaság, sem egyéb részterületek belső racionalitásából, hanem elvi és társadalmi elhatározás tárgya. A gazdaság és egyéb területek autonómiája ellenére tehát mindig mérlegelni kell, hogy mi szolgálja az embert. Egy közös nevezőt teremtő ilyen mérce léte egyúttal azt is jelenti, hogy megengedhetetlen, hogy elszakadjon egymástól például a gazdaság- és a szociálpolitika.

A „szolidaritás” a jelen esetben nem etikai, hanem társadalomszerkezeti követelmény. Bármilyen szervezet működésének korlátja a leggyengébb láncszem. A társadalmi-gazdasági rendszer optimalizálásának eszerint ki kell terjednie a legönállótlanabb és a leginkább rászoruló rétegek felemelésére is. A körlevél kifogásolja a hátrányos helyzetűek, a nagycsaládosok, a romák életkörülményeinek romlását és a gazdaságpolitikának ezzel szembeni érzéketlenségét.

A „szubszidiaritás” elv lényege, hogy „amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, a társadalom helyes rendjének felforgatása”. Ez az elv tehát egyfelől decentralizációt, másfelől az egyének és közösségek teljesítőképességének maximális ösztönzését és igénybevéte-

lét, harmadrészt olyan civil társadalmat sürget, amelyben a társadalmi illetékesség, felelősség és feladatvállalás az egyének és csoportok képességeihez igazodva megoszlik a társadalom szereplői között.

Nyilvánvaló, hogy ezzel a dokumentummal a katolikus egyház az individuális etikáról áttért a társadalmi etikára. Amikor az egyház az ember szabadságával, kibontakozásának lehetőségeivel, önmegvalósításával, vagy mindezek korlátozott lehetőségével foglalkozik, akkor a társadalmi-gazdasági rendszert, a „struktúrát” tekinti az erkölcsi értelemben vett jó vagy rossz (az erény vagy a bűn) forrásának. Ennek megfelelően tartja kikerülhetetlennek a társadalmi viszonyok és a struktúrák elemzését és a jelen esetben azok átalakítását.

Számunkra itt természetesen nem az a döntő kérdés, hogy az egyháznak van-e társadalmi-gazdasági véleménye, vagy nincsen. Az itt tárgyalt dokumentum lehetséges jelentősége két dologtól függ. Egyrészt a körlevél társadalmi dialógusra szólít fel. Ez megindult és úgy tűnik, hogy az egyház igyekszik azt mozgásban tartani. Az egész társadalom, s ezen belül a különböző pártállású és világnézetű csoportok egymással való párbeszéde csökkentheti az intoleranciát és a társadalom szétaprózódottságát és növelheti a kölcsönös megértést és a társadalom ügyei iránti felelősségvállalást. Úgy tűnik, hogy ezt a lehetőséget sokféle csoport felismerte. Másrészt a dokumentum félig „befelé” szól, az évtizedes elszigeteltség és társadalmi érdektelenség felszámolására törekszik. Időközben a körlevél bevonult a katolikus egyházi oktatási intézmények és felnőttképzés anyagába, s nem kisebb az ébresztő hatása a társegyházak gyakorlatában sem. Ennek megfelelően bizonyos, hogy a hívő emberek körében a dokumentumnak jelenleg is tekintélyes és jövőben még tovább nő a társadalmi mobilizáló szerepe.

Milyen szerepe volt, illetve van tehát a vallásnak és az egyháznak a (hátrányos) gazdasági helyzetek kezelésében? Ez a szerep korábban elsősorban az előnytelen viszonyoknak a közösségi kapcsolatok segítségével elviselhetővé tételében állt. Ma az aktív és kritikus társadalmi részvétele való ösztönzés a lényege.

Summary

The President of the Republic, Mr *Árpád Göncz* stressed in his opening address that Hungarian society (and the social scientists as well) has reached a stage when the transitional condition of the society can already be surveyed. The countries of the region, including Hungary, have to pull themselves out of the quagmire like *Münchhausen*, amidst the transformation of the political order, power and economic structure of the world.

The general loss of value or the pursuit of wrong values by the Hungarian society indicates the frustration of the large majority of society. Everyone should be helped to forge success for him-, or herself.

To achieve success, an educational system, containing the possibilities of correction, should be built, talented youth should be sought out and helped, and the role and responsibility of the intelligentsia in this strategic task is enormous. The economic tasks are clearer: we have to eliminate our foreign debt, reduce inflation, retain the balance of payments, reduce the lag in modernisation, all of which would reduce massive frustration, improve the general mood of society and promote social solidarity.

The sense of solidarity and a readiness for mutual assistance can develop in human communities efficiently utilising domestic as well as foreign support. The creation of such communities is also a strategic task, but in Hungary the number and the intensity of the work of civic initiatives with a social purpose, for interest protection and for community objectives in general is on a far greater scale than in most of the post-communist countries.

In the political sphere today a governing party, defining itself as social democratic, together with a coalition partner, is implementing a right-of-centre social and economic programme in the interest of integrating the country into Europe. This praises its sense of reality. The opposition calls itself national and conservative, but its economic and social programme is rather radically socialist and statist.

In Hungary life is over politicised, party politics penetrates every sphere of life, including even the work of local governments, although the management of the common interests of smaller human communities is

not a question of power and ideology. In the activities of the local governments which were born among the greatest achievements of transformation, social control and the appreciation of that activity should be accomplished. The renewal of the legal system and of public administration, their adjustment to the practice of a common Europe requires expertise, broad knowledge, background institutions, learning and education, the transformation of the thinking and behaviour of the society and also time.

The new President of the Hungarian Academy of Sciences, *Ferenc Glatz* who was elected in May 1996, in his conference on Hungary at the turn of the Millennium put a great emphasis on mobilizing the flagship of Hungarian science and the Hungarian science community to draw up the alternatives and define the challenges facing our nation right from the very outset. He forwarded his ideas to the Prime Minister. The government's July 2184/1996 resolution commissioned the Academy to work out a detailed proposal. On the September 11 Special presidential session the president introduced the possible research topics and the report to be forwarded to the government. The report emphasized: the recommendation on the long term processes facing the state and nation should not be subjected to party politics and election campaigns. The primary objective of the strategic research we are about to launch is the following: to promote the harmonization of the millennial integrationist tendencies, the impact of the new phase in the industrial-technical revolution, information science, which is transforming our world with the national interest. This should begin with concrete analyses and should define possible alternatives. The programs and the strategic research should encourage strategic thinking both among politicians and in public discourse. At the same time strategic research may reveal those areas where Hungarian science should be active in the forthcoming decades in the direction of which our research organizations will have to be adjusted. That is, strategic research may promote the formulation of the science policy principles and research organizations (including the Academy's new system of tasks) of the turn of the millenium. At the same time this undertaking defines new challenges for scientific thought: it helps science in the formulation of a kind of behaviour for scientists to be active in the public (but not political!) sphere and will foster the dismantlement of rigid guilds (since the majority of the assignments does not tolerate the separation of disciplines) and at the same time will assist the restoration of the prestige of synthesis in scientific mass production. The September 11 meeting of the government resolved to accept the report and commissioned the Academy of the research topics recommended by the

Academy with a precise formulation of its financial obligations. The common report of the Academy and the Government met with the approval of the Parliament's government as well as opposition parties. This text is identical with the one prepared by the president for the September 11 1996 meeting of the Academy's presidium.

SIMAI, MIHÁLY

SYSTEMIC CHANGE, THE STATE AND GLOBAL CHANGES

After the systemic change the Hungarian economy is being increasingly reintegrated into the system of the international market. In all probability the completion of reintegration will be marked by membership gained in the European Union. The paper analyses the changes that have taken place following the systemic change and studies what new interrelationships and mutual influences have developed in the Hungarian economy during the course of reintegration between domestic and international politics and the economic processes. It sheds light on the fields where the effect of the processes of internationalisation, globalisation and transnationalisation has already improved the situation of the Hungarian economy, and where new problems, losses and conflicts of interest have emerged. During the course of reintegration a particularly important question for Hungary as well has become which countries can expect success in the world of the 21st century, and what tasks await solution in the economy, in the development of institutions and in building international relations.

Among the reflections on that presentation, *Tibor Palánkai* dealt with the European integration of Hungary, with the interrelationships between globalisation and the national state, integration and the national interest and pointed out that Hungary, similarly to the other East Central European countries, has found itself confronted with the complex task of modernisation, stabilisation and integration into the world economy from the late 1980s onwards and as a consequence of systemic change. In the process of reintegration into the world economy a rapid opening towards the external economy has taken place almost like a shock (as if it were a big bang), and, similarly to the countries of the region, Hungary has also become „too open”. These steps were taken hastily, without proper consideration in a period of recession unprecedented in economic history, leaving the economic actors no time for transition and adjustment. The unprogrammed and uncoordinated opening greatly contributed to making the „crisis of transformation” deeper than it should have been. To a large extent the transforming countries have implemented

radical reductions in state subsidies because of international expectations and because of trying to meet the conditions of the IMF (and at times even going further than those conditions), thus producing spectacular but transitory improvements in the balance of the budget, but the consequences, becoming negative, have resulted in the phenomenon of the „post-communist budgetary trap“. Closely related liberalisation and globalisation revalue the national state effectively representing and asserting national interests; it is expected that its role will be restructured within the EU, and the national state may be an important force and forum of interest assertion within the Union structures.

Attila Ágh in his contribution analysed the political aspects of globalisation, also as a Grand Theory and the Postmodern Myth, and placed the issues of the globalisation of political systems as well as public political ones into a broad context, trying to point out the answers of the Central European countries to the challenges of the processes of globalisation. *Gáspár Bíró's* paper was linked to the issue of the crisis of the national state, pointing out among others, that the phenomenon of the so-called „failed state“ necessitates adjustment to changes of increasingly high speed particularly by the small states, with the fewest possible mistakes in their decisions.

SZALAI, ERZSÉBET

SYSTEMIC CHANGE — ECONOMIC TRANSFORMATION — ELITES

It is the interpretation of the elites by C. Wright Mills which is closest to the author of the paper. The starting point of this writing is that the elites of Hungary have been undergoing curious metamorphoses since the 1980s, when the structural crisis of state socialism, primarily manifest in the garb of economic tension, came to the surface. In the period after state socialism, joining the political, economic and cultural elites requires the possession of at least two of social, economic and cultural capital. The ability to assert their interests by the members of the three elite groups is primarily characterised by conversions from any of the types of capital into another one. In other words, it is symbolic capital in the sense of Bourdieu, which is the basis of retaining and expanding their position.

Aladár Sipos's contribution surveyed some neuralgic points of the Hungarian agricultural transformation, including the role of agriculture in the national economy, the changes that have taken place in the ownership and property relations, the conditions of employment and income. *László Cseh-Szombathy* called attention to the fact that the new

economic model, in which individual initiative, autonomous decision-making is the supreme principle, occurs only in part of the population (primarily in the entrepreneurial group): after 40 years of lacking independence the majority lets others take the risk. *Zoltán Román* in his lecture on the role of the elite and on the middle class called attention to the fact that it is the elite which makes history, but the chair of history is also the chair of the elite. The significant groups of the present elite acquired their decisive experiences in the previous social system, the entrepreneurs emerging from the state sphere utilised their personal contacts and have become decisive in the school of interrelationships. The problem of the „strengthening” of the middle class is well illustrated by the fact that the situation of the „intellectual” middle class disregarding a minority is increasingly difficult. A significant part of the 450,000 one-man enterprises, the 100,000 limited companies and the same number of deposit companies are secondary occupations supplementing incomes, or established because of reasons of taxation. Neither the previous, nor the present government has a comprehensive policy concerning the small and medium companies and the programmes promoting enterprises, the development of settlements, the preservation and the creation of jobs have not been shaped into a co-ordinated system. *Péter Gál* analysed the issues of economic transformation, the structures of interest, and sets of goals, and concluded that as a result of transformation, the internal concentration of income and the structure of wealth and of the economy did not have a parallel development in Hungary. An economic policy which restricts the internal market is just as unsuited to the set of values of the international companies as one artificially protecting the internal market. In a modern economy the effective policies of support are those which offer advantageous conditions to investment on the basis of expected results. They do not make a distinction between the various sets of economic interests and do not result in separation between the trends of the development of domestic and foreign enterprises. In his lecture *Miklós Tomka* spoke about the strategies of handling economic disadvantages, drawing on empirical studies which have dealt with the motivating role of religion and of the Churches before and after the systemic change in handling the adverse economic situations. According to the data of EVSS (European Study of Value Sets) the assertion of self-interest was stronger in the face of public interest and the interest of others in the set of values of the entire Hungarian society than in the West European countries. The difference between the non-religious and religious groups of the society is that the latter is characterised by a more resolute and rigid stand for „law and order”.

A kötet szerzői

ÁGH Attila	a politikatudomány doktora, Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem
BÍRÓ Gáspár	a politikatudomány kandidátusa Közép-Európa Intézet
CSEH-SZOMBATHY László	a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja
GÁL Péter	a közgazdaság-tudomány kandidátusa MTA Világgazdasági Kutatóintézete
GLATZ Ferenc	a Magyar Tudományos Akadémia elnöke
GÖNCZ Árpád	a Magyar Köztársaság elnöke
PALÁNKAI Tibor	a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem
ROMÁN Zoltán	a közgazdaság-tudomány doktora Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem
SIMAI Mihály	a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja MTA Világgazdasági Kutatóintézete
SIPOS Aladár	a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja MTA Közgazdaság-tudományi Intézete
SZALAI Erzsébet	a szociológiai tudomány kandidátusa MTA Politikai Tudományok Intézete
TOMKA Miklós	a szociológiai tudomány kandidátusa Janus Pannonius Tudományegyetem

Függelék

„Magyarország az ezredfordulón”

Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián

A stratégiai kutatások indulása

A Magyar Tudományos Akadémia 1996 májusában megválasztott új vezetése az első pillanattól nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a magyar tudományosság fellegvárát és általában a tudósokat, kutatókat mozgósítsa az állam és a nemzet előtt álló lehetőségek felkutatására, az alternatívák körvonalazására. Erre vonatkozó elképzeléseit az Akadémia Vezetői Kollégiuma a Miniszterelnök elé tárta. A Kormány 2184/1996. (VII. 16.) számú határozatában megbízta az Akadémiát egy javaslat részletes kidolgozásával. Az elnök az osztályelnökökkel folytatott konzultáció után, az 1996. szeptember 11-i rendkívüli elnökségi ülésen ismertette a lehetségesnek tartott kutatási tematikákat. Ez az előterjesztés hangsúlyozta: az állam és a nemzet előtt álló hosszú távú folyamatokat tárgyaló javaslatok kidolgozása és megvitatása ne legyen kitéve a pártpolitikának és a négyévenkénti választási küzdelmeknek. A meginduló stratégiai kutatások elsődleges célja: segítse az ezredforduló integrációs tendenciáinak az ipari-technikai forradalom újabb szakaszának, az informatika világot átalakító hatásának és a hazai érdekeknek összhangba hozását. Konkrét helyzetelemzésekben induljanak ki, és lehetséges válasz-alternatívákat fogalmazzanak meg. A programoknak és a stratégiai kutatásoknak általában ösztönözniük kell a stratégiai jellegű gondolkodást mind a politikusok körében, mind a közgondolkodásban. Ugyanakkor a stratégiai kutatások feltárhatják azokat a területeket is, amely területeken a magyar tudománynak a következő években aktívnak kell lennie, és amely területeknek a műveléséhez a kutatószervezetet is hozzá kell igazítani. Vagyis a stratégiai kutatások segíthetik az ezredforduló új tudománypolitikai alapelveinek és az új kutatószervezetnek (ezen belül a Magyar Tudományos Akadémia új feladatrendszerének) kialakítását. És egyidejűleg a tudományos gondolkodás számára

is kihívásokat fogalmaz meg e feladatvállalás, segíti a tudományt a közéletig (nem politikailag) aktív tudósmagatartás kialakításában, segít lebontani a merev céhes diszciplínahatárokat (hiszen a feladatok nagy része nem tűri meg e diszciplínahatárokat), és egyúttal segíti a szintetizáló gondolkodás becsületének helyreállítását a tudományos nagyüzemben.

A kormány október 11-i ülésén kormányhatározattal megrendelést adott a tematikai kutatásokra. Pontosan rögzítette a vállalások időhatárait (1997–1998) és a megrendelő pénzügyi kötelezettségeit. A magyarországi kutatásokról az Országgyűlés számára készült akadémiai beszámoló során mind a kormánypárti, mind az ellenzék pártjai egyetértésüket fejezték ki a kormány és az Akadémia között létrejött szerződéssel kapcsolatban. Az Országgyűlés a magyar kutatás helyzetéről hozott határozatában (1996. december 20.) a következőket mondta ki: „Az Országgyűlés egyetért azzal, hogy a magyar tudományosság vállalkozik az állam és a nemzet előtt álló stratégiai kérdések megfogalmazására, a válasz-alternatívák kidolgozására, valamint azzal, hogy a feladatvállalás koordinálását a magyar tudósok köztestülete, a Magyar Tudományos Akadémia végezze.” Az Országgyűlés az 1997. évi költségvetési törvényben 300 millió Ft-ot hagyott jóvá e megrendelés céljára.

A kutatástervezés

Az Akadémia elnöksége Programtanácsot és a Programtanácson belül egy Operatív Programbizottságot küldött ki.

A Programtanács októberi, illetve novemberi értekezletein rögzítette azokat a témaköröket, amelyekben a kutatásoknak meg kell indulniuk. (Ezek tematikai pontosítása azután 1977 első felében az Operatív Programbizottság, illetve az egyes témák tématanácsainak javaslata alapján rögzültek.) A témák és a programvezetők a következők:

- 1) *Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika* (Kulcsár Kálmán, Andorka Rudolf, Hankiss Elemér, Vitányi Iván);
- 2) *A magyar agrárium helyzete és jövője* (Kovács Ferenc, Láng István);
- 3) *Környezetvédelem és integráció* (Kerekes Sándor);
- 4) *A területfejlesztési program tudományos megalapozása* (Enyedi György);
- 5) *Az életminőség tényezői Magyarországon* (Vizi E. Szilveszter);
- 6) *A közlekedés és technikai infrastruktúra* (Michelberger Pál);
- 7) *A nemzeti kultúra az informatika korában* (Glatz Ferenc, Pomogáts Bála, Ritoók Zsigmond).

Ezek a jelenleg, 1997 augusztusában is aktívan művelt kutatási témakörök.

Az év első felében a következő újabb témakörökre készült javaslat az Akadémia vezetése és az egyes tárcák (KTM, KHVM, ill. OMFB) előzetes egyeztetése alapján:

8) A víz- és vízgazdálkodás helyzete és jövője Magyarországon, a Kárpát-medencében;

9) A Duna és a Duna-völgyi régió fejlesztésének lehetőségei;

10) A technológiai fejlesztés lehetőségei az ezredfordulón.

A Program

A Programtanács tagjai a programvezetők, valamint Harmathy Attila, Inotai András, Kemenes Ernő, Keviczky László, Náray-Szabó Gábor, Sárközy Tamás. A Programtanács elnöke Glatz Ferenc.

A Programtanács kebelén belül létrehívott *Operatív Programbizottság* 1996 októbere és 1997 júniusa között öt ülésen tárgyalta meg az egyes témavezetők előterjesztését, és foglalt állást mind a tudományos, mind a költségvetési javaslatok ügyében. (A Programbizottság tagjai: Glatz Ferenc elnök, Láng István társelnök, Enyedi György, Inotai András, Kemenes Ernő, Keviczky László, Manherz Károly, valamint a Programtanács és a Programbizottság titkára, Deme Péter.) A Programbizottság készítette elő a Programtanács ülésére a tematikai és költségvetési javaslatokat, és a Programtanács állásfoglalása alapján kötötte meg az egyes programok vezetőivel a szerződéseket. A Programbizottság terjesztette elő a Programtanács részére a vitaülések tematikai és időbeli rendjét. (A Programtanács üléseinek időpontjai: 1996. október 21., 1996. november 10., 1997. március 24.) A Programbizottság havi ülései mellett a stratégiai kutatásokat adminisztratív irányító Titkárság hetente tartott és tart üléseket. (Glatz Ferenc elnök, Láng István társelnök, Deme Péter titkár, Kastory Beáta titkársági előadó. A titkársági ülésekre az aktuális feladatoktól függően nyernek meghívást az egyes programok vezetői vagy a publikációs tevékenységet koordináló Balogh Margit, Burucs Kornélia, valamint a sajtó- és PR-tevékenységeket koordináló Szabó B. István.

A Programtanács az elnök előterjesztésére március 24-én rögzítette a stratégiai kutatások tudományszervezési alapelveit: a teljesítményorientáltságot, az eredményfinanszírozást. Cél: a pontos helyzetfelismerés és a minél szélesebb körű cselekvési lehetőségek megfogalmazása, a döntéshozók helyzetbe hozása.

A Programtanács állást foglalt a kutatási eredmények publikálási rendjéről: az egyes viták napirendjén szereplő kéziratokat mint *műhelytanulmányokat* az egyes programok vezetői publikálják a szűkebb szak-

értő tisztviselői és értelmiségi közönségnek, az egyes programok részére megajánlott költségvetési keretből. („*Műhelymonográfiák*” — szerkesztik az egyes programok vezetői.) Az összegző és fontosabb előadásokat és tanulmányokat a szélesebb — a helyi és országos politikai közéletben aktív és értelmiségi — közönség számára könyváruusi forgalomba kerülő könyvsorozatban publikáljuk. („*Magyarország az ezredfordulón*” címmel — szerkesztő: Glatz Ferenc, olvasószerkesztő: Balogh Margit). A legszélesebb közönség érdeklődésére számot tartó tanulmányokat rövid, közérthető formában, folyóirat jellegű periodikában adjuk közre „*Ezredforduló*” címmel. A periodikát a Köznevelés, a Természet Világa, a Technika és a História c. folyóirat mellékleteként jelentetjük meg, összesen 60 000 példányban. (Szerkesztő: Glatz Ferenc, munkatársak: Burucs Kornélia, Kovács Éva.)

A „Magyarország az ezredfordulón” könyvsorozat első három kötetét, valamint az „Ezredforduló” c. periodika első füzetét szeptember 22-én mutatjuk be az országos sajtónak.

KUTATÁSI PROGRAMOK (Rendezvények, publikációk)

Az alábbiakban összeállítást közlünk az egyes programok célkitűzéseiről, ismertetjük az egyes programok tématanácsainak névsorát, az eddig megtartott előadásokat és a még májusban elfogadott őszi rendezvénytervet. (A széles nyilvánosság — így a sajtó, televízió, a rádió — részvételével rendezett konferenciák címeit vastag betűvel szedtük.)

I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika (A piacgazdaságra való átmenet és társadalmi kihatásai)

Programvezetők: Andorka Rudolf (Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem a továbbiakban: BKE), Kulcsár Kálmán (MTA Politikatudományi Intézete, a továbbiakban: PTI), Hankiss Elemér, Vitányi Iván (MTA Szociológiai Intézete)
Programtitkárok: Skorán Éva (BKE), Vetier Péterné (MTA Szociológiai Intézete), Guba László (MTA PTI)

Bázisintézmények: MTA Kutatásszervezési Intézete, MTA Szociológiai Intézete, MTA Politikatudományi Intézete

Alprogramok:

I) A társadalmi struktúra a piacgazdaságra való átmenet korában
(Témavezető: Andorka Rudolf)

1. „Társadalmi rétegződés” (témafelelős: Tóth István György)
2. „Oktatás” (témafelelős: Gazsó Ferenc)
3. „A gazdasági szereplők szociológiai elemzése” (témafelelős: Lengyel György)
4. „Polgárosodás” (témafelelős: Kovách Imre)
5. „Demográfiai folyamatok” (témafelelős: Vukovich György)

II) Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása

(Témavezető: Hankiss Elemér, Vitányi Iván)

1. „Társadalmi szerkezet — értékszerkezet — életmód” (témafelelősök: Hankiss Elemér, Tibori Tímea, Füstös László)
2. „A kultúra állapota, fejlődésének tendenciái” (témafelelősök: Hidy Péter, Illés Katalin)
3. „Etnikai és nemi identitás és szocializáció” (témafelelősök: Kemény István, Neményi Mária)
4. „Életstratégiák” (témafelelősök: Losonczi Ágnes, Szalai Júlia).

III) Társadalmi változások és a politikai rendszer

(Témavezető: Kulcsár Kálmán)

1. „A piacgazdaság kialakulásának politikai és társadalmi összefüggései” (témafelelősök: Kovách Imre, Szalai Erzsébet)
2. „Értékválság és deviancia: a társadalmi integráció alakulása” (témafelelős: Pataki Ferenc)
3. „Az állami szociálpolitika alakulása, paradigmák léte és lehetősége, várható következményeik” (témafelelős: Ferge Zsuzsa)
4. „A politikai rendszer alakulása” (témafelelős: Kulcsár Kálmán)
5. „A civil szerveződés és a társadalom” (témafelelős: Stumpf István)
6. „Politikai tudat – politikai magatartás: a magyarországi politikai kultúra változásai” (témafelelősök: Bayer József, Szabó Márton)

A) Rendezvények (1997. szeptember 4-ig)

1997. április 10–11. *A kultúra pénze, a pénz kultúrája* (Nyilvános vita)

„Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása” alprogramhoz kapcsolódó nyilvános konferencia, tíz előadással. Társrendezők: Művelődési és Köznevelési Minisztérium, az MTA Szociológiai Intézete, a Nemzeti Kulturális Alap és a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége. 250 résztvevő. Előadók: Glatz Ferenc, Vitányi Iván stb. (Atrium Hyatt Szálló)

május 7–8. *Rendszerváltozás és konszolidáció: változó értékek, érdekek és intézmények a századvégi magyar társadalomban* (Nyilvános vita)

A „Társadalmi változások és a politikai rendszer” c. alprogramokhoz kapcsolódó, az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya által rendezett közgyűlési tudományos ülésszak, 80 résztvevővel. Előadók: Göncz Árpád, Kulcsár Kálmán, Lőrincz Lajos, Huszár Tibor, Simai Mihály, Ágh Attila, Szalai Erzsébet stb. (MTA Székház, Nagyterem)

- május 29.** *A politikai törésvonalaknak, a pártrendszer tagoltságának és struktúrájának politológiai elemzés.* (Műhelyvita) Tanulmányok vitája a „Társadalmi változások és a politikai rendszer” alprogram keretében (MTA PTI)
- június 5.** *Polgárosodás* (Szakértői vita) „A társadalmi struktúra a piacgazdaságra való átmenet korában” alprogram keretében elkészült 5 tanulmány műhelyvitája (MTA PTI)
- június 5.** *Rendszerváltás, gazdasági átalakulás, elitek; Piacgazdaság és gazdasági elit; A civil társadalom és az állam viszonya; Változások a társadalmi szerkezetben.* (Műhelyviták) A „Társadalmi változások és a politikai rendszer” alprogram keretében (MTA PTI)
- június 10-12.** *Népesedési helyzet; Gazdasági szereplők és magatartások; A civil érdekegyeztetés típusai és kapcsolatuk a politikai rendszer elemeivel; Az oktatási rendszer és a társadalmi szerkezet összefüggései és kölcsönhatásai.* (Tanulmányok műhelyvitája „A társadalmi struktúra a piacgazdaságra való átmenet korában” alprogram keretében, BKE)
- június 19-23.** *Civil önszerveződések generációs metszetben; A korporatív szerveződések helyzete Magyarországon; Politikai bizalom és rendszerstabilitás* (Tanulmányok műhelyvitája a „Társadalmi változások és a politikai rendszer” alprogram keretében. MTA PTI)

B) Rendezvényterv

- szeptember 15-17.** *A társadalmi struktúra a piacgazdaságra való átmenet korában (Rétengződés — Polgárosodás; Oktatás — Demográfia; A gazdasági szereplők szociológiai elemzése)* (Nyilvános vita)
„A társadalmi struktúra a piacgazdaságra való átmenet korában” alprogram témaköreiben elkészült zárótanulmányok vitája (BKE)
- szeptember 18.** *Civil szerveződés és társadalom* (Műhelyvita) (MTA PTI)
- szeptember 22-23.** *Társadalom és politika a vidéki Magyarországon és a Kárpát-medencében* (Nyilvános vita)
A „Társadalmi változások és a politikai rendszer” alprogram keretében (MTA PTI)
- szeptember 24.** *A parlament átalakulása a jogalkotás tükrében; A parlament fejlődése az átmenet után* (Nyilvános vita) „Társadalmi változások és a politikai rendszer” alprogram keretében.
- szeptember 29.** *Értékvizsgálatok, deviancia, társadalmi integráció* (Műhelyvita)
„Társadalmi változások és a politikai rendszer” alprogram keretében (MTA Pszichológiai Intézete)
- október 16-18.** *Közép-európai változások. Társadalmi, politikai és kulturális folyamatok és stratégiák* (Nyilvános vita) (Az MKM-mel közösen)
Budapest, Kulturinnov
- október 20.** *Az állami szociálpolitika változásainak trendjei a rendszerváltás óta. Az EU szociálpolitikai normái és ajánlásai* (Műhelyvita) (ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete)

november 4–6. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika. A piacgazdaságra való áttérés és a társadalmi változások összefüggései c. program 1997. évi zárkókonferenciája (MTA Székház, Nagyterem)

C) Kiadványok

Magyarország az ezredfordulón c. sorozatban (Megjelenik szeptember 22.):

Globalizáció és nemzeti érdek. Budapest, 1997. 186 p

A demokrácia intézményei Magyarországon. Budapest, 1997. 188 p.

Előkészületben

Magyarország az ezredfordulón c. sorozatban:

Sárközy Tamás: *Privatizáció után. A privatizáció kelet-európai modelljei* (1997. november)

Rendszerváltozás, piacgazdaság, társadalom, politika. Helyzetkép. (1998. február)

A magyar társadalom kulturális állapota (1998. március)

Piacgazdaság és a társadalmi szerkezet átalakulása (1998. április)

Műhelymonográfiák

Kulturális stratégiák: kultúrpolitika, közművelődés (Lehetőségek, alternatívák) (1998. június)

Társadalmi változások és a politikai rendszer (1998. június)

II. A magyar agrárium helyzete és jövője

Programvezetők: Kovács Ferenc, Láng István (MTA)

Programtitkárok: Kovács János (MTA), Csete László ("AGRO-21" Iroda)

Bázisintézmények: MTA Kutatásszervezési Intézet

Alprogramok:

I) Az agrártermelés tudományos alapozása

(Programvezető: Kovács Ferenc)

1. Az agrártermelés tudományos alapozásának közgazdasági tényezői (témafelelős: Sipos Aladár, Varga Gyula)
2. A termőföld szerepe az agrárgazdaságban (témafelelős: Stefanovits Pál)
3. A termelés tudományos alapjai a növénytermelésben és a növénytermesztésben (témafelelősök: Bedő Zoltán, Ruzsányi László)
4. Az állattenyésztés, a takarmánygazdálkodás fejlesztési lehetőségei (témavezető: Horn Péter)
5. Állategészségügy, növényegészségügy (témavezetők: Király Zoltán, Varga János)
6. A kertészet helyzete és a fejlesztés lehetőségei (témavezető: Papp János)
7. Az erdő- és fagazdaság szerepe és fejlesztése (témavezető: Solymos Rezső)
8. Lépestartás Európával a biotechnológiában (témavezető: Dudits Dénes)

9. Agrártermelés — Környezetvédelem — Népegészségügy (témavezetők: Kovács Ferenc, Kádár Imre)

II) A minőség dimenziói az agrárgazdaságban (AGRO-QUALITÁS 21)

(Programvezető: Láng István)

1. Az alapanyag-előállítás folyamatainak minőségi problémái (horizontális analízisek)
2. Az alapanyag-feldolgozás és a piacra jutás folyamatainak minőségi ugrópontjai (vertikális analízisek)
3. Az agrárgazdaság minőségi fejlődését alakító speciális vizsgálatok

A) Rendezvények (1997. szeptember 4-ig)

1996. december 5. Agrárgazdaság az ezredforduló Magyarországon (Nyilvános vita) „Az agrárprogram tudományos alapozása” program keretében országos tanácskozás, 350 résztvevővel Előadók: Kovács Ferenc, Glatz Ferenc, Horn Péter, Sipos Aladár, Varga Gyula, Ruzsányi László, Papp János, Solyomos Rezső, Biacs Péter (MTA Székház, Nagyterem)

1997. január 22. A mezőgazdasági termelés műszaki-technikai hátterének helyzete és fejlesztése (Nyilvános vita)

„Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében rendezett szakmai konferencia. 350 résztvevő (Gödöllő)

január 31. Országos Erdő-, Vad- és Fazgazdaság-tudományi Fórum (Nyilvános vita)

„Az agrártermelés tudományos alapozása” program keretében, 450 fő részvételével. (MTA Székház, Nagyterem)

március 18. A magyar állattenyésztés fejlesztésének stratégiai kérdései (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében, a Magyar Állattenyésztők Szövetségével és a Bábolnai Rt-vel közösen rendezett tanácskozás, 100 fő részvételével. (Bábolna)

április 3. A magyar erdő- és fazgazdaság fejlesztése (Nyilvános vita)

Tudományos ülés „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében, 120 fő részvételével (MTA Székház, Nagyterem)

április 21. Termőföld és életminőség (Nyilvános vita)

„Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében rendezett országos tudományos tanácskozás. 250 résztvevő Előadók: Kovács Ferenc, Várallyay György, Stefanovits Pál, Marosi Sándor, Borhidi Attila, Mészáros Ernő, Alföldi László, Bakonyi Gábor (MTA Székház, Nagyterem)

április 25. A minőség dimenziói a magyar agrárgazdaságban az Európai Unióhoz vezető úton (Műhelyvita) „A minőség dimenziói az agrárgazdaságban” alprogram keretében. Előadók: Láng István és Csete László (Nyíregyháza)

május 15. Nemzetközi kihívások a magyar agrártudomány előtt (Nyilvános vita)

„Az agrártermelés tudományos alapozása alprogram” és az MTA Agrártudományok Osztálya közgyűlési tudományos tanácskozása. 100 résztvevő (MTA Székház, Nagyterem)

- május 20.** *A marketing szerepe a minőségi fejlődés megvalósításában; A minőség és a vele kapcsolatos fogalmak értelmezése az agrárgazdaságban* (Műhelyvita) „A minőség dimenziói az agrárgazdaságban” alprogram keretében rendezett munkamegbeszélés, tanulmányvita. („AGRO-21” iroda)
- május 28.** *Fehérjegyedálkodásunk helyzete és a fejlesztés feladatai* (Nyilvános vita). „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében, a Földművelésügyi Minisztériummal, a Veszprémi Akadémiai Bizottsággal és a Pannon Agrártudományi Egyetemmel közösen rendezett országos tanácskozás (Nagy Frigyes miniszter részvételével). 140 résztvevő (Mosonmagyaróvár)
- május 29.** *A XXI. század erdő- és fagazdasága* (Nyilvános vita)
„Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében rendezett országos tanácskozás. Előadók: Magyar János, Solymos Rezső, Mátyás Csaba, Kóhalmy Tamás, Kovács Jenő. 200 résztvevő (MTA Székház, Nagyterem)
- május 29.** *Regionális agrárkutatás és vidékfejlesztés* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” és „A minőség dimenziói az agrárgazdaságban” alprogramok keretében az MTA Agrártudományok Osztálya, Agrárközgazdasági Bizottsága, Miskolci Akadémiai Bizottsága, Mezőgazdasági Szakbizottsága és a GATE Fleischmann Rudolf Mezőgazdasági Kutatóintézete által rendezett konferencia. 150 résztvevő (Kompolt)
- május 30.** *A minőség-menedzsment a mezőgazdaságban* (Műhelyvita) „A minőség dimenziói az agrárgazdaságban” alprogram keretében rendezett vita („AGRO-21” iroda)
- június 2.** *Biológiai alapok hasznosítása a búzatermesztésben* (Nyilvános vita)
„Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében rendezett tanácskozás. 250 résztvevő (Debrecen)
- június 3.** *A növényvédelem környezetre, táplálékláncre gyakorolt hatása* (Műhelyvita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében (MTA Növényvédelmi Kutató Intézete)
- június 10.** *Az élelmiszerek minősége* (Műhelyvita) „A minőség dimenziói az agrárgazdaságban” alprogram keretében rendezett munkamegbeszélés, tanulmányvita. („AGRO-21” iroda)
- június 10.** *A termésbiztonságot és a gazdaságosságot elősegítő növényi biotechnológiai eljárások* (Műhelyvita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében (Szeged)
- június 19.** *A szántóföldi növénytermesztés minőségi fejlesztésének kérdései* (Műhelyvita) „A minőség dimenziói az agrárgazdaságban” alprogram keretében rendezett vita (Martonvásár)
- június 20.** *Biotechnológiai kutatások* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” program keretében (MTA)
- június 26.** *A szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésének stratégiai kérdései* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében a Magyar Állattenyésztők Szövetségével közösen rendezett országos tanácskozás (Komárom)

szeptember 2. *Az erdő- és fagazdaság minőségi fejlesztése (műhelyvita)* A minőség dimenziói az agrárgazdaságban c. alprogram keretében rendezett vita („Agro-21” Iroda)

B) Rendezvényterv

szeptember 18. *A zöldségtermesztés fejlesztésének biológiai és ökonómiai szempontjai* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. Társrendező: MTA Szegedi Akadémiai Bizottsága, Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem (Kecskemét, Zöldségtermesztő Kutató Intézet)

szeptember 19. *A nemzetközi körülményeknek való megfelelés, az exportképesség fenntartása és az EU-csatlakozáshoz szükséges feladatok összehangolása a növényvédelem területén* (Műhelyvita) „A minőség dimenziói az agrárgazdaságban” c. alprogram keretében (MTA Növényvédelmi Kutató Intézete)

szeptember 24. *Az agrárgazdaság minőségi fejlesztése I.* (A minőségi dimenzió értelmezése) (Nyilvános vita) (MTA Székház, Nagyterem)

október 7. *A sertésstenyésztés fejlesztésének kérdései* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében Társrendező: Magyar Állattenyésztők Szövetsége (MTA Székház, Nagyterem)

október 15–16. *Molekuláris markerezés alkalmazása a növény-nemesítésben* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében (MTA Székház, Kisterem)

október 16. *Az agrárgazdaság minőségi fejlesztése II.* (Növényi eredetű alapanyagok és termékpályák) (Nyilvános vita) (MTA Székház, Nagyterem)

október 16. *Vad és erdő* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. Társrendező: Veszprémi Akadémiai Bizottság (Veszprém)

október 17. *A növényegészségügy fejlesztésének stratégiai kérdései* (Nyilvános vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. (Mosonmagyaróvár, Pannon Agrártudományi Egyetem)

október folyamán: *Földbirtokpolitika: a tulajdon, az üzemi viszonyok és a fejlesztés fő irányai* (Nyilvános vita)
„Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. (MTA Székház, Nagyterem)

november 10. *A szelén szerepe a környezetben és az egészségvédelemben* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. (MTA VEAB, Veszprém)

november 12. *Az agrárgazdaság minőségi fejlesztése III.* (Állati eredetű alapanyagok és termékpályák) (Nyilvános vita) (MTA Székház, Nagyterem)

november 19. *A szőlőtermesztés és a borászat fejlesztése* (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. Társrendező: Pécsi Akadémiai Bizottság. (Pécs)

- november 20.** Az erdő- és természetvédelem a fejlesztési stratégiában (nyilvános vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. (MTA Székház, Nagyterem)
- november 26.** Az élelmiszeripar és az európai integráció (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. (Központi Élelmiszeripari Kutató Intézet)
- november 27.** A biotechnológia lehetőségei a mezőgazdasági termelés fejlesztésében (Szakértői vita) „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. (Szeged)
- november folyamán** Növénytermesztési és növénynemesítési stratégiák alternatíváinak kidolgozása „Az agrártermelés tudományos alapozása” alprogram keretében. Társrendező: MTA Mezőgazdasági Kutató Intézete. (Martonvásár)

C) Kiadványok

„Magyarország az ezredfordulón” c. sorozatban (Megjelenik szeptember 22.)
 A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai Budapest, 1997. 190 p.

Előkészületben

Termőföld és életminőség (1998. február)

A mezőgazdasági termelés műszaki-technikai hátterének helyzete és fejlesztése
 (1998. június)

Műhelymonográfiák

Megjelent:

Regionális agrárkutatói és vidékfejlesztési munkakonferencia (Kompolt, 1997.)

Előkészületben:

Biológiai alapok hasznosítása a búzatermesztésben (1997. november)

A növényvédelem környezetre, táplálékláncre gyakorolt hatása (1997. december)

Nemzetközi kihívások a magyar agrártudomány előtt (1998. január)

Az erdő- és fagazdaság fejlesztése (1998. árpilis)

A magyar állattenyésztés fejlesztésének stratégiai kérdései (1998. árpilis)

Lépéstartás Európával a biotechnológiában (1998. március)

III. Környezetvédelem és integráció (Alapelvek a csatlakozási tárgyalásokhoz)

Programvezető: Kerekes Sándor (BKE)

Programtitkár: Kiss Károly (BKE)

Bázisintézmény: MTA Kutatásszervezési Intézet

Alprogramok:

1. Magyarország környezeti állapota. A nemzetközi környezetvédelmi szerződés-

- sek által támasztott környezeti követelmények teljesítésének feltételrendszere (témafelelős: Mészáros Ernő)
2. A környezetvédelmi szabályozás. A jogharmonizáció, a hatályba léptetés és a betartatás problémái (témafelelősök: Bándi Gyula, Szlávik János)
 3. Környezeti- és versenypolitika (témafelelősök: Kerekes Sándor, Veress József)
 4. A környezetvédelmi szabályozás hatása a gazdasági szervezetre és az életszínvonalra (témafelelősök: Biacs Péter, Fekete Jenő György, Sántha Attila, Szlávik János, Lengyel Márton, Zsebik Albin, Kiss Károly)
 5. A környezeti kihívás hatása a versenyszférára. A vállalatok környezeti felelőssége, a vállalati vezetés és szervezet átalakulása (témafelelősök: Dobák Miklós, Kerekes Sándor)
 6. Intézményrendszer és társadalmi részvétel a környezetvédelemben. Az EU és a hazai gyakorlat vizsgálata (nyomásgyakorlók csoportok, a szubszidiaritás elvének érvényesülése) (témafelelősök: Kindler József, Tamás Pál)
 - 7–8. A környezetbarát városiasodás és rurális fejlődés lehetőségeinek változása, természetvédelmi területek (témafelelősök: Ángyán József, Márkus Ferenc, Ónodi Gábor)
 9. A környezeti tudatosság kérdése: oktatás és média (témafelelősök: Vári Anna, Papp Sándor)

A) Rendezvények (1997. szeptember 4-ig)

- 1997. május 20.** *Környezeti kihívás, vállalati irányítás* (Műhelyvita) (Budapesti Közgazdaság-tudományi Egylet)
- május 29.** *A hazai ökológiai kutatások fejlesztése* (Műhelyvita) (A tanulmányt készítette Jermy Tibor, Borhidi Attila, Fekete Gábor, Kovács-Láng Edit) (MTA Székház, Elnöki tanácssterem)
- június 9.** *A környezetbarát fejlődés intézményi feltételei és EU-konformitása* (Szakértői vita) 60 résztvevő (MTA Székház, Kisterem)
- június 10.** *Magyarország környezeti állapota. A nemzetközi környezetvédelmi szerződések teljesítésének feltételrendszere* (Szakértői vita) 60 résztvevő (MTA Székház, Kisterem)
- június 23.** *Mezőgazdaság, környezetbarát városi és vidéki fejlődés, természetvédelem* (műhelyvita) (Gödöllő)
- június 27.** *Energiagazdálkodás* (műhelyvita) (BME)
- július 1.** *Földhasználat és tájvédelem* (Szakértői vita) (BKE)
- július 1.** *Egy kelet-közép-európai ökológiai kutatóhálózat létrehozásának lehetőségei* (Műhelyvita) (MTA Székház, Elnöki tanácssterem)
- július 10.** *Környezetvédelmi szabályozás. Környezetvédelmi ipar* (Szakértői vita) (BME)
- július 22.** *Élelmiszeripar és a környezetvédelmi ipar* (műhelyvita) (MTA Közpon-ti Élelmiszeripari Kutatóintézet)

B) Rendezvényterv

szeptember 16. Papíripar és környezetvédelem (Szakértői vita) (Dunapack Rt.)

szeptember 17. *A mezőgazdálkodás szerepe a természeti értékek megőrzésében: térségfejlesztés* (Nyilvános vita)
(GATE Környezet- és Tájgazdálkodási Intézete)

szeptember 19–20. *Csatlakozási minták — külföldi tapasztalatok a környezetvédelem terén* (Szakértői vita) Nemzetközi konferencia az osztrák, a finn csatlakozás és a cseh-lengyel felkészülés környezetpolitikai tapasztalatairól (MTA Társadalmi Konfliktuskutató Intézete)

október 22. *Energiagazdaság. Hogyan csökkenthető a környezetszennyezés az energiahatékonyság növelésével?* (Nyilvános vita) (BME)

október 29. *Környezeti stratégiák a versenyszférában: a gazdasági elit felelőssége* (Nyilvános vita) (MTA Székház)

november 12. *Integrációs esélyeink a környezeti nevelés és oktatás tükrében* (Szakértői vita) (Veszprém)

november 20–21. *Csatlakozás az Európai Unióhoz — előnyök, hátrányok, feladatok a környezetvédelem területén* (Nyilvános vita) (MTA Székház, Kisterem)

C) Kiadványok

Megjelent:

Zöld belépő (1997. májustól kéthavonta megjelenő Hírlevél a kutatás helyzetéről)

Előkészületben:

„Magyarország az ezredfordulón” c. sorozatban

Környezetvédelem és integráció (1998)

IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása (Területfejlesztési Nemzeti Program megalapozása: a regionális- és településfejlődés folyamatai Magyarországon)

Programvezető: Enyedi György (MTA)

Programtitkár: Borgos Györgyné (MTA — VITA Alapítvány)

Bázisintézmény: MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs)

Alprogramok:

1. A területi fejlettség és fejlődés új indikátorai és információrendszere (téma-vezető: Nemes Nagy József)
2. Sikeres települések és régiók Magyarországon (témavezetők: Rechnitzer János, Barta Györgyi)
3. A területfejlesztés tér-kategóriái és a közigazgatás-szervezés (témavezető: Pálné Kovács Ilona)

4. A területfejlesztés új finanszírozási modellje (témavezető: Rechnitzer János)
5. A közép-európai átalakulás hatása a magyar regionális folyamatokra (témavezető: Horváth Gyula)

A) Rendezvények (1997. szeptember 4-ig)

1997. április 3–4. *A területi tervezés új kihívása: a területfejlesztési koncepció* (Nyilvános vita)

Az MTA RKK Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézettel, a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériummal, az MTA Regionális Tudományos Bizottságával, a Veszprémi Akadémiai Bizottsággal, a Széchenyi István Főiskolával közösen rendezett konferencia és pódiumbeszélgetés. Előadók: Enyedi György, Ormosy Viktor, Horváth Gyula, Rechnitzer János, Csatári Bálint, Pusztai Gyula, Szörényiné Kukorelli Irén stb. (Győr)

július 2. *Az Alföld-kutatás fejlesztésének terve* (A tanulmányt készítette Csatári Bálint) (Műhelyvita) (MTA Székház, Elnöki tanácsterem)

augusztus 11. *Az Alföld-kutatás elhelyezkedése a magyarországi területfejlesztési regionális kutatási rendszerben és a kutatási bázis kiépítésének lehetőségei* (Műhelyvita) (Kecskemét, Regionális Kutatások Központja, Alföld Intézet)

szeptember 4. *Síkeres térségek és települések Magyarországon* (Nyilvános vita)
200 résztvevő Előadók: Glatz Ferenc, Enyedi György, Fazekas Károly, Rechnitzer János, Lados Mihály Csordás László stb. (Székesfehérvár)

B) Rendezvényterv

október 10. *A területfejlesztés finanszírozási rendszerének új irányai* (Szakértői vita) (Győr)

október 15. *A területfejlesztés új indikátorai és információs rendszere* (Szakértői vita) (ELTE)

november 4. *Budapest — nemzetközi város* (Nyilvános vita) (MTA Székház Nagyterem)

november 17. *A területfejlesztés terei* (Nyilvános vita) (Pécs)

december 10. *Az EU-direktívák bevezetésének hatása az ipar szerkezetére* (Szakértői vita) (Közös rendezésben az Ipari. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Minisztériummal)

C) Kiadványok

Előkészületben:

"Magyarország az ezredfordulón" c. sorozatban

A településszerkezet fejlesztésének alternatívái és korlátai (1998. január)

Műhelymonográfiák

A területi tervezés új kihívása: a területfejlesztési koncepció (Tér és Társadalom különszáma) (1998. április)

U. Az életminőség tényezői Magyarországon (Az életminőség javítása)

Programvezető: Vizi E. Szilveszter (MTA Kísérleti Orvostudományi Kutató Intézete)

Programtitkár: Bácsy Ernő (MTA Kísérleti Orvostudományi Kutató Intézete)

Bázisintézmény: MTA Kutatásszervezési Intézet

Alprogramok:

1. Megállítható-e a népegészség romlása az egészségügyi intézményrendszer változása idején? (témavezető: Losonczy Ágnes)
2. A tudományos és műszaki haladás eredményeinek árfelhajtó hatása: az orvosilag szükséges és a gazdaságilag lehetséges terápiás beavatkozások. (Az orvostudomány „fenntartható fejlődése”) (témavezetők: Vizi E. Szilveszter, Méhes Károly)
3. Az egészséges táplálkozás gazdaságilag is megalapozott elősegítése, a biotechnológia jövője az egészségügyi ellátásban (témavezető: Győrffy Béla)
4. Gyógyszerellátás és finanszírozás (témavezetők: Vizi E. Szilveszter, Hamvas József, Vincze Péter)
5. Az információs forradalom tükröződése, pozitív és negatív hatásai az egészségügyi ellátásra (adatszolgáltatás, műszerfejlesztés stb.) (témavezető: Gógl Árpád)
6. Az ország veszélyeztetett régióinak környezet-egészségügyi állapotvizsgálata. (Számítások és javaslatok tömeges egészségmegőrzésre és a társadalmi összköltség egyidejű csökkentésére.) (témavezetők: Pintér Alán, Pintér István, Losonczy Ágnes)

A) Rendezvények (1997. szeptember 8-ig)

1997. szeptember 6–7. *Mental Health Economics, Health Policy and Health Care Reform in Central and Eastern European Countries* (Nyilvános vita)
Nemzetközi tudományos konferencia az egészségügyi reform főbb kérdéseiről Közép- és Kelet-Európában, 150 fő részvételével 22 országból (MTA Székház, Nagyterem)

B) Rendezvényterv

október 20. *Egészséges és gazdaságos táplálkozás lehetősége Magyarországon* (Nyilvános vita) (MTA Székház)

november folyamán *Környezetszennyezés. A környezet hatása a lakosság egészségügyi állapotára és a mortalitás alakulására* (Nyilvános vita) (MTA Székház)

november folyamán *Merre tovább az egészségügyi reformmal?* (Szakértői vita)

C) Kiadványok

Előkézsületben:

„Magyarország az ezredfordulón” c. sorozatban

Megállítható-e a népességromlás? (1998. március)

Információs forradalom és az egészségügy (1998. április)

Az életminőség alakulásának tendenciái Magyarországon az ezredvégen — a morbiditási, mortalitási, környezet-egészségügyi és kórházügyi statisztika tükrében (1998. szeptember)

Műhelymonográfiák

Egészséges táplálkozás és életminőség. A biotechnológia jövője (1998. február)

Az orvostudomány és a fenntartható fejlődés (1998. június)

VI. A közlekedés és technikai infrastruktúrája (A közlekedés és a hozzátartozó informatikai stratégia)

Programvezető: Michelberger Pál (MTA — BME)

Programtitkár: Magyar István (BME)

Bázisintézmény: MTA Kutatásszervezési Intézet

Alprogramok:

1. A közlekedés fejlesztése (témavezető: Kövesné Gilice Éva)
2. A közlekedés fejlesztésének járulékos hatásai (témavezető: Tánczos Katalin)
3. Hírközlés és informatikai fejlesztés (témavezető: Gordos Géza)
4. A közlekedés nemzetközi vonatkozásai (témavezető: Várlaki Péter)
5. A közlekedés, az áru-, a személy- és a pénzforgalom fejlesztéséhez szükséges szakemberképzés elemzése tartalmi és mennyiségi szempontból (témavezető: Michelberger Pál).

A) Rendezvény

1997. március 4. A vasút és Európa (Nyilvános vita)

Programindító konferencia a KHVM-mel és a KTM-mel közös szervezésben) Előadó: Glatz Ferenc, Baja Ferenc, Lotz Károly stb. 160 fő részvételével. (MTA Kisterem)

B) Rendezvényterv

1997. szeptember 17. A magyar útügy (Történelem és jelen) (Nyilvános vita)

A KHVM-mel közös rendezésben Előadók: Lotz Károly, Glatz Ferenc stb. (Székesfehérvár)

október 21. A közlekedés fejlesztése (Szakértői vita) (BME)

november 10. A közlekedés fejlesztése (Nyilvános vita) (MTA, Székház, Nagyterem)

november 17. *A közlekedés fejlesztésének járulékos hatásai* (Szakértői vita) (BME)

november 25. *A közlekedés fejlesztésének járulékos hatásai* (Nyilvános vita) (MTA, Székház, Kisterem)

november 28. *A hírközlés informatikai fejlesztése* (Szakértői vita) (BME)

december 8. *A hírközlés informatikai fejlesztése* (Nyilvános vita) A KHVM-mel közös rendezésben. (MTA, Székház, Nagyterem)

C) Kiadványok

Előkészületben:

Magyarország az ezredfordulón c. sorozatban

A közlekedés, hírközlés és az informatika fejlesztése (1998. május)

VIII. A nemzeti kultúra az informatika korában

Programvezetők: Glatz Ferenc, Ritoók Zsigmond, Pomogáts Béla

Programtitkár: Szarka László

Bázisintézmény: MTA Történettudományi Intézete

Alprogramok:

I) A magyar nyelv jelene és jövője (témavezető: Ritoók Zsigmond)

II) Magyarságkép, a Magyarországról alkotott kép az ezredfordulón (témavezetők: Pók Attila, Frank Tibor)

1. Az image-alkotás stratégiái Európában

2. Magyarságkép a világban

III) A külföldi magyar kultúra és a magyar állam (témavezető: Berényi Dénes, titkárok: Tarnóczy Mariann [MTA Elnöki Titkárság], Szarka László [MTA Történettudományi Intézete])

1. Az elnöki bizottság működése, rendezvények, kiadványok, kapcsolattartás, külső és magyar tiszteleti tagok

2. Domus Hungarica Scientiarum et Artium (Ösztöndíj-rendszer, amelynek keretében 1997 áprilisa óta érkeznek rendszeresen professzori és junior korú ösztöndíjasok a világ különböző részeiből, és vesznek részt a hazai felsőoktatási intézmények, valamint a kutatóintézetek munkájában. 1997. szeptember 1-ig 42 hónap professzori, 29 hónap junior ösztöndíj. Az 1998. évre tervezve: 110 hónap professzori, 80 hónap junior ösztöndíj.)

A) Rendezvények (1997. szeptember 8-ig)

1997. április 15. *A magyar nyelv modernizálása és a nyelvtörvény* (Műhelyvita) „A magyar nyelv jelene és jövője” c. alprogram keretében. (MTA, Székház, Elnöki Tanácssterem)

május 6–7. *Magyarságkép és történeti változásai* (Nyilvános vita)

„Magyarságkép. A Magyarországról alkotott kép az ezredfordulón” c. alprogram keretén belül tartott rendezvény. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok és Filozófiai és Történettudományok Osztálya tudományos

ülésszaka. Előadók: R. Várkonyi Ágnes, Hanák Péter, Hofer Tamás stb. 80 résztvevő. (MTA Székház, Nagyterem)

június 2–3. *A határokon túli magyar tudósok regionális találkozója* (Nyilvános vita)

„A külföldi magyar kultúra és a magyar állam” c. alprogram keretében rendezett tanácskozás, 110 fővel, 7 országból. Előadó: Berényi Dénes (Debrecen, DAB)

június 10. *A magyarságkép külföldön és itthon. A tudományos megközelítés lehetőségei* (Műhelyvita) (MTA Székház, Koncert-terem)

június 16. *A magyar nyelv az informatika korában.* Kutatási terv műhelyvitája. (MTA Székház, Elnöki Tanácssterem)

június 24. *Programjavaslat a magyarságkép kül- és belföldi forrásainak feltárására.* (Pók Attila, Frank Tibor) *Javaslat az ezredforduló Magyarországnak bemutatására itthon és külföldön.* A „Magyarország 2000-ben” c. könyvsorozat terve. (Glatz Ferenc) Tanulmányok műhelyvitája. (MTA Székház, Koncert-terem)

június 30. *A magyar nyelv jelene és jövője* (Nyilvános vita)

„A Magyar nyelv jelene és jövője” c. altéma programindító konferenciája. Előadók: Glatz Ferenc, Benkő Loránd, Michelberger Pál, Kiefer Ferenc, Marx György, Fábíán Pál. 220 fő (MTA Székház, Kisterem)

augusztus 21–22. *Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti kutatások* (Nyilvános vita) „A külföldi magyar kultúra és a magyar állam” c. alprogram keretében rendezett nemzetközi tanácskozás (Székelyudvarhely)

B) Rendezvényterv

október 16–19. *Linguistic Human Rights* (Nyilvános vita)

Nemzetközi konferencia „A külföldi magyar kultúra és a magyar állam” c. alprogram keretében. Az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen rendezett nemzetközi konferencia (MTA Székház, Kisterem)

november 13–14. *Magyar tudományosság a környező és az euro-atlanti országokban* (Nyilvános konferencia) „A külföldi magyar kultúra és a magyar állam” c. alprogram keretében. Előadók: Benkő Samu, Ribár Béla, Bauer Győző, Glatz Ferenc, Berényi Dénes (Debrecen, MTA DAB)

VIII. A víz és a vízgazdálkodás helyzete és jövője Magyarországon és a Kárpát-medencében (Kidolgozás alatt álló program)

Programvezető: Somlyódi László

A) Rendezvények:

1997. március 22. *A víz világnapja* (Nyilvános konferencia)

Előadók: Glatz Ferenc, Göncz Árpád, Kuncze Gábor, Baja Ferenc, Lotz Károly. A program vitaindító konferenciája a KHVM-mel és a KTM-mel közös rendezésben. 420 résztvevő (MTA Székház, Nagyterem)

1997. június 10. *A víz és a vízgazdálkodás jövőjéről készítendő terv tudományos és műszaki megalapozása* (Műhelyvita) (A KHVM-mel és a VITUKI-val közös tanácskozás) MTA Székház, Elnöki Tanácssterem

1997. július 24. *A hazai vízgazdálkodási kutatások fejlesztése. A következő évtizedek stratégiájának megalapozásához c. tervtanulmány megvitatása.* (Készítette Somlyódi László, Berczik Árpád, Cselőtei László, Herodek Sándor, Strarosolszky Ödön és Várallyay György) (Műhelyvita) A Vízügyi Főigazgatás és a VITUKI részvételével. (MTA Székház, Elnöki Tanácssterem)

IX. A Duna és a Duna-völgyi régió fejlesztésének lehetőségei (Kidolgozás alatt álló program)

Programvezető: Illés Iván, Horváth Lajos

Rendezvényterv

1997. szeptember 23. *A Duna és a Duna-völgyi régió fejlesztése c. elkészült tervtanulmány programvitája.* (MTA Székház, Elnöki Tanácssterem)

X. A technológiai fejlesztés lehetőségei (Kidolgozás alatt álló program)

Programvezető: Bor Zsolt, Prohászka János, Bihari István

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

c. könyvsorozat kötetei

MEGJELENT KÖTETEK

Globalizáció és nemzeti érdek

Bp. 1997. 197 p.

A demokrácia intézményrendszere Magyarországon

Bp. 1997. 187 p.

A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai

Bp. 1997. 203 p.

ELŐRÉSZÜLETBEN

1997-1998

Sárközy Tamás: Privatizáció után. A privatizáció kelet-európai modelljei

A településszerkezet fejlesztésének alternatívái és korlátai

Piacgazdaság és társadalmi szerkezet

Termőföld és életminőség

A magyar társadalom kulturális állapota

Megállítható-e a népességzség romlása?

Környezetvédelem és integráció

A közlekedés, hírközlés és az informatika fejlesztése

A mezőgazdasági termelés műszaki-technikai hátterének helyzete és fejlesztése

Az életminőség alakulásának tendenciái Magyarországon az ezredvégen

Ára: 510 Ft